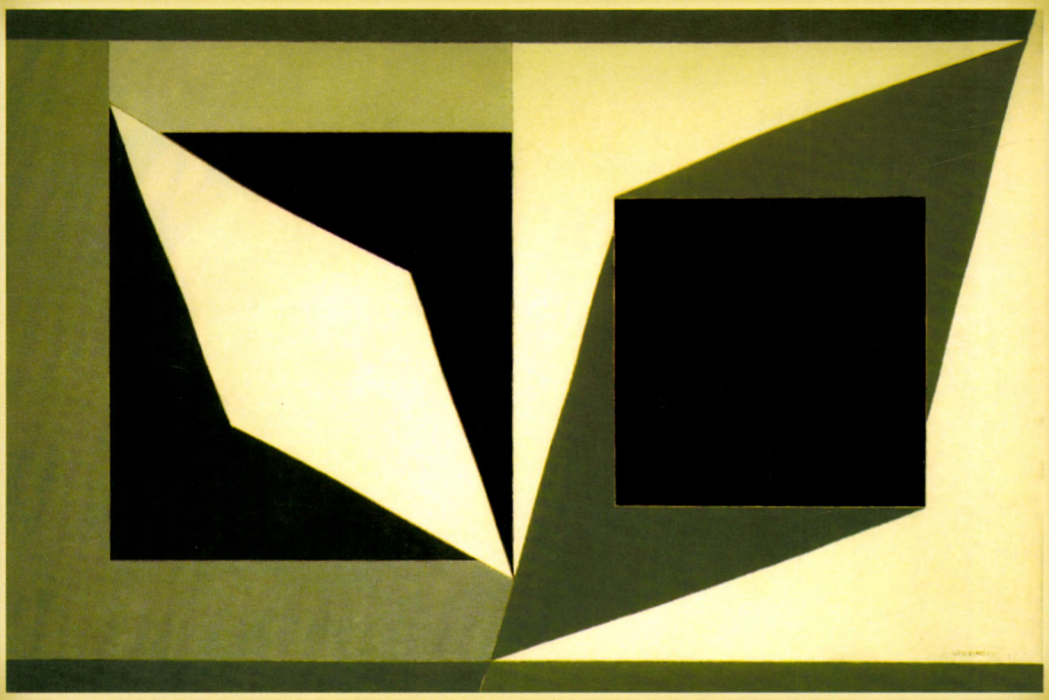

AKADÉMIAI KIADÓ

KORNAI JÁNOS

Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás

Kornai János a Harvard Egyetem emeritus professzora, a Collegium Budapest Institute for Advanced Study emeritus vezető kutatója és a Közép-európai Egyetem kutató professzora. Az MTA és több külföldi akadémia rendes, illetve tiszteletbeli tagja. Számos külföldi egyetemen oktatott mint vendégprofesszor; 13 hazai, illetve külföldi egyetem választotta díszdoktorává.

Pályafutása során több nemzetközi társaságban töltött be vezető tisztséget, többek között elnöke volt az Ökonometriai Társaságnak, az Európai Közgazdasági Társaságnak és a Nemzetközi Közgazdasági Társaságnak. Munkásságát számos magyar és külföldi kitüntetéssel ismerték el, köztük a Széchenyi-díjjal, a Prima Primissima-díjjal és a francia Becsületrend tiszti fokozatával.

1955 óta tudományos munkásságának fő területe a szocialista rendszerek elemzése volt. Nevéhez fűződik a hiánygazdaság és a puha költségvetési korlát elméletének kidolgozása. Kutatásokat végzett az általános egyensúlyelmélet és a gazdasági rendszerek matematikai modellezése területén. A kilencvenes évektől a posztszocialista átmenet, a jóléti állam, illetve az egészségügy reformja, az intézmények átalakulása, az átmeneti gazdaságok stabilizációs programjai és a gazdaságpolitika kérdései kerültek tudományos tevékenységének középpontjába.

Főbb művei:

A gazdasági vezetés túlzott központosítása (1957), Anti-equilibrium (1971), A hiány (1980), Indulatos röpirat (1989), A szocialista rendszer (1993), Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy intézményi mechanizmusának reformja Kelet-Európában (K. Eggleston társszerzővel, 2004), A gondolat erejével (2005). Könyvei és tanulmányai összesen 21 nyelven jelentek meg.

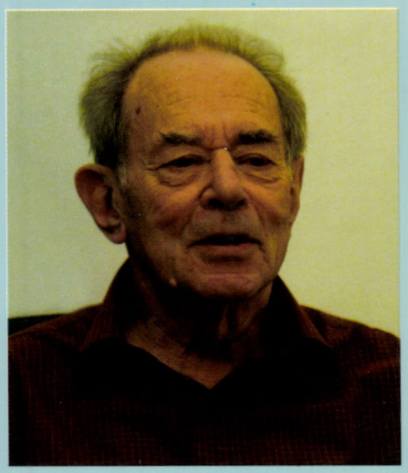

A fényképet Pozsonyi Zita készítette

SZOCIALIZMUS, KAPITALIZMUS, DEMOKRÁCIA ÉS RENDSZERVÁLTÁS

KORNAI JÁNOS

SZOCIALIZMUS, KAPITALIZMUS, DEMOKRÁCIA ÉS RENDSZERVÁLTÁS

NYOLC TANULMÁNY

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ISBN 978 963 05 8513 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu

© Kornai János, Budapest, 2007
© Akadémiai Kiadó Zrt., Budapest, 2007

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Budaházy Árpád
Olvasószerkesztő: Patkós Anna
Termékmenedzser: Egri Róbert
Arculatterv: Auth Design
Borítóterv: Markó Natália
A számítógépes tördelés Debre Ferenc munkája
A védőborító Victor Vasarely Hommage à Malevitch című festménye felhasználásával készült
© HUNGART
A nyomást és kötést a Kaloprint Nyomda Kft. végezte
Felelős vezető: a Kaloprint Nyomda Kft. ügyvezető igazgatója
Kalocsa, 2007
Kiadványszám: KM070026
Megjelent 18,59 (A/5) ív terjedelemben

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalom

Előszó 7

1. A klasszikus rendszer koherenciája 13
Bevezetés 13
A kauzalitás fő iránya 14
A rendszer elemei közötti affinitás 18
A prototípus és a nemzeti variációk 21
A szovjet hatás 25
Verifikáció 27
A klasszikus rendszer működőképessége 29

2. A reformszocializmus belső ellentmondásai 32
Bevezetés 32
Átalakulás stratégia nélkül 34
A magánszektor kifejlődése 35
A bürokrácia szívóssága 40
A társadalmi szerveződés alternatív formái 43
A „harmadik formák" gyengesége 44
A normatív értelmezésekről 47

3. Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság? 50
Bevezetés 50
A piac fogalmának értelmezése 50
1. értelmezés. Marx szocializmuskoncepciója 51
2. értelmezés. A szocializmus walrasianus felfogása 54
3. értelmezés. A szocializmus leninista felfogása 55
4. értelmezés. A szocializmus szociáldemokrata felfogása 57
5. értelmezés. A szocializmus jelenlegi kínai és vietnami értelmezése? 59

4. Az átalakulás sebessége 62
Bevezetés 62
A tulajdonreform és a magánszektor fejlődése 64

Makroökonómiai stabilizáció ... 74
Konklúzió ... 77

5. Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás ... 79
Bevezetés ... 79
A világtörténelem kontextusában ... 80
A mindennapi élet szemszögéből ... 98
A közgazdászszakma feladatairól ... 110

6. Mit jelent a „rendszerváltás"? ... 112
Bevezetés ... 112
Pozitív *versus* normatív megközelítés ... 113
A rendszerváltás pozitív megközelítésben ... 114
A politikai struktúra változása pozitív megközelítésben ... 119
A kapitalizmus és a demokrácia fogadtatása – normatív megközelítés ... 122
„Az elit leváltása" és „az igazságtétel" – normatív megközelítés ... 125
Záró következtetések ... 132
Függelék ... 133

7. Mit tanulhatnak a posztszocialista átalakulás útjára lépő országok az átmenet eddigi tapasztalataiból? ... 136
Bevezetés ... 136
Kiindulópontok ... 138
Néhány tanulság ... 144
Záró megjegyzések ... 157
Függelék ... 159

8. A rendszerparadigma ... 163
Bevezetés ... 163
Nem transzformációs, hanem rendszerparadigma ... 164
Rövid eszmetörténet ... 165
A rendszerparadigma fő vonásai ... 169
A nagy kihívás – a posztszocialista transzformáció ... 171
Más „rejtvények" ... 175
A predikció kudarcai ... 178
Függelék ... 181

Hivatkozások ... 183
A kötetben közölt írások korábbi publikációinak adatai ... 195
Névmutató ... 197
Tárgymutató ... 200

Előszó

Miközben 2006 őszétől 2007 tavaszáig ennek a kötetnek a szerkesztésén dolgoztam, feszült – sokszor szinte pattanásig feszült – volt a politikai légkör Magyarországon. Miféle rendszer az, amiben élünk? Ez hát a kapitalizmus? Ilyen a demokrácia? Miközben az utcákon felhevült szónoklatokban hangzottak el az ilyesféle kérdések, én a számítógép képernyője fölé hajolva, és az 1990 és 2007 között írott tanulmányaimat újraolvasva, ugyanezekkel a kérdésekkel találtam magam szembe.

Meg kell vallanom az olvasónak, mindjárt a kötet bevezető soraiban, hogy nem is egyszer kétségek töltöttek el. Amikor felhevült indulatok csapnak össze, amikor polgárjogot nyer az uszító, útszéli hang, van-e értelme annak, hogy – amennyire csak lehetséges – hűvös értelemmel közeledjünk a szocializmus és a kapitalizmus, a diktatúra és a demokrácia szembesítéséhez, a rendszerváltás értelmezéséhez? Van-e értelme annak, hogy nyugodt és szakszerű stílusban fogalmazzuk meg mondanivalónkat? Van-e értelme az elméletnek, amikor a gyakorlat sok emberének legkisebb gondja is nagyobb annál, mintsem hogy odafigyeljen?

A belső kétségeket leküzdve, végül is újra és újra felülkerekedett bennem a kutató makacssága és önfegyelme. Minél inkább elhatalmasodnak az elvakult hatalmi szenvedélyek, annál fontosabb, hogy legyenek olyanok is, akik távolságot vesznek a politikai küzdőtértől, és megpróbálják mélyebben, a tudományos elméletek szintjén megérteni és megmagyarázni a bennünket körülvevő világot. Ez is szenvedély, csak másfajta, mint ami a politikai csaták résztvevőit mozgatja. Néha magam is groteszknek éreztem, hogy miközben a némára beállított tévé képernyőjén, amelyre munka közben néha rápislogtam, és amelyen március 15-én az Andrássy útra lökött és felgyújtott kukák lángjai látszottak, én egy elméleti tanulmány stiláris hibáit gyomlálom. Végeredményben mégis úgy hiszem: ezzel a kötettel is szolgálhatom az ország állapotának konszolidálását. Szerencsére vannak emberek a politikai szférában és a szellemi életben, akik igényt tartanak a tisztázásra, a higgadt elemzésre, az észérvekkel alátámasztott argumentációra – nekik szeretném kézbe adni ezt a kötetet.

A kötetben nyolc – korábban már publikált – tanulmányt gyűjtöttem össze; a legkorábbi 1990-ben, a legkésőbbi 2007 tavaszán jelent meg. Nem ez volt a tizenhét éves időszak teljes termése. Előljáróban először is azt kell elmondanom, milyen szempontok szerint válogattam össze a kötet darabjait.

Nem az volt a mérvadó válogatási szempont, hogy melyek azok az írásaim, ame-

lyeknek a jelen pillanatban Magyarországon leginkább van napi aktualitásuk. Ha ez lett volna a szelekciós ismérv, akkor bele kellett volna tenni a kötetbe egy-két cikket az egészségügyi reformról vagy a makrostabilizációs problémákról.

A kötet írásait két vonásuk fűzi össze.

Az első közös vonás: a nyolc tanulmányban *közös a fő téma*. A kötet címe jól fejezi ki, mi a közös tartalom: szocializmus, kapitalizmus, demokrácia, rendszerváltás. A négy szó négy nagy és átfogó jelentőségű jelenséget nevez meg. Ezeket és a közöttük fennálló összefüggéseket elemzi a kötet valamennyi írása.

Egyik tanulmányban sem korlátozódik a vizsgálat egyetlen országra, például csak Magyarországra (vagy bármely más országra), hanem megkísérli átfogni nagyobb egységek közös problémáit. A nagyobb egység körülhatárolása nem egyöntetű a különböző tanulmányokban. Az egyikben általában a kapitalista vagy a szocialista rendszerről lesz szó, a másikban valamennyi posztszocialista országról, ismét másban a közép-kelet-európai régióról. Az azonban jellemző a kötet minden írására, hogy az elemzés túl kíván lépni egyetlen ország határain.

A kötet darabjait nem a publikálás időpontja szerint rendeztem sorba. A történelem menete feszíti ki azt az ívet, amelyben az írások elrendeződnek. A kiindulópont a „klasszikus", a reformok előtti szocialista rendszer (1. tanulmány). Ezután következnek azok a fejtegetések, amelyek a szocialista rendszeren belül maradó reformokkal foglalkoznak (2. és 3. tanulmány). Utána pedig kezdetét veszi a rendszerváltás (4–7. tanulmány).

A kötet egyik vezérmotívuma a „kapitalizmus–szocializmus" ellentétpár. Nyilvánvaló, hogy míg a kapitalizmusnak sok évszázados történelme van, addig az, amit ez a kötet szocialista rendszernek nevez, csak néhány évtizedig működött. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a 20. század történelmének éppen ez az ellentétpár állott a középpontjában. Elsősorban ez az ellentét nyomta rá a bélyegét a politikai gondolkodásra, valamennyi ország külpolitikájára, katonai készülődésére és néhány, szörnyű pusztítással járó fegyveres konfliktusra. Mindez áttételesen nagy hatással volt valamennyi ország gazdasági fejlődésére, a lakosság életszínvonalára és közérzetére. Lehetséges, hogy egy vagy két évszázad elmúltával ez az egymásnak feszülés, amit mi gigászi méretűnek éreztünk, és az emberiség túlélését féltettük a konfliktus kirobbanásától, már el fog halványulni. Az akkori történészek talán azt állapítják majd meg, hogy mi, a szemtanúk és szenvedő áldozatok, túl nagy jelentőséget tulajdonítottunk ennek az ellentétnek. De hát mi nem a 22., hanem a 20. században éltünk, s *nekünk* ez mérhetetlen fontosságú probléma volt.

Ez a könyv *elméleti* jellegű írásokat tartalmaz. A különböző szaktudományok kutatói és a tudományfilozófia művelői között nem alakult ki konszenzus annak meghatározásában, hogy mit nevezünk elméletnek. Hogy a saját szűkebb szakmámnál maradjak, sok közgazdász kizárólag annak a munkásságnak hajlandó megadni az „elmélet" magas rangját, amely matematikai apparátust alkalmaz. Aki ezt a kritériumot alkalmazza, és belelapoz ebbe a kötetbe, ahol nem talál egyetlen képletet sem, nyilván nem minősíti majd elméleti munkának. A magam részéről azokhoz csatlakozom,

akik nem az alkalmazott metodikától teszik függővé, milyen ismeret vagy tudásanyag nevezhető „elméletnek". Nem szeretnék ezen a helyen magasröptű tudományfilozófiai eszmefuttatásokba bocsátkozni. Inkább csak érzékeltetni szeretném az álláspontomat, mégpedig minél inkább közérthető módon. Az elméleti munkásság arról ismerszik meg, hogy magas fokú *általánosításra* törekszik. Képes elvonatkoztatni a vizsgált tárgy sok egyedi vonásától, a részletektől és árnyalatoktól, és a téma, a megválaszolásra váró kérdés szempontjából legfontosabb, legáltalánosabb érvényességű tulajdonságaira összpontosítani. Így értelmezve az elmélet szót, a kötetben azokat a tanulmányaimat gyűjtöttem össze, amelyekben a nagy rendszerek, a politikai-kormányzati forma és a rendszerváltás elméletéhez próbáltam hozzájárulni.

Bár a magam által feltett kérdésekre igyekszem válaszolni, tulajdonképpen fontosabbnak tartom magukat a *kérdéseket*, mint a feleleteket. A felelet vitatható. Legalább azt szeretném elérni, hogy felkeltsem az olvasó kíváncsiságát az engem izgató *rejtvények* iránt. Mi a szocializmus? Mi a kapitalizmus? Mi a demokrácia? Ha egy országot egy adott pillanatban tanulmányozunk, hogyan tudom eldönteni, hogy a benne működő intézmények milyen más országokkal rokonítják? Mi az, amit egy rendszerről a hívei vagy az ellenségei mondanak – és a retorika vagy ideológia hogyan viszonylik a valósághoz? Mi az, ami egy ország adott működési jellegzetességei közül rendszerspecifikus, és mi az, amivel bármelyik rendszerben találkozhatunk? Folytathatnám a példákat, de talán ennyi is elég annak szemléltetésére, milyenek azok a kérdések, amelyek engem foglalkoztatnak, és amelyek – reményem szerint – felkeltik majd az olvasó érdeklődését is.

Miközben eddig a *tartalom* (a téma, a vizsgálat tárgya, a megoldandó „rejtvény") oldaláról próbáltam megragadni azt, ami a nyolc tanulmányban közös, tulajdonképpen már több ponton érintettem a második közös vonást, nevezetesen a valamennyi tanulmányra egyaránt jellemző *szemléletet* (megközelítést, módszertant). Csupán egyetlen tanulmánynak témája maga a metodika, a problémák megközelítése, a tudományfilozófiai megalapozás. Ezt a kötet végén helyeztem el, a következő meggondolásból. Nem azzal akarom kezdeni, hogy elmagyarázom az olvasónak: milyen megközelítést kívánok alkalmazni. Előbb ismerkedjék meg azzal, hogy a szerző hogyan dolgozik a saját eszközeivel. Bizonyosodjék meg arról, hogy ez az eszköztár használható szerszámokat kínál. És ha már erről – mintegy „munka közben" – meggyőződött, akkor adok áttekintést arról, hogy miféle metodikának az alkalmazását figyelhette meg a megelőző hét tanulmányban. Amikor egyetemen oktattam összehasonlító gazdaságtant, vagy a posztszocialista átalakulásról tartottam előadás-sorozatot, ugyanezt a sorrendet választottam. Tapasztalatom szerint ez jól bevált. Ha metodikai megalapozással kezdtem volna, erősebb lett volna – a megközelítés szokatlansága miatt – az ellenállás. Így azonban, a kurzus végére érve, már összeállt a hallgató fejében az, amit a korábbi előadásokon hallott, és a záró módszertani-tudományfilozófiai gondolatmenetnek megvilágító ereje volt. Szeretném remélni, hogy hasonló segítséget ad majd a 8. tanulmány azoknak, akiknek volt türelmük elolvasni a megelőző hét anyagot.

Csupán távirati stílusban említek néhányat a kötetben alkalmazott megközelítés

jellegzetességei közül. Az egyik: a „rendszerszemlélet" - vagy ahogy azt a 8. tanulmány nevezi: a *rendszerparadigma*. A kötetben nem találhatók mikroelemzések, parciális vizsgálatok. Amikor a kötetben szereplő munkákon dolgoztam, mindig az egészet akartam megérteni, és nem egy-egy kiragadott részt. Az foglalkoztatott, hogyan alkotják a részek az egészet, hogyan épülnek össze rendszerré. Egy másik jellegzetesség: a köteten végighúzódik a pozitív és a normatív megközelítés szigorú szétválasztása. Vagy egy harmadik jellegzetesség: az összehasonlítás mint elemzési eszköz széles körű alkalmazása.

Ezek nem az én metodikai újításaim. Szerencsére nem állok egyedül a tudományos világban ezzel a szemléletmóddal. Ám ehhez hozzá kell tennem: nem is triviálisan magától értetődő az alkalmazásuk. Azt szeretném, ha olvasóim szembesítenék önmagukban az itt közölt tanulmányokban használt módszertant és szemléletet azzal, amivel más művekben találkoznak, és átgondolnák: mi az, amiben eltérnek; mi az, amit maguk hasznosíthatnak, ha a nagy rendszereket és nagy átalakulásokat tanulmányozzák.

Itt említem meg a kötet tanulmányainak még egy közös jellegzetességét: mindegyik túllépi saját tudományágam, a közgazdaságtan határait; valamennyi *interdiszciplináris* szemléletet alkalmaz. A 8. tanulmányhoz csatolt Függelék egy felmérés eredményeivel igazolja, hogy ez a szemlélet mennyire ritka: a közgazdászok szinte sohasem hivatkoznak a politológusok, a szociológusok, a történészek vagy a szociálpszichológusok munkáira, és ugyanezt teszik más társadalomtudományi diszciplínák művelői a többi ágazattal. A felmérés folyóiratok teljes évfolyamatait tekintette át, a konkrét témára való tekintet nélkül. Most viszont a kötet fő témáira vonatkozóan szeretném leírni tapasztalataimat. Amikor a rendszerváltással foglalkozó 6. és 7. tanulmányon dolgoztam, számos olyan művet vettem kézbe, amelyet történész vagy politológus írt. Meghökkentőnek tartottam, hogy ezek az írások meg sem említik azokat a műveket, amelyek közgazdász tollából kerültek ki, és amelyek relevánsak a rendszerváltás megértéséhez. Relevanciájukat vagy az adja meg, hogy szellemi hatásukkal maguk is hozzájárultak a régi rend eróziójához vagy felbomlásához, vagy mert hozzáadtak valamit a rendszerváltás elemzéséhez. Az a tény, hogy a művet közgazdász írta, elegendő oknak tűnik ahhoz, hogy a politológus vagy a történész ignorálja. Örülnék, ha ez a kis kötet, amelynek szerzője nem csak közgazdásznak, hanem a szintetikus értelemben vett *társadalomtudomány* művelőjének vallja magát, ez alkalommal elkerülné a szűk diszciplináris gettóba zártság sorsát.

Noha sok minden összefűzi a nyolc tanulmányt - azért ez mégiscsak tanulmánygyűjtemény, és nem monográfia. Jó lenne az olvasó kezébe adni egy monográfiát, amelynek tartalma lefedi a címben jelzett óriási témát. Nem vállalkoztam ennek az összefoglaló műnek a megírására. És ha már így történt, akkor kérem az olvasót, ne is lépjen fel azzal az igénnyel, elsősorban a *teljesség* elvárásával, amelyet joggal támaszthatna egy átfogó monográfiával szemben. *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia, rendszerváltás* - roppant horderejű, rendkívül bonyolult kérdések sokasága tartozik ebbe a témakörbe! Ez a kis kötet a nagy témának csak egy töredékét tárgyalja.

Nem akarok a tanulmánygyűjtemény műfaji korlátaiból erényt faragni – de ennek a műfajnak is van előnye. Az az olvasó is haszonnal forgathatja a lapjait, aki esetleg nem akarja az egész kötetet elejétől végig feldolgozni. Van, akit csak az egyik vagy csak a másik tanulmány témája érdekel. A kutató sokszor nem azért veszi kézbe mások közleményeit, mert meg akarja ismerni a szerző teljes gondolatmenetét, hanem kifejezetten a saját témájához keres anyagot vagy irodalmi hátteret. Ilyenkor könnyebbséget jelent, ha nem kell magát átrágnia egy hosszú könyvön, hanem tanulmányterjedelemben kapja meg a keresett ismeretet. Hasonló helyzetben van az oktató, amikor kötelező vagy ajánlott irodalmat ír elő a diákjainak. Könnyebb egy-egy tanulmányt beiktatni a tananyagba, mint egy egész monográfiát. Ezeket a meggondolásokat igyekeztem figyelembe venni a kötet megszerkesztésekor. Arra törekedtem, hogy valamennyi tanulmány külön-külön is megálljon a saját lábán; érthető legyen akkor is, ha a kötetből kiragadva, egymagában olvassák. Az inkább csak ráadás, hogy itt-ott találhatók a köteten belüli kereszthivatkozások, amelyek segítenek a tanulmányok közötti kapcsolatok felismerésében.

Könnyebb a kötet alapos feldolgozása annak, aki olvasta *A szocialista rendszer* című (1993*a*) könyvemet. A kötet 1. tanulmányaként két szemelvényt vettem át ebből a könyvből, és a többi is nyílegyenes folytatása a korábbi összefoglaló műnek, mind a tartalom, mind a módszertan tekintetében. Az 1992-es könyv ismerete azonban nem feltétele annak, hogy a jelen kötet írásait hiánytalanul megértse az olvasó.

Felhívom a figyelmet arra, hogy valamennyi tanulmánynak az eredetileg publikált szövegét közlöm. Kisebb stiláris javításoktól, apró pontatlanságok kiküszöbölésétől eltekintve nem változtattam rajtuk. Most, amikor a kötetet szerkesztettem, jó érzéssel állapítottam meg: nincs okom tartalmi változtatást tenni. Minden sor, amit leírtam, vállalható a számomra ma is.

Volt egy-két konkrét gazdaságpolitikai kérdés, amelyben változott az álláspontom. De amikor ez történt, akkor kötelességemnek éreztem, hogy visszatérve egy későbbi publikációban ugyanahhoz a problémához, nyíltan tájékoztassam az olvasót: miben módosult a korábbi írásban kifejtett véleményhez képest. Az olvasó egy ilyen részleges álláspont-módosításról értesülhet: a 2004-ben készült 4. tanulmányban leírom, hogy a stabilizáció és az egyensúlyteremtés ügyében néhány kérdést másképpen látok, mint ahogyan azt az 1989-ben publikált *Röpirat*ban kifejtettem. Abban nem látok semmi bajt, ha valaki – újabb ismeretekből, gyakorlati tapasztalatokból vagy friss olvasmányokból okulva – változtat a nézetén. A görcsös ragaszkodás, a szellemi makacsság nem erény. Csak legyen a szerzőben annyi intellektuális tisztesség, hogy tájékoztatja olvasót a változtatásról! A magam részéről tartózkodom attól – sajnos, ez nem ritka a szellemi életben –, hogy settenkedve csúsztassam odébb gondolkodásom kiinduló elveit, lehetőleg úgy, hogy az olvasó észre se vegye az eltolódást.

Bárki ellenőrizheti, hogy *A szocialista rendszer* című könyv, amelyet még az 1980-as évek vége felé írtam, és ennek a kötetnek az írásai, amelyek közül az utolsót a napokban, 2007 tavaszán publikáltam folyóiratban, mindvégig ugyanazt a világnézetet,

ugyanazt az értékrendet, ugyanazt az intellektuális felfogást tükrözik, ugyanazt a módszertant alkalmazzák. Megelégedéssel töltene el, ha az olvasó azt érezné: nézeteimben és kutatási-elemzési módszereimben el lehet igazodni.

Néhol kiegészítéseket fűztem a korábban írottakhoz. Nem akartam ezeket sem rejtve becsempészni a korábbi publikációk szövegébe. Ezért az utólagos betoldásokat, akár technikai jellegűek (például köteten belüli kereszthivatkozások), akár érdemi tartalommal bírnak, megkülönböztetésül szögletes zárójelbe tettem.

***

Szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik segítségemre voltak. Akárcsak a korábbi könyveimben, itt is feleségemet, Dániel Zsuzsát illeti az első köszönet. Ő a kézirat első figyelmes, kritikus és biztató olvasója; elsősorban neki köszönhetem, hogy nyugodt légkörben dolgozhatom.

Most már sok éve legközelebbi munkatársam N. Szabó Katalin. Nem csak félszavakból ért meg, szinte meg sem kell szólalnom, és Kati már tudja, miben segíthet nekem.

Korábban, amikor egy-egy cikkemet a Közgazdasági Szemle közölte, az írásom már átment Patkós Anna gondos szerkesztői kezein. Az akkor szerzett jó tapasztalat késztetett arra, hogy ennek a kötetnek a gondozására, egybeszerkesztésére kérjem meg, amit Anna figyelmesen, nagy szakértelemmel és lelkiismeretességgel végzett el.

Hosszú évek óta abban a kiváltságos szerencsében részesülök, hogy fiatal emberek állnak mellettem kutatóasszisztensként, és segítenek az adatok összegyűjtésében, az irodalom felkutatásában és értékelésében, valamint a tanulmányok megszerkesztésében. Amikor a *Szocialista rendszer* című könyv (és ennek során a jelen kötet 1. tanulmánya) készült, Kovács Mária volt a munkatársam. Azóta mások következtek, időrendi sorrendben: Benedict Ágnes, Varga János, Zdenek Kudrna, Péter Noémi és Nagy Eszter. Nem szeretném adagolni, hogy kinek mennyi elismerés jár – valamennyien odaadón segítettek, sok értékes tanácsot adtak. Mindig számíthattam arra, hogy rendelkezésre állnak, amikor azt a kutatás megköveteli.

Hálás vagyok az Akadémiai Kiadónak, amely elvállalta a könyv kiadását. Köszönöm a szerkesztő, Budaházy Árpád és kollégái rugalmas és hatékony munkáját.

Inspiráló volt az a szellemi környezet, amelyben a kötet írásai készültek; köszönettel tartozom a Collegium Budapest, a Harvard Egyetem (Cambridge, Egyesült Államok) és a WIDER nemzetközi kutatóintézet (Helsinki) vezetőinek és munkatársainak a munkámhoz adott sok segítségért.

Budapest, 2007. március

Kornai János

1. A klasszikus rendszer koherenciája*

Bevezetés

A szocialista rendszer című könyvem a rendszer három prototípusát különbözteti meg:
1. forradalmi átmeneti rendszer (átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba);
2. klasszikus rendszer (vagy klasszikus szocializmus);
3. reformrendszer (vagy reformszocializmus).

Három „modellről" van itt szó. Nincs ország, amelynek konkrét rendszere saját történelme valamely időszakában pontosan azonos lenne e három modell egyikével. Ugyanakkor ezek a modellek mégsem valamiféle ideális, utópisztikus szocializmus leírásai, hanem a szocializmus történelmi realizációinak absztrakt általánosításait kívánják megadni.

Még ha egy-egy prototípus élettartama egy-egy országon belül aránylag jól köthető is egy meghatározott történelmi időszakhoz, senki sem állíthatja, hogy az egész időszak folyamán mindvégig változatlan volt a rendszer. A Szovjetunió társadalmi-politikai-gazdasági rendszere Sztálin hatalmának megszilárdításától a haláláig (tehát, mondjuk, az 1928-tól 1953-ig tartó 25 éves időszakban) mindvégig a klasszikus rendszer fő vonásait mutatta. Más volt azonban a kezdetben, amikor ezek a jellegzetességek kibontakoztak és megszilárdultak, s már némiképpen más volt a végén.

A prototípus egy „intertemporális átlagot" próbál visszatükrözni. A prototípusok gondolati építményének megszerkesztése azt a célt szolgálja, hogy a sok évtizedes történelmi időt és az országonként eltérő mindenkori állapotokat sűrített formában ragadja meg. A prototípusok megértése nem pótolja a konkrét történelmi vizsgálatot, sem az események utólagos megmagyarázásában, sem pedig a jövőre vonatkozó konkrét predikcióban. Ettől azonban e modellek még használható gondolati eszközöknek bizonyulhatnak mind a deskriptív, mind pedig a prediktív kutatásban.

* [A kötet 1. tanulmányaként közöljük *A szocialista rendszer* című könyvem (1993a) 15. fejezetét. Némi bevezető magyarázatra van szükség annak érdekében, hogy az az olvasó is követhesse az 1. tanulmány mondanivalóját, aki nem olvasta a könyvet. Ezt a néhány bekezdést a könyv 2. fejezetéből vettem át, az 51–53. oldalakról.

A szocialista rendszer 15. fejezete többször utal a könyv más fejezeteire. Most azonban, hogy ezt a fejezetet kiragadtuk a könyv kontextusából, el kellett vágnunk ezeket a szálakat. Az eredeti könyvön belüli keresztutalásokat vagy töröltük, vagy rövid magyarázatokkal pótoltuk.]

A jelen tanulmányban összefoglaljuk a klasszikus szocializmus fő vonásait. Kiemeljük a klasszikus rendszer alkotóelemei és részfolyamatainak szabályosságai közötti fő összefüggéseket.

Az *elmélet* szót sokféle módon értelmezik mind a tudományfilozófiának, mind a tudományok gyakorló művelőinek különböző iskolái. Ahhoz az értelmezéshez csatlakozom, amely szerint egy gondolatépítmény akkor tekinthető elméletnek, ha megvilágítja és megmagyarázza egy létező és megfigyelhető tartós jelenségcsoport fő összefüggéseit. Ebben az értelmezésben a tanulmány feladata körvonalazni néhány általános megállapítást a klasszikus szocialista rendszer pozitív elméletének tárgykörében.

Ehhez a feladathoz mindjárt hozzá kell tenni: a fejtegetés nem lép fel azzal az igénnyel, hogy univerzális és átfogó elméletet adjon, amely egyszeriben mindent megmagyaráz, ami csak megvilágításra szorul a klasszikus rendszerben. Jól összefér más, komplementer elméleti megközelítésekkel, amelyek ugyancsak hasznos szerepet tölthetnek be a bonyolult jelenségcsoport más oldalainak megmagyarázásában.

A kauzalitás fő iránya

Noha a különböző jelenségek között sokirányú kölcsönhatás van, létezik az oksági kapcsolatoknak egy jól érzékelhető fő láncolata. A kauzalitás fő irányát sematikus formában az *1.1. ábra* szemlélteti. Az ábra szándékosan eltekint mindennemű, a valóságban létező visszahatás jelzésétől, mert éppen a fő irányt kívánja kidomborítani.

A klasszikus szocialista rendszer magyarázatának kulcsa a politikai struktúra megértése. A kiindulópont: az uralmon lévő párt osztatlan politikai hatalma, a párt és az állam összefonódása, bármely, a párt politikájától eltérő vagy azzal szemben álló erő elnyomása. A klasszikus rendszer, lényeges jegyeit tekintve, egypártrendszer (még akkor is, ha egyik-másik szocialista országban névlegesen léteznek és egy koalícióban formálisan részt vesznek más pártok is).

Nem minden egypártrendszer vezet klasszikus szocialista rendszer kialakulásához. Elengedhetetlen, hogy a hatalom monopóliumát gyakorló pártot áthassa a szocialista rendszer hivatalos ideológiája. A bevett szóhasználat szerint beszélhetünk „marxista-leninista" pártról, de a hivatalos ideológia csak részben fedi Marx és Lenin eszméit; sokat (de nem mindent) vett át tőlük, és sok mindent hozzá is adott gondolataikhoz.

A meghatározott ideológiától áthatott kommunista párt osztatlan uralma jelenti azt az első számú tényezőt, amely létrehozza a többi rendszerspecifikus jelenséget. A párt szervezeti léte és ideológiája csak az elméleti elemzés síkján választható el. Egységet alkotnak, mint a test és a lélek. Ezért az *1.1. ábra* bal oldalán ezek alkotják az 1. blokkot, a kauzális láncolat első láncszemét.

A klasszikus rendszerben vagy túlsúlyban van az állami tulajdon (beleértve a kváziállami szövetkezeti tulajdont is), vagy legalábbis állami tulajdonban vannak a gaz-

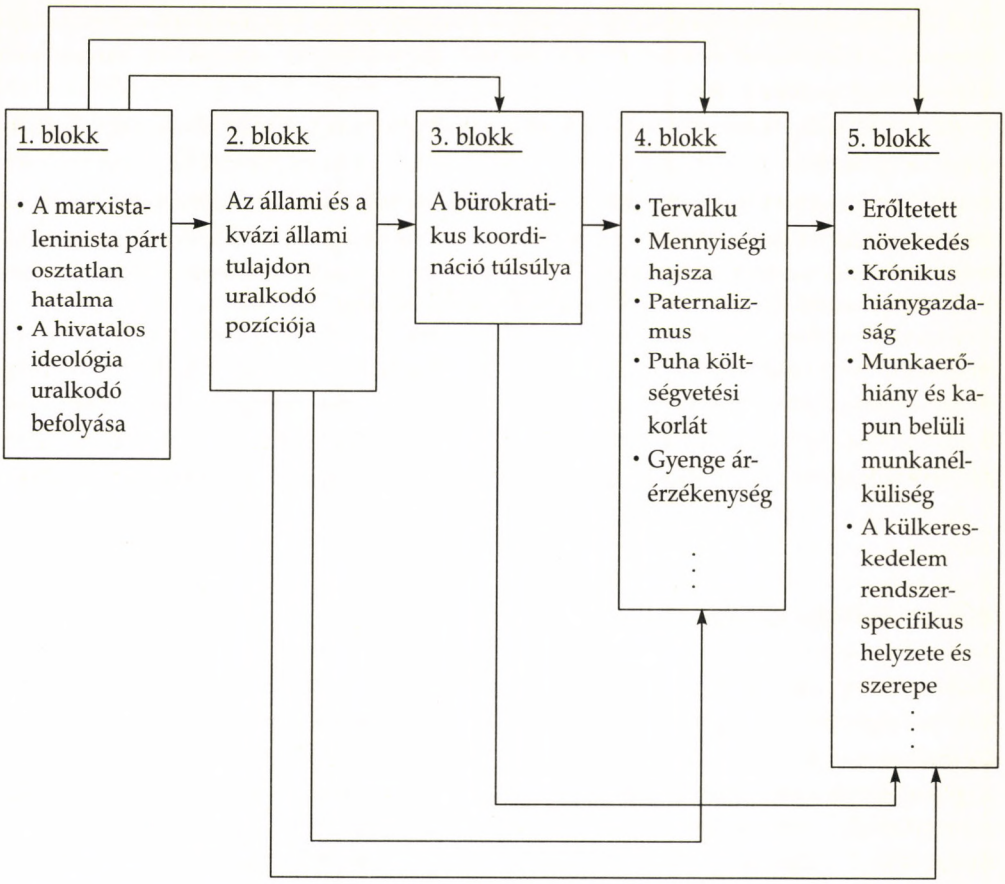

Megjegyzés: Az ábra balról jobbra haladva mutatja be a kauzalitás fő irányát. A nyilak azt szemléltetik, hogy egy-egy jelenségcsoportra nemcsak a megelőző (azaz csupán egy réteggel mélyebben fekvő) jelenségcsoport hat, hanem valamennyi mélyebb tényező is közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorol. Például az utolsó blokkban feltüntetett egyik jelenségcsoportot, a krónikus hiány kialakulását és újratermelődését nemcsak olyasféle jelenségek magyarázzák, mint a puha költségvetési korlát vagy a gyenge árérzékenység, hanem a magyarázó tényezők között közvetlenül is szerepel az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció túlsúlya.
A 4. és 5. blokk alsó részében látható három pont arra utal, hogy a blokkon belül nem teljes a jelenségek felsorolása. Csupán a legfontosabbakat emeltük ki, de léteznek más – a blokkba tartozó – jelenségek is.

1.1. ábra. A kauzalitás fő iránya

daság kulcspozíciói, stratégiai magaslatai. Ábránk ezt a jelenséget tekinti a kauzális láncolat második tényezőjének (2. blokk).

A tulajdon szerepének második helyre sorolása vitatott álláspont. Van, aki ezt egyenrangúnak minősíti a politikai struktúrával, és létezik olyan nézet is, amely sze-

rint éppen az állami tulajdon túlsúlya a szocialista gazdaság legfőbb ismérve.[1] A kérdés nem pusztán spekulatív jellegű, hanem elemezhető a történelmi tapasztalat alapján. Ha egy gazdaságilag elmaradott országban, mint például Kínában vagy Vietnamban osztatlan hatalomhoz jut a kommunista párt, akkor előbb-utóbb megkezdi, majd szívósan folytatja az államosítás politikáját. A társadalmi-gazdasági körülményektől, a szervezés nehézségeitől, a párt türelmétől vagy türelmetlenségétől függ, milyen gyorsan halad ebben előre, hányszor torpan meg, és kezdi újra. Van ország, amelyben igen gyorsan még a borbélyüzleteket és a falusi vegyeskereskedést is államosítják, másutt egy ideig együtt élnek a burzsoáziával. De minden ilyesfajta türelmet és együttélést ideiglenesnek tartanak a hatalmon lévők, és alig várják, hogy az államosítás előrehaladjon. Ha már a bankokat, az ipart, a közlekedést államosították, akkor előbb-utóbb hozzálátnak a mezőgazdasági magántulajdon felszámolásához. A párt uralomra kerülése előtt is nyíltan hirdette az államosítás politikáját, és a kormányrudat kézbe véve, nem tesz mást, mint hogy politikai programját végrehajtja.

Nem a tulajdonforma – az állami tulajdon – alakítja ki maga fölé a klasszikus szocializmus politikai struktúráját. Megfordítva: adatván egy politikai struktúra, az létrehozza az általa kívánatosnak tartott tulajdonformát. Noha itt az ideológiának kitüntetett társadalomformáló szerepe van, nem csak ez magyarázza ezt a hatásirányt. A hatalom osztatlansága és az ezzel együtt járó totalitarizmus nem fér össze azzal az autonómiával, amit a magántulajdon jelent. Ez a fajta uralom az egyén szuverenitásának nagyfokú korlátozását igényli. A teljes alávetettség annál következetesebben valósul meg, minél messzebbre megy a magántulajdon felszámolása.

Az eddig tárgyalt három jelenségcsoport: a klasszikus szocialista rendszerre jellemző politikai struktúra és ideológia, valamint tulajdonforma együttesen magyarázza az *1.1. ábra* következő, 3. blokkját, a koordinációs mechanizmusok rendszerspecifikus konstellációját. Ebben a bürokratikus koordinációnak jut a főszerep, minden más mechanizmus legfeljebb kisegítő funkciót lát el, vagy elsorvad. Ez gondolatmenetünk egyik sarkköve. A rendszer tulajdonságai nem vezethetők le abból, hogy ez nem piacgazdaság, még kevésbé abból, hogy irracionálisak az árak stb. Ha már adva van a politikai struktúra, a hivatalos ideológia és az állami tulajdon uralkodó szerepe, akkor ez megszüli a bürokratikus szabályozás mechanizmusának dominanciáját.

A bürokratikus koordináció konkrét formái változnak országról országra, korszakról korszakra. Hol ennek, hol amannak a tervmutatószámnak a teljesítését jutalmazzák, hol összevonják, hol széttagolják a minisztériumokat, s az apparátus tisztviselői és a hivatalos közgazdászok élénken vitatják egyik vagy másik forma előnyeit-hátrányait. De bizonyos lényegi tényezők mindvégig változatlanok maradnak: a szabad vállalkozás, az autonóm piaci aktorok és a köztük folyó verseny kiiktatása, a

[1] A kérdéskör vitáiban sokszor keveredik a pozitív (leíró-magyarázó) és a normatív megközelítés. [Lásd erről részletesebben a jelen kötet 6. tanulmányát (113. o.).] Nem a normatív, hanem a pozitív kauzális elemzés körébe tartozik, hogy a szocialista országok fő tulajdonságainak kialakításában mely tényezők játszanak elsődleges, másodlagos, harmadlagos szerepet.

döntés és az információ központosítása, a hierarchikus függés, a vertikális kapcsolatok túlsúlya a horizontális kapcsolatok felett.

Ezzel elértünk az ábra következő, 4. blokkjához. Ide tartozik a klasszikus rendszer szereplőinek érdekeltsége és motivációja, s ebből eredően magatartásuk és a köztük fennálló viszonyok fő vonásai.[2] A teljesség igénye nélkül, csak címszavakban emlékeztetünk néhány, ide sorolható jelenségre: a tervalku, a mennyiségi hajsza, a fölérendeltek paternalisztikus magatartása, a puha költségvetési korlát, a gyenge árérzékenység és így tovább. Bármelyikről legyen is szó ezek közül, mindegyik külön-külön is magyarázható a mélyebben fekvő tényezőkkel, a hatalom jellegével, a hivatalos ideológiával, az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció túlsúlyával.

A soron következő, 5. blokkban sorolunk fel néhány jellegzetes, tartós gazdasági jelenséget. Az ábrán csak a legfontosabbak láthatók: az erőltetett növekedés, a munkaerőhiány és a kapun belüli munkanélküliség, a krónikus hiánygazdaság, valamint a külkereskedelem rendszerspecifikus szerepe. E jelenségek fő vonásai levezethetők a fenti logika szerint mélyebbnek minősített magyarázó tényezőkből. Nem azért alakul ki az óriási és mindenható bürokrácia, mert hiány van; nem azért feszítettek a tervek, mert erőltetni akarják a növekedést; nem azért van importengedélyezés, mert importéhség mutatkozik és így tovább. Noha ilyen visszahatás is létezik (s ezzel részletesen foglalkozunk majd a következő alfejezetben), a kauzalitás fő iránya ellentétes: azért alakultak ki az említett jelenségek, mert érvényre jutott egy meghatározott politikai struktúra és ideológia, ennek nyomán meghatározott tulajdonformák alakultak ki, s ez elvezetett a bürokratikus koordináció túlsúlyához és a szereplők jellegzetes viselkedési mintáihoz.

E gondolatmenet egyes elemei nagyobb nehézség nélkül elfogadhatók annak a kutatónak a számára, aki a marxista politikai gazdaságtan és filozófia emlőin nevelkedett, más elemek viszont élesen eltérnek a mélyen beléje rögződött eszméktől. Ismerős számára az a gondolkodásmód, amely megkísérli a „mélyebb" és a „felszínesebb" jelenségek közötti rangsorolást, továbbá az, amely a kölcsönhatások szövevényén belül szeretné megtalálni a fő hatásirányokat.[3] Ismerős és elfogadható számára az a megközelítés, amely egy társadalmi csoport magatartását érdekeltségéből és társadalmi helyzetéből kívánja megmagyarázni, s nem elégszik meg azzal, hogy utal az egyén adott preferenciáira. Az is rokon a marxista tradícióval, hogy a logikai elemzés (mi a kauzalitás fő iránya?) összekapcsolódik a történeti megközelítéssel (mi volt a lényeges események jellegzetes időbeni sorrendje?).

[2] Azt a megközelítést, amelyet műveimben alkalmazni szoktam, néhányan *behavioristának* nevezik. Ez azonban nem pontos jellemzés. Noha sok minden megmagyarázható a szereplők magatartásával, maga a magatartás is okozati elemzésre szorul. Ezt jelképezi az *1.1. ábra* szerkezete: a magatartási jellemzők az oksági láncolat „középsávjában" találhatók, félúton a mélyebb magyarázó tényezők és a közvetlenül tapasztalható gazdasági jelenségek között.

[3] Többek között ebben is különbözik a marxista kutató a neoklasszikus modellek világában élő analitikus közgazdásztól, aki modelljében egymás mellé rendelt feltevésekből vezet le következtetéseket, holott a feltevések között lehetnek „mélyebb" vagy „felszínesebb" premisszák.

Ugyanez, a marxista politikai gazdaságtanon nevelkedett közgazdász meghökkenhet attól, hogy az itt leírt gondolatmenet nem fér bele az „alap és felépítmény" viszonyát tárgyaló szokványos sémába. Bárhogy értelmezzük is az „alap" fogalmát, semmiképpen sem mondható el, hogy az alap határozta meg a saját felépítményét. A történelmi kiindulópont elsőként a Szovjetunió, majd a később kommunista uralom alá került többi ország esetében, szinte kivétel nélkül egy szegény és elmaradott ország. Még kevés a nagyüzem, alacsony szintű a termelés és a tőke koncentrációja. Szó sincs arról, hogy a kapitalista termelési viszonyok immár akadályoznák a termelőerők fejlődését, és csak e viszonyok lerombolása engedne utat a fejlődésüknek. Szó sincs arról, hogy csak el kellene kergetni a kapitalistákat, és a jól szervezett, koncentrált, központi tervezésre megérett termelés készen simulna a szocialista tervezők kezei közé. Ezek az országok még abban a stádiumban vannak, amelyről Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány*ban írtak (*Marx–Engels*, 1848, 1983), s amelyben a kapitalizmus még szerintük is óriási lendülettel vihetné előre a termelőerők fejlődését.

A klasszikus szocializmus kialakulásának történelmi menete egészen más, mint a marxista történelemfilozófiai kézikönyvekben bemutatott séma. A forradalom szétrombolja a régi felépítményt, és művi úton teremt egy újat, vagy pontosabban: létrehozza az új felépítmény magvát, amely később szinte már magától burjánzik tovább. Az új felépítmény maga alá gyűri a tőle idegen alapot, és teljesen újraszervezi azt. Államosítanak és kollektivizálnak; sorra felszámolják a magántulajdont, és mind szűkebb térre szorítják a piacot. Létrejön, majd utána egyre terebélyesedik a gazdasági szabályozás bürokratikus apparátusa. S miközben ez a folyamat végbemegy, vagyis miközben a tulajdonviszonyok, a koordinációs mechanizmus és a gazdasági folyamatok az új rend keretében átalakulnak, e változások állandóan visszahatnak a politikai formákra, és magukkal vonják az ideológia átalakulását is.

A rendszer elemei közötti affinitás

Már az előző alfejezetben, a kauzalitás fő irányának tárgyalása során is ismételt utalás történt arra, hogy az okozat visszahat az okra; számos interakció érvényesül a rendszer elemei között. Csupán szemléltetésül idézünk fel néhányat.

- Ha az állami tulajdon és a puha költségvetési korlát megszülte a beruházási éhséget, az importéhséget, a halmozási tendenciát és a bérek felhajtásának tendenciáját, akkor szükségessé válik a beruházási és importengedélyek, anyagkeretek, jegyrendszerek és kiutalások, béralapok adminisztratív eszközeinek alkalmazása. Ha pedig ilyen eszközöket alkalmaznak, akkor már nem elégséges dicsérettel és jutalmazással ösztönözni, hanem büntetéssel is biztosítani kell a gazdálkodási fegyelem betartását, szigorúan fel kell lépni a „spekulánsok" és a „bércsalók" ellen. Mindez hatást gyakorol a politikai légkörre és a hivatalos ideológiára. (A 4. és az 5. blokk visszahatása a 3. és az 1. blokkra.)

- Az állami szektor béreinek bürokratikus szabályozása, amely még munkaerőhiány mellett is szembeszáll a bérnyomással, nem fér össze az állami szektoron kívül, a szabadpiacon szerzett magasabb jövedelmekkel. Más tényezők mellett ez is abba az irányba hat, hogy minél inkább visszaszorítsák a magánszektort. (A 3., a 4. és az 5. blokk visszahatása a 2. blokkra.)
- Ha a gazdaság rátért az erőltetett növekedés útjára, akkor a hivatalos ideológiába be kell épülniük azoknak a gondolatoknak, amelyek igazolják e növekedéstípus szükségességét és előnyeit. (Az 5. blokk visszahatása az 1. blokkra.)
- Ha a krónikus belföldi eladók piaca és számos más tényező miatt nem érvényesül a termelés irányítóinak erős belső érdekeltsége a kemény valutájú külföldi piacok megszerzésére, ki kell építeni azt a gépezetet és érdekeltségi rendszert, amely mégis rákényszeríti a termelőket, hogy kapitalista export céljaira termeljenek. (Az 5. blokk visszahatása a 3. blokkra.)

A klasszikus rendszer megszilárdulásával párhuzamosan fejlődik ki elemeinek koherenciája. A különböző magatartásformák, konvenciók, normák egymáshoz csiszolódnak. E jelenségek között, vegytani analógiát használva, affinitás érvényesül: vonzódnak egymáshoz, igénylik egymást. A monolitikus hatalmi struktúra, a megmerevült ideológiai doktrínák, a szinte egyeduralkodó állami tulajdon, a direkt bürokratikus szabályozás, az erőltetett növekedés, a hiány, a világ nagy részétől való bizalmatlan elzárkózás (hogy csak a legfontosabb jelenségcsoportokat említsük) összetartoznak, egyik a másikat erősíti. Nem elkülönült részek laza halmazával van dolgunk, hanem a részek együttese szerves egészet alkot. Ennyiben is jogosult *rendszernek* tekinti ezt a formációt.

Sajátos fajta „természetes szelekció" érvényesül: azok az új intézmények, rendszabályok, szokások, erkölcsi és jogi normák, amelyek jól összeegyeztethetők a rendszer természetével, fennmaradnak és megrögződnek, míg azok, amelyek idegenek tőle, kiszorulnak.[4] Csak egyetlen példát említünk. Senki sem tervezte meg előre, az első szocialista rendszer létrejötte előtt azt, hogy szigorúan központosítani kell a személyzeti ügyeket, azaz a kinevezéseket, áthelyezéseket, elbocsátásokat. A szocializmus semmiféle előzetes tervrajzában nem vázolták fel azt az elgondolást, hogy olyan hierarchikus apparátust kell erre a célra kiépíteni, amelyben a személyi döntések minden egységben, minden szinten egyidejűleg függnek a párt illetékes szervétől, az emberek politikai attitűdjét szemmel tartó rendőri intézményektől, a felettes személyzeti ügyintézőtől és a szóban forgó terület hivatalos állami, gazdasági vagy tömegszervezeti vezetőjétől. Ez a nagy hatalmú intézmény – s ezzel együtt a karrierek szabályozásának meghatározott formái – ismételt átszervezésekkel kísérletezve, tapogatódzva, lépésről lépésre alakult ki. A rendszer állandó részévé vált először a Szovjetunióban, majd többé-kevésbé hasonló formában kialakult minden szocialista

[4] Az intézmények közötti természetes szelekció gondolata J. A. Schumpeter és F. A. Hayek munkáiban jelenik meg. A fogalom részletesebb magyarázatát lásd *Alchian* (1950) cikkében.

országban. A végeredmény: nincsen még egy olyan társadalmi rendszer, amelyben az egyéni karrierek alakítását ennyire szorosan kézben tartaná egyetlen egységes, központilag irányított személyzeti apparátus. Példa ez arra, hogy a rendszeren belül *szervesen* nőnek ki meghatározott formák, intézmények.

Erős hajlam mutatkozik a már megjelent és kialakult tendenciák kiteljesedésére. Például túlsúlyra kerül a direkt bürokratikus szabályozás: a gazdasági feladatokat utasításokkal írják elő. Ha azonban már elkezdődött a vállalat fő feladatainak előírása, mégpedig összevont mutatószámokkal, akkor itt nem lehet megállni. Ezt könnyen kijátszhatják. Teljesítik a fő feladatokat, de elhanyagolják a részleteket és a másodrendű teendőket. A logikus továbblépés: még részletesebben előírni minden feladatot. És ha ez sem elég, akkor egyre mélyebb bontásban, még aprólékosabb részletekben kell megkötni az alárendelt kezét. Ha a totalitárius uralom és ennek eszköze, a bürokratikus szabályozás hálója túl ritka, akkor számos akció átbújhat rajta. Még sűrűbb hálót kell szőni, amin nem lehet átcsúszni. A rendszert saját belső logikája a bürokratikus uralom „perfekcionizmusa" felé hajtja.

A pozitív szelekció, a rendszerbe való beépítés példái után következzék egy példa az ellentétes folyamatra, a rendszerből való kirekesztésre. A magántulajdon és a magánkezdeményezés idegen test a klasszikus szocializmusban, amelyet nem képes tartósan magába fogadni. Nemcsak a nagytőke, de a kisparaszti tulajdon léte is zavarja e társadalom központosított és államosított rendjét. Ezért, a központi hatalom türelmétől függően, előbb vagy utóbb megkezdik felszámolását. A Szovjetunióban több mint egy évtizedig vártak a tömeges kollektivizálással. Viszont Vietnamban néhány évvel a katonai győzelem után, amikor még alig haladtak előre a háború okozta súlyos gazdasági károk helyreállításában, hozzáláttak a mezőgazdasági termelés és terménykereskedelem magánszektorának felszámolásához és e tevékenységek államosításához-kollektivizálásához, katasztrofális gazdasági következményeket idézve ezzel elő. Az etióp kormányzat az éhínség pusztítása közepette próbálta végrehajtani a mezőgazdaság szocialista átszervezését, a falusi lakosság elmozdítását megszokott lakóhelyéről és áttelepítését kollektivizált keretek közé. A példákon túllépve, hangsúlyozni kell: nem a tulajdon az egyedüli jelenségkör, amelyben a klasszikus rendszer nem tud tartósan együtt élni a tőle idegen intézményekkel, szokásokkal, attitűdökkel és normákkal. A klasszikus rendszer kiforrott állapotában nem képes elviselni a politikai ellenvéleményt, a felülről szervezett politikai intézményektől független, önkormányzattal rendelkező intézményeket és szerveződéseket, a hivatalostól eltérő kultúrát és világnézetet, az autonóm gazdasági alanyok közötti szabad piaci cserét. Mindezek a jelenségek, még ha újra és újra feltámadnának is, szűk és egyre szűkebb térre szorulnak. A konformizmus mélyen áthatja az egyén magatartását. A vállalkozó kedv saját ötleteinek, munkaképességének öntevékeny hasznosítására, az

önálló kritikus vélemény, a felsőbb szervekkel való szembeszegülés szinte lehetetlenné válik.[5]

Összefoglalva a beépítésre és a kirekesztésre vonatkozó példák közös tanulságát: folyamatosan végbemegy az intézmények és magatartások természetes szelekciója, és ez végeredményben roppant erővel szilárdítja meg a rendszer belső koherenciáját.

Marx és Lenin arra számított, hogy a győztes szocialista forradalmat egy átmeneti korszak követi, amelyben a társadalomra a kapitalizmus maradványai nyomják rá a bélyegüket. „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk – írja Marx a szocializmusról –, amely a saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppen hogy *keletkezik*; amely tehát minden vonatkozásában, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak az anyajegyeit, melynek méhéből származik." (*Marx*, 1875, 1969, 18. o.) E nézet szerint, amely később beépült a klasszikus szocializmus hivatalos ideológiájába, a kapitalista maradványok léte okozza a nehézségeket az átmeneti korszakban, és amikor ezeket sikerül majd végre kiküszöbölni, akkor akadálytalanul kibontakozhatnak a kommunista rendszer összes előnyös tulajdonságai. A tapasztalat azonban azt látszik igazolni, hogy az előzőkben elemzett tendenciák és belső ellentmondások nem a kapitalista rendszer örökségeként maradtak fenn, hanem azokat a klasszikus szocialista rendszer *sui generis* tulajdonságai hívják életre.

A prototípus és a nemzeti variációk

Az elmondottakból nem következik az, hogy a jelen gondolatmenet szerint valamiféle végzetes determináció, fatalizmus érvényesülne a történelemben. Ezzel kapcsolatban két kérdést érdemes átgondolni. Az első: az elindulás egy bizonyos történelmi pályán. A második pedig magának a pályának a szűkebb vagy tágabb meghatározottsága.

Kezdjük az első kérdéssel! Nagyon sok körülmény összejátszásától függ, hogy elindul-e a társadalom a klasszikus szocializmus felé vezető úton. Amint azt az előző alfejezet kifejtette: a folyamat elindulásához okvetlenül az kell, hogy a kommunista párt osztatlanul birtokba vegye a politikai hatalmat. Ez a történelmi alakulat hordozza azt a „genetikus programot", amely átviszi a rendszer fő tulajdonságait annak minden sejtjére.[6] Ez a magva az új társadalomnak, amelyből azután az egész organizmus kinő.

[5] A fentiek egy tendenciát hangsúlyoznak, amellyel szemben érvényesülnek ellentendenciák is. Még a véglegesen totalitárius uralom időszakában is marad, ha nagyon szűk térre szorítva is, némi egyéni autonómia az élet számos szférájában, ott lappang (és néha torz formákban tör elő) a vállalkozói kedv. Vannak, igaz kevesen, akik szembe mernek szállni a represszióval. Mindezek a vonások hirtelen felerősödnek, amikor a társadalmi környezet kedvezőbb lehetőségeket teremt kibontakozásukhoz.

[6] Az analógiát a biológia modern genetikai elmélete inspirálta. E szerint az átörökített tulajdonságokat egy sajátos anyag, a DNS hordozza. A DNS molekulája azzal a különleges képességgel rendelkezik, hogy szabályozni tudja önmaga megtöbbszöröződését. Át tudja vinni az örökölt tulajdonságokat az ő vezérlete alatt képzett további molekulákra. Az örökölt genetikus program be van kódolva a DNS sajátos

Az itt körvonalazott szemlélet ellentétes azzal a gyakran hangoztatott nézettel, hogy a klasszikus rendszer minden elemi részecskéje mesterkélten lett rárakva a társadalom szövetére, amely annak mindvégig ellenáll. E felszínes felfogás szerint nincs is egyébről szó, mint hogy egy kíméletlen diktátor és szolgalelkű bérencei megfélemlítéssel és erőszakkal ráerőltetik uralmukat a népre. Ha így lenne, akkor ez a külsődleges réteg könnyen leválna a társadalom testéről. Erről azonban szó sincs! Igaz, mindvégig van ellenállás, hol erősebb, hol gyengébb, amelyet a hatalom birtokosai erőszakkal letörnek. Ugyanakkor az új struktúra burjánzása elemi erővel megy végbe, önmagát szaporítja, és mélyen belehatol valamennyi társadalmi viszonylatba.[7] Ha már a folyamat elkezdődött, elindulását rákényszerítették a társadalomra, akkor az spontán, Marx kifejezésével „természeti növekedés" módjára *(naturwüchsig)* megy végbe. Ha valamely országban, annak kitüntetett történelmi sorsfordulóján más „genetikus program" érvényesül, akkor az indulóhelyzet hasonlósága ellenére más lesz a végeredmény. Gondoljunk a második világháború után azonos gazdasági helyzetben lévő Észak- és Dél-Koreára! Dél nem is csak az indulóállapotban, de még a háborút követő időszak politikai és adminisztratív struktúrájának egyik-másik vonásában is hasonlított Északra: kérlelhetetlen diktatúra uralkodott, amely nem tűrt ellenzéket; az állami bürokrácia nagy szerepet játszott a gazdaság irányításában, beleszólt külkereskedelmi, beruházási és hitelezési döntésekbe és így tovább. És mégis, a különbség alapvető jelentőségű: Dél-Koreában a hivatalos ideológia merőben más volt, mint Észak-Koreában; a politikai hatalom osztatlan birtokosainak nem volt szándékuk felszámolni a magántulajdont, ellenkezőleg, együttműködtek azzal, és segíteni kívánták meggazdagodását. Még ha nagy szerepe volt is a bürokratikus koordinációnak, szóba sem jött a piac felszámolása, sőt, az nagy vitalitással működött. Végeredményben az idő haladtával Észak-Koreában teljes mértékben kiteljesedtek a klasszikus szocialista rendszer összes lényeges vonásai, miközben Dél-Koreában olyan politikai és gazdasági rendszer alakult ki, súlyos szenvedésekkel és áldozatokkal tele évtizedek után, amely mindinkább hasonlít a japán fejlődési úthoz, és mind élesebben különbözik az észak-koreaitól. Hasonló megállapításokat tehetünk Tajvan és Kína, Nyugat-Németország és Kelet-Németország összehasonlítása alapján.

Rátérve az alfejezet elején feltett második kérdésre, mennyire szűken vagy tágan van meghatározva a pálya? Ha valamely országban konszolidálódott a kommunista párt hatalma, és a társadalom megindul a maga „genetikus programjával" a történel-

---

kémiai „nyelvébe", és ez a kód tovább reprodukálódik a szervezet minden egyes sejtjében. A DNS-be rejtett program utasítására jön létre a biológiai szervezet kifejlődése során annak minden biokémiai, anatómiai, fiziológiai és – bizonyos mértékig – magatartási tulajdonsága. A DNS összetétele az élővilágban fajspecifikus. Lásd J. D. Watson híres könyvét (*Watson*, 1970). A szerző egy egyetemi biológia-tankönyv (*Campbell*, 1987) felhasználásával fogalmazta meg a fenti rövid ismertetést.

[7] Megrázó erővel írja meg ezt a költő, Illyés Gyula, *Egy mondat a zsarnokságról* című versében: „... fogoly vagy, s egyben foglár; ... bilincseit a szolga maga így gyártja és hordja; ... hol zsarnokság van, mindenki szem a láncban, belőled bűzlik, árad, magad is zsarnokság vagy; ..." (*Illyés*, 1950, 1986, 380–388. o.). Először 1956-ban jelent meg a vers.

mi fejlődés útján, akkor az itt vázolt elmélet szerint bizonyos, hogy meghatározott fő vonásai ki fognak fejlődni. Senki sem fog később kételkedni abban, hogy ez az ország a szocialista rendszercsaládba tartozik. Az út kezdetén még bizonytalan lehetett, mivé válik az 1945 utáni első évek Csehszlovákiája vagy Fidel Castro uralma kezdetének Kubája, de ma már kétségbevonhatatlan, hogy az itt létrejött rendszerek szoros rokonságban vannak Lenin és Sztálin Szovjetuniójával és Mao Kínájával.

Miközben kiemeljük a közös fő vonásokat, emlékeztetni kell arra is, hogy ez nem jelent tökéletes azonosságot. Mindegyik szocialista országnak számos egyedi tulajdonsága van. Még az előbbi biológiai-genetikai analógia is ezt sugalmazza, hisz még az azonos szülőtől származó, egypetéjű ikrek sem tökéletesen hasonlóak egymáshoz. Témánkra visszatérve, a társadalom és azon belül a gazdaság sajátos szerkezetét számos tényező befolyásolja: a földrajzi és természeti adottságok, az előző rezsimtől átvett gazdasági és kulturális örökség, a hatalom új birtokosainak politikai irányvonala, a legfelsőbb vezető személyi tulajdonságai, a külföld magatartása a szóban forgó országgal szemben, a világpolitika eseményei és így tovább. Ezért teljesen elhibázott lenne azt hinni, hogy – adatván a „genetikus program", a kommunista párt hatalomra kerülése – minden eldőlt, és a történelem „magától megy". Az igazság az, hogy országonként és periódusonként számottevően eltér a fő közös tendenciák érvényesülésének erőssége és konkrét konstellációja. Mindegyik országban a klasszikus rendszer minden időszakában van represszió, de az egyikben különlegesen kegyetlenül és tömegesen megy végbe, míg a másik országban vagy egy másik időszakban mindez aránylag enyhébben érzékelhető. Mindenütt parancsgazdaság van, de ez az egyik helyen pedánsan működik, gondosan megszervezve a legapróbb részletekig, míg a másikon hanyagul és megbízhatatlanul. Mindenütt és mindig hiánygazdaság van, de miközben az egyik országban elviselhetetlen az élelmiszerhiány, addig a másikban tűrhető a hiány szokásos mértéke.

Fejtegetéseink a rendszer *hajlamait* írják le. Nos, egy hajlam eluralkodhat, vagy vissza is fojtható valamennyire. Van bizonyos választási lehetőség abban, hogy az egymást ellensúlyozó tendenciák milyen kombinációja jön létre. Például a klasszikus rendszer hajlamos a növekedés erőltetésére. Minél inkább erőlteti a növekedést a vezetés, annál több gond lesz a lakosság ellátásával, és annál súlyosabb represszió alkalmaznak az elégedetlenség elfojtására. Ha a vezetés mértéktartóbb, ha visszafogja az expanziós kényszert és a beruházási éhséget, ami egyik-másik országban egy-egy időszakban meg is történik, akkor meg tudja engedni a politikai és szellemi élet korlátainak némi tágítását. Van tehát „játéktér", manőverezési szabadság, még ha az korlátozott is.

A klasszikus szocializmus elméleti modelljének, prototípusának megértése és elfogadása nem pótolja az országonkénti konkrét történeti elemzést. Ez utóbbi feladat más művekre vár. A jelen munka pusztán azt szeretné tisztázni, hol vannak a döntéshozók választásának mindenkori korlátai. Pontosabban, melyek azok a korlátok, amelyek a „genetikus programból", a rendszercsalád alapvető közös tulajdonságaiból erednek.

A szocialista gazdaság egyes megfigyelői és kritikusai fel szokták tenni a következő kérdést: miért nem vezetnek be jobb információs és ösztönzési rendszert a szocializmusban? Szerintük a társadalom felfogható egy gigantikus „megbízó–ügyvivő" *(principal-agent)* modell realizációjának.[8] Ha tudjuk, mi a megbízó célja, kialakítható a célokat legjobban szolgáló ösztönzési séma, és a rendszer mindjárt jobban működik. E gondolatmenet akarva-akaratlanul azt implikálja, hogy a megbízó mind ez ideig eléggé ostoba volt, hiszen nem találta meg a számára leginkább alkalmas információs és ösztönzési rendszert.

Saját szemléletünk, amely ezt a tanulmányt áthatja, nem abból indul ki, hogy melyek a vezetés „céljai". Már csak azért sem, mert a célokat nehéz megfigyelni. A nyilvános határozatok és a politikusok beszédei nem okvetlenül hű leképezései a céloknak, hiszen azok a hivatalos ideológia részét alkotják. Nem lehet megállapítani, mi a vezetők „igazi" célja, csak ha tényleges cselekményeiket figyeljük meg, amelyben szándékaik (és eredeti szándékaik esetleges kényszerű módosulásai) megtestesülnek. Emellett nincs is közös szándék, hiszen megannyi belső konfliktus van a vezetés körében.

A klasszikus szocialista rendszer irányítói, a bürokratikus piramis csúcsától az alsó szintig, bizonyosan nem ostobák, hanem képesek érvényesíteni érdekeiket és szándékaikat. A rendszer azért alakult olyanná, amilyen, mert éppen ez a struktúra képes ellátni a tőle várt funkciókat. Naivitás azt hinni, hogy a rendszer fő vonásai néhány ésszerűsítési, átszervezési ötlettel átalakíthatók.

Egy másik fajta kritikai megközelítés figyelmét a végletes esetekre összpontosítja. Teszik ezt olyanok, akik meggyőződéses ellenségei a szocializmusnak, és úgy gondolják, hogy akkor adják elő a leghatásosabban a mondanivalójukat, ha a legnagyobb szörnyűségekre, a féktelen tömegterrorra vagy a leginkább kiáltó pazarlásokra hívják fel a figyelmet. És teszik ezt olyanok is, akik meggyőződéses hívei a szocializmusnak, és azért beszélnek szívesen a végletesen rossz esetekről, mert azt remélik, hogy a „szélsőségek", a „kilengések" leküzdésével orvosolhatók a bajok. A jelen írás más szemléletet próbál alkalmazni: a figyelmet arra összpontosítja, ami általános, tipikus, normális a rendszerben. Arra tehát, ami a véletlen ingadozások átlagát, azaz várható értékét jelenti. Teszi ezt abban a reményben, hogy ámbár ily módon kevésbé hat az olvasó érzelmeire, de talán megalapozottabbá teszi a következtetések levonását.

Azokban a vitákban, amelyek a reformok és a „desztalinizácó" kapcsán zajlanak, nemegyszer hangzik el a kérdés, elkerülhető lett volna-e a sztálini terror. Érdemes

[8] A szerző elsősorban nyugati, a szocializmust közelebbről nem ismerő, de annak problémái iránt érdeklődő elméleti közgazdászok körében találkozott ezzel a megközelítéssel. Hasonló felfogás tapasztalható nemegyszer a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és más nemzetközi szervezetek munkatársainak gondolkodásában, akik Nyugaton nevelkedtek, és hirtelen belecsöppennek egy szocialista ország problémáinak tanulmányozásába, sőt, az ezen országokat érintő gyakorlati döntések előkészítésébe is. Hosszabb időn át a Szovjetunió matematikai közgazdászainak körében is megjelent hasonló felfogás: javaslatokat akartak kidolgozni a mindenkori hivatalos vezetés számára az „optimális gazdasági rendszer" megteremtésére. Lásd ennek az iskolának a leírásáról például *Ellman* (1973) és *Sutela* (1984) könyveit.

volt-e vállalni azt az árat, amit a sztálini uralom áldozatai jelentettek, azért, hogy a szocialista rendszer fennmaradjon? Miközben teljesen érthető e kérdések szellemi és erkölcsi töltése, ezen a helyen nem kívánunk válaszolni rájuk. Olyan elméleti modellt írunk le, amely nem foglalja szükségképpen magában (bár nem is zárja ki) a sztálini extremitásokat. Ennek a prototípusnak az elemzése során azt a kérdést tesszük fel: ha adva van a klasszikus szocializmusra jellemző hatalmi struktúra, ideológia és tulajdonviszony, akkor melyek a társadalom szerkezetének és működésének azok a fő vonásai, amelyek, legalábbis tendenciaként, hajlamként, szükségképpen megjelennek? Elégséges és szükséges feltétele-e ennek a „genetikai programnak" a léte, azaz meghatározott hatalmi struktúra és ideológia az említett hajlamok és tendenciák életre hívásához? Meggyőződésem, hogy ez nem elnézőbb, hanem szigorúbb kérdésfeltevés annál, mint amit e bekezdés elején idéztünk a „szélsőségek" szükségességéről és elkerülhetőségéről.

A szovjet hatás

Milyen hatást gyakorol a klasszikus rendszer szerkezetére és fő vonásaira az a történelmi esetlegesség, hogy éppen az egykori cári Oroszországban került elsőnek hatalomra a kommunista párt? Milyenné vált volna a szocialista rendszer, ha világméretű kibontakozása más országból indult volna el?

A kérdés feltevői emlékeztetni szoktak arra, milyen mélyen gyökereznek a Lenin és Sztálin nevével fémjelzett Szovjetunió jellegzetes tulajdonságai Oroszország múltjában. A KGB a cári titkosrendőrség gyakorlatát folytatja, a merev és lélektelen apparátus a régi orosz kormányzók és csinovnyikok bürokráciájának örököse, a kolhozfalu sivársága és a kolhozparaszt passzivitása a régi rend muzsikjainak életformáját idézi. Ki szokták terjeszteni ennek a gondolatmenetnek az érvényességét a szovjet határokon túlra is. A többi országban is másképpen alakult volna a szocializmus, ha nem nyomja rá bélyegét a történelmi kiindulóponton az elmaradottság és a félázsiai civilizálatlanság.

A történelem visszafordíthatatlan. Nem játszható le az a kísérlet, amelyben elsőként valamely más országban alakul ki a kommunista párt egyeduralma, és ez a másik országbeli új rend gyakorolja azt a globális hatást, amelyet a történelem valóságos menetében a Szovjetunió fejtett ki. Ennyiben az alfejezet bevezetőjében feltett kérdésre nem adható teljes bizonyossággal válasz. Gondolatmenetünk mégis sugalmaz néhány hipotézist.

1. Az valóban esetlegességnek tekinthető, hogy éppen Oroszországban alakultak ki azok a körülmények, amelyekben a kommunista párt magához ragadhatta a hatalmat. Az viszont már visszatérő szabályosságnak minősül, hogy szinte *valamennyi* ország, ahol a szocialista forradalom főképpen belső erőből győzött, elmaradott és szegény volt. A szocializmust megelőző rezsim brutális eszközökkel kormányzott; kiáltóan éles társadalmi egyenlőtlenségek mutatkoztak. Lehet, hogy a sajátos

oroszországi történelmi előzmény játszott némi szerepet a szocialista rendszer általános vonásainak kialakulásában, de ennél sokkal fontosabbnak tűnnek a valamennyi szocialista országra együttesen jellemző előzmények. Egy-két kivételtől eltekintve, egyik országban sem bontakozott ki valódi parlamenti demokrácia, egyik sem jutott el érett kapitalizmushoz, egyikben sem vált a piac uralkodó koordinációs mechanizmussá. Mindegyik „későn érkezett" ország volt.[9] Ezek a közös előzmények bizonyára hatást gyakoroltak a politikai struktúrára (a demokratikus intézmények teljes kiküszöbölésére), az elmaradottság leküzdéséért erőltetett növekedés stratégiájának kialakítására, a jövedelem-újraelosztás radikalizmusára és a rendszer jó néhány más jellegzetességére. Ez az a társadalomtípus, amely fogékony a szocialista rendszert megteremtő „genetikus program" befogadására.[10]

2. A klasszikus szocializmus konkrét elemeinek (hivatalos ideológiájának, intézményeinek, viselkedési szabályosságainak) formálódásában valamennyi országban nagy szerephez jutott a szovjet példa követése.

   Ezt részben a Szovjetunió kényszerítette ki, sokféle módszerrel. Mindazon kelet-európai országokban, amelyek szovjet katonai megszállás alatt voltak, súlyos nyomást gyakorolt a puszta szovjet katonai jelenlét. Ha pedig a lakosság megkísérelt a rendszerrel szembeszegülni, mint például Kelet-Berlinben 1953-ban, Budapesten 1956-ban vagy Prágában 1968-ban, a szovjet hadsereg katonai erővel leverte az ellenállást. Emellett a többi országban kellő hatást gyakorolt a szovjet katonai beavatkozástól való fenyegetettség tudata is.

   A közvetlen beavatkozás mellett rendkívül nagy hatása volt annak a kötöttségnek, amelyet a kommunista pártok éreztek a Szovjetunió és annak kommunista pártja iránt. A kommunista világmozgalom kialakulásának első évtizedeiben a moszkvai központ tűzzel-vassal érvényesítette akaratát a többi ország kommunistáival szemben. A Szovjetunió minden intézményének és cselekményének feltétel nélküli helyeslése első számú feltétele volt annak, hogy egy párt kommunistának minősíthesse magát. Amikor a kommunisták más országokban hatalomra kerültek, számos országban nagy szerephez jutottak a szovjet emigrációból hazatért és a moszkvai központ által továbbra is kézben tartott vezetők, akik habozás nélkül ültették át a szovjet gyakorlatot saját országuk talajába. Számottevő befolyást gyakorolt a szovjet tanácsadók jelenléte, továbbá az, hogy a szocialista országok sok politikai személyisége, katonatisztje, gazdasági szakértője a Szovjetunióban végezte tanulmányait.

[9] Lásd *Gerschenkron* (1984). A megkésett kelet-európai fejlődés mélyreható történeti elemzését nyújtja *Szűcs* (1983).

[10] Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, mert a szocialista világban kibontakozott válság és jó néhány ország kiválása a szocialista rendszerből nem szünteti meg végérvényesen ezt a fogékonyságot. Latin-amerikai gerillák, akik halálra szántan küzdenek saját fennálló társadalmi rendjük felháborító igazságtalanságai ellen, árulónak minősítik Kelet-Európa, a Szovjetunió és Kína vezető kommunistáit. Bíznak abban, hogy hatalomra kerülnek, és akkor majd ők teremtik meg az igazi szocializmust.

A kényszert kiegészítette és hatásosságát megerősítette az önkéntes lelkesedés. Azok a kommunisták, akik hosszú és sokszor hősies küzdelem után hatalomra kerültek, a Szovjetunióban látták az emberiség haladásának példaképét. Őszintén meg voltak győződve arról, hogy minél hívebben utánozzák a szovjet modellt, annál hamarabb jutnak el az általuk hőn óhajtott szocializmushoz.

Mindez megmagyarázza, hogy nemcsak lényeges vonásokban, de sokszor még apró külsőségekben is a szovjet példa követése tapasztalható a klasszikus szocializmus országaiban, a nemzeti címer formájától és a katonai egyenruha szabásától kezdve a vállalatvezetés szervezeti felépítéséig.

3. Bármily erős volt is a szovjet befolyás, ennél erősebbnek tűnik az a hatás, amelyet a klasszikus rendszer belső logikája gyakorol. *A rendszer elemei közötti affinitás* című alfejezet írta le az intézményeknek és működési mechanizmusoknak azt a természetes szelekcióját, amely végül koherens egésszé ötvözi a rendszert. Ha (a szovjet hatás és a belső erők együttes eredőjeképpen) megkezdi tevékenységét a korábban említett „genetikus program", akkor a rendszer összetartozó vonásai kiformálódnak, létrehozzák egymást. Nem a szovjet hiánygazdaság példájának utánzása hozza létre a keletnémet vagy a mongol hiánygazdaságot, hanem a rendszer belső természete. Nem a szovjet biztonsági tanácsadók szava játssza a főszerepet abban, hogy mindegyik országban megszervezik a titkosrendőrséget, amely kiépíti a besúgók hálózatát, és elfojtja a legkisebb ellenállást is. A rendszer belső szükségletei hozzák létre ezt a rendőri apparátust, mert az nem tud életben maradni megfélemlítés, elnyomás, a polgári szabadságjogok korlátozása nélkül. Az elmondottakból az alábbi következtetés adódik. A rendszer nemzeti variációi közötti eltérések egyik magyarázó tényezője: erősebb vagy gyengébb volt-e a szovjet hatás. Magát a prototípust azonban nem a szovjet befolyás alakította ki, hanem ennél mélyebben ható okok együttese, nevezetesen az a kauzális láncolat, amelyet *A kauzalitás fő iránya* című alfejezetben foglaltunk össze.

Verifikáció

Az előző alfejezetek számos elméleti állítást tartalmaztak.

1. A klasszikus szocialista rendszert több alapvonás különbözteti meg más rendszercsaládoktól; ezek a rendszerspecifikus tulajdonságok.
2. A rendszerspecifikus jelenségcsoportok között meghatározott oksági kapcsolatok állnak fenn: a kölcsönhatások komplexumán a kauzalitás határozott fő irányban érvényesül.
3. A rendszer létrejöttének és megszilárdulásának meghatározott szükséges és elégséges feltételei vannak. Ennek a „genetikus programnak" a magva meghatározott politikai struktúra a hozzá társuló ideológiával, azaz a kommunista párt osztatlan hatalma, valamint annak a hivatalos ideológiának az uralma, amelynek egyik sar-

kalatos tétele a köztulajdon túlsúlyának, majd csaknem teljes egyeduralmának megteremtése.

4. Ez a „genetikus program" a maga képére formálja a társadalmat. Olyan koherens rendszer jön létre, amelynek különböző elemei összetartoznak, egymást feltételezik és erősítik.

A fenti elmélet egyfelől deduktív jellegű. A kiinduló alapfeltevések és a menet közben kapott következtetések szolgálnak a későbbi elemzések premisszáiként. Ellenőrizhető tehát a gondolatmenet belső konzisztenciája: vajon nem épültek-e be az elemzésbe egymásnak ellentmondó feltevések, nem került-e sor logikailag hibás lépésekre.

Az elmélet másfelől empirikus jellegű, és végső soron a klasszikus szocializmus gyakorlatának megfigyelésén alapul. Ezért különös figyelmet érdemel az elmélet és a történelmi valóság viszonya.

A fejtegetések mindvégig hangsúlyozták, hogy elméleti modellt vázolnak fel, ami összefér a konkrét történelmi realizációk „szóródásával" az elmélet körül. Tehát az elméletet nem cáfolja az, ha egyik vagy másik ország helyzete nem pontosan azonos a modell szerinti állapottal, vagy ha az események menete némileg másképpen alakul, mint ahogy a modell szerint alakulnia kellene. De akkor valójában elmélettel van-e dolgunk? - merül fel a kérdés. Vagy csupán egy papiroskategóriával, a „klasszikus szocializmus" definíciójával, amely nem igazolható és nem cáfolható?

E tekintetben kész vagyok elfogadni a pozitivista tudományelmélet kritériumait (lásd *Popper*, 1959). Mindenekelőtt azt a kritériumot, hogy egy elméletnek cáfolhatónak kell lennie. Nem szabad a definíciók és a gondolatmenet megfogalmazásával a kijelentéseket tautologikussá tenni, azaz eleve kizárni azt a lehetőséget, hogy az állítás hamis volta valamiképpen kiderülhessen.

Témánk összefüggésében az elméletet sok ország hosszú időszakon át megfigyelt történelmi tapasztalatával kell szembesíteni. Nem lehetséges (de nem is szükséges) matematikai-logikai modellel igazolni vagy cáfolni ezt az elméletet. Legfeljebb az elméletből származtatható néhány részkövetkeztetés tesztelhető ökonometriai úton, gazdaságstatisztikai adatok matematikai-statisztikai elemzésével.[11] A legfontosabb tételeket ennél kevésbé kifinomult, de súlyosabb történelmi teszteknek kell alávetni.

[11] Amennyiben a statisztikai vizsgálat cáfolná egyik-másik részkövetkeztetést, akkor meg kell vizsgálni, hogy az immár pontosabban megismert és leírt jelenség mennyiben fér össze a részkövetkeztetéshez vezető gondolatsor eredeti premisszáival. Ha szükséges, akkor azokat is módosítani kell. Ennyiben tehát a részjelenség statisztikai vizsgálata is fontos eszköze az általánosabb elméleti tételek alátámasztásának vagy cáfolatának.

Ez az eljárás jól ismert a természettudományok területén. Számos esetben az elméleti alaptétel nem tesztelhető közvetlenül kísérleti úton. Vannak viszont olyan, kevésbé alapvető állítások, amelyek logikai úton származtathatók az alapvető elméletből, és amelyek empirikus úton ellenőrizhetőek. Ha a teszt igazolná a származtatott állítás helyességét, akkor az egyben az elméletnek is erős, közvetett empirikus bizonyítékát jelentené.

A legfontosabb tesztelést a szocializmusban végbemenő reformfolyamat végzi el. Lapozzunk vissza az *1.1. ábrához!* Az 1. blokk tartalmazza a „genetikus programot", a hatalmi struktúrát és ideológiát. A reformfolyamat számos országban azt jelenti: kísérletet tesznek a 2., a 3. és a 4. blokk megváltoztatására, miközben az 1. blokk alapjában véve változatlan marad. Fennmaradnak a hatalmi struktúra alapvető jegyei, de közben számítanak arra, hogy a rendszerben mégis mélyreható átalakulások mennek végbe. A reformfolyamat korlátai, következetlenségei és kudarcai, a klasszikus rendszer felé való visszarendeződés tendenciái, az ismételt restaurációk fontos közvetett igazolásai az imént felvázolt elméleti állításoknak. Ha viszont a rendszer egésze képes a 2., a 3. és a 4. blokkban új, a klasszikustól élesen eltérő vonásokat kifejleszteni, továbbá képes ebben az új, módosított alakjában tartósan fennmaradni és növekedni anélkül, hogy az 1. blokkban alapvető változás következett volna be – akkor ez gyengítené vagy talán teljesen megcáfolná az elméletet.[12]

Írásom forradalmi elméletet sugalmaz. A szocialista rendszer nem képes olyan megújulásra, amely megszabadítaná diszfunkcionális vonásaitól, miközben fenntartja a kommunista párt egyeduralmát és az állami szektor dominanciáját. Az *1.1. ábra* terminológiájával: a 3., 4. és 5. blokk mélyreható, tartós és közgazdasági szempontból eredményes átalakításához gyökeres változásra van szükség az 1. és 2. blokkban, a politikai struktúrában és a tulajdonviszonyokban.

A szerző abban a meggyőződésben adja át írását az olvasónak, hogy az általa ismert tapasztalat eddig nem cáfolta meg az alfejezet elején, az 1–4. pontokban összefoglalt elméleti állításokat. A jelen tanulmánykötet hátralévő része azt a folyamatot elemzi, amelyben számos ország elmozdul a szocialista rendszer klasszikus formájától, reformok és forradalmak mennek végbe. Ezek az elemzések további megfigyelésekkel támasztják majd alá a fenti elméleti állításokat, bár végleges igazolásukat vagy cáfolatukat csak a jövendő történelem és az azt feldolgozó tudományos elemzés végezheti el.

A klasszikus rendszer működőképessége

Képes-e a klasszikus rendszer tartósan fennmaradni? A válasz attól függ, hogy milyen időhorizontra vonatkoztatjuk a kérdést, azaz hogyan értelmezzük ezt a szót: *tartósan.*

A klasszikus rendszer uralma befejeződött számos szocialista országban. Ez a korszak véget ért, mert a szocialista rendszeren belül reformfolyamat indult el, vagy mert ennél is mélyrehatóbb rendszerváltás ment végbe. Mindössze két olyan ország van, amelyben még ma is klasszikus rendszer uralkodik: Észak-Korea és Kuba. Ezekkel kapcsolatosan csak annyi közölhető, hogy eddig, azaz *A szocialista rendszer* című

[12] [A kínai és a vietnami reform értelmezése perdöntő ebből a szempontból. Itt látszólag változatlan maradt az 1. blokk, miközben mélyrehatóan változott a többi. A kérdésre visszatérünk a kötet 3. tanulmányában (59–61. o.) és a 6. tanulmányában (133–135. o.).]

könyv írásának pillanatáig, három-négy évtizeden át működött a klasszikus rendszer.[13] Nem kívánunk találgatásba bocsátkozni, hogy e két országban mit hoz a jövő, az őket körülvevő világnak abban az általános állapotában, amelyben az összes többi szocialista ország, köztük a két nagyhatalom, a Szovjetunió és Kína, immár túllépett a klasszikus rendszeren.

De még ha nem is mondunk ki feltétlen predikciót erre a két országra, annyi azért megkockáztatható, hogy a klasszikus rendszer a világtörténelem évszázados léptékével mérve átmeneti jellegű. Azokhoz a társadalmi-gazdasági formációkhoz képest, amelyek képesek voltak sok évszázadon át fennmaradni, ez aránylag rövid életűnek bizonyul.

A világtörténelem évszázados léptéke mellett azonban szükség van más, ennél rövidebb léptékek alkalmazására is. A klasszikus szocializmus megjelenése és letűnése között eltelt több évtizedes időszakok nemzedékek egész élettartamát fogják át. „Középtávú" szemléletben a klasszikus rendszer működőképes. Képes ellátni a társadalmi tevékenységek szabályozásának alapfunkcióit, amelyek a továbbéléshez szükségesek. Megszervezi a termelést és a lakosság ellátását a létfenntartáshoz szükséges javakkal és szolgáltatásokkal. A maga módján biztosítja a tevékenységek koordinálásához, az emberek együttéléséhez szükséges fegyelmet. Kialakít egy jog- és erkölcsi rendet, amelyen az emberek el tudnak igazodni. Sőt, ezen túlmenően olyan rendszert jelent, amelyet a társadalomnak egy meghatározott része támogat, mert úgy érzi, hogy e támogatás előnyös a számára. A rendszer elemei koherensek egymással. Meghatározott körülmények között nemcsak a meglévő színvonal újratermelésére, de a bővülésre, növekedésre, minőségi fejlődésre is képes. Nagy katonai erőt tud kialakítani, ami támadás esetén módot ad fegyveres önvédelemre. Tele van ellentmondásokkal és belső konfliktusokkal, ezek azonban hosszabb időszakon át nem fenyegetik a rendszer puszta létét.

Az előző bekezdés nem tartalmaz értékelést. Egy rendszernek kiállítható a „bizonyítványa", vagyis megállapítható, hogy különböző belső értékek tekintetében milyen teljesítményt ért el. Számos érték érvényesítésében a klasszikus szocializmus nem mutat fölényt a kapitalista rendszerrel szemben, például az egyenlőség és a szolidaritás terén. Sőt, több alapvető érték, például a jólét, a hatékonyság és a szabadság tekintetében súlyosan elmarad a mögött a teljesítmény mögött, amelyet a demokratikus politikai formák között működő, fejlett, modern kapitalizmus elért. Ez azonban a pozitív elemzést kiegészítő, kívülről adott értékelés. Más kérdés, hogy a lakosság hogyan ítéli meg belülről a rendszert. Egy része elfogult a fennálló rend javára, mert a hatalom részese és haszonélvezője, és osztja a rendszer hivatalos ideológiáját. Mások

[13] [Ezeket a sorokat 1991-ben írtam. Azóta másfél évtized telt el, és – mind Észak-Koreában, mind Kubában – még mindig működik a klasszikus szocialista rendszer! Ez fontos igazolása *A szocialista rendszer* című könyvben kifejtett és a fenti tanulmányban röviden összefoglalt elmélet egyik fő állításának. A szocialista rendszer addig képes fennmaradni, amíg megőrzi koherenciáját, mindenekelőtt a politikai struktúra represszív vonásait. Ha ebből enged, akkor az állampolgárok élete elviselhetőbbé válik, de megindul a rendszer eróziója, amely végül is az összeomlásához vezet el.]

elégedetlenek, de nem tudják kellőképpen mérlegelni a rendszer teljesítményét, mert nincs módjukban összehasonlítani más rendszerekkel. Vagy pedig súlyosan elítélő a véleményük, de nincs lehetőségük ezt kifejezésre juttatni. Ha az elégedetlenség fokozódik, akkor a hatalmon lévők képesek a represszió erősítésével biztosítani a rendszer fennmaradását.

Ez visszavezet az előbbiekben tárgyalt kérdéshez. A klasszikus rendszer képes addig fennmaradni, amíg az elégedetlenség el van fojtva. A klasszikus rendszer, amennyiben a működőképességet nem évszázados, hanem évtizedes léptékkel mérjük, szívósnak mutatkozik.

Ehhez azonban hozzá kell tenni: a rendszer túlélése nehezen biztosítható. Egyes belső ellentmondások kiéleződnek. Abban a versenyben, amelyet a szocialista rendszer a kapitalistával folytat, számos ponton nemcsak elmaradás mutatkozik, hanem a távolság egyre nő. Mindez indítékot ad azokhoz a törekvésekhez, amelyek megkísérlik a rendszer megváltoztatását. S ezzel eljutottunk az újabb témákhoz: a klasszikus rendszer eróziójához és válságához, a reformhoz és a forradalomhoz.

2. A reformszocializmus belső ellentmondásai*

Bevezetés

A fejtegetéseket a „reformszocializmus" fogalmának definíciójával kell kezdenem. Azokat a szocialista rezsimeket nevezem így, amelyek több fontos vonatkozásban eltértek a klasszikus szocializmus sztálini modelljétől: némi liberalizációt hajtottak végre a politikai szférában, bizonyos fokig decentralizálták a gazdaság állami szektorának irányítását, és valamivel több teret engedtek a formális és informális magánszektornak. Ezek a változások indokolják a *reform* jelzőt. Ugyanakkor ezek a rezsimek továbbra is magukon viselik a szocialista rendszer alapvető meghatározó jegyeit: mindegyikben egypártrendszer működik, a kommunista párt osztatlan hatalommal rendelkezik, az állami szektor domináns szerepet játszik, és a gazdasági folyamatok fő koordinátora, még ha az irányítás módszereit változtatta is, továbbra is a központosított bürokrácia. Jugoszlávia immár négy évtizede minősíthető reformszocialista rendszernek, és jelenleg is ebbe a rendszertípusba tartozik. Kínában immár másfél évtizede működik reformszocializmus, a Szovjetunióban hat-nyolc éve.

Magyarország – az 1953–1955-ös évek első próbálgatásától eltekintve – a hatvanas években vált reformszocialista országgá. Most azonban, az elmúlt hónapok viharos tempójú változásai nyomán, valóságos *rendszerváltozás* jelei mutatkoznak, elsősorban a politikai szférában.[1] Folyamatban van a politikai struktúra olyan átalakítása, amely elvezet a kommunista párt hatalmi monopóliumának megszüntetéséhez. Ennyiben *forradalmi* jellegű változás megy végbe. A *mai* Magyarországot már nem sorolnám a „reformszocializmus" országai közé, de a tegnapit még igen – és ez a tegnap két-három évtizeden át tartott.

Lengyelország, alighogy átlépett a klasszikus, reform előtti szocializmusból a reformszocializmus rendszercsaládjába, már kilépőben is van. Akárcsak Magyarországon, ott is mélyreható rendszerváltozás megy végbe. Az NDK-ban és Bulgáriában a jelen cikk végleges megfogalmazásakor kezdődtek meg az átalakulások. Nem jósolható meg, vajon megállnak-e a változások annál a fázisnál, amelyet a jelen cikk re-

*[A tanulmány korábbi változatát előadtam a Nemzetközi Közgazdasági Társaság és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája szervezésében 1989. március 28. és 30. között, Moszkvában rendezett, *Piaci erők a tervgazdaságban* című kerekasztal-tanácskozáson. Köszönettel tartozom Kovács Máriának, Carla Krügernek, Shailendra Raj Mehtának és Szabó Juditnak a tanulmány alapjául szolgáló kutatáshoz és a publikációk megszerkesztéséhez nyújtott segítségért.]

[1] [A *most* szó helyes megértése érdekében szükséges elmondani: a tanulmány 1990 januárjában jelent meg magyar folyóiratban, eredetileg angol nyelven íródott szövege 1988–1989-ben készült.]

formszocializmusnak nevez (azaz fennmarad-e a kommunista párt osztatlan hatalma és az állami szektor dominanciája), vagy aránylag hamar túllép-e ezen a fázison.

A cikk kizárólag a „reformszocialista rendszerrel" foglalkozik, annak néhány jellegzetes vonását kívánja bemutatni: Célja a *pozitív* elemzés, nem pedig a normatív állásfoglalás. Arra próbál felelni: *ha* egy ország ebben a történelmi fázisban van, *akkor* milyen vonások jellemzik tulajdonviszonyait és koordinációs mechanizmusait. Nem szól tehát hozzá ahhoz, hogy *1.* megmaradjon-e a szóban forgó ország ebben a fázisban; 2. nemleges válasz esetén: hogyan kerüljön ki ebből a fázisból, és mit tegyen a rendszerváltozás közben. Egy nemrég megjelent másik írásomban *(Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében)* kifejtettem véleményemet ezekben a kérdésekben. A jelen tanulmányban nem ismétlem el az ott kifejtett normatív gondolatokat és gazdaságpolitikai ajánlásokat, inkább azok tapasztalati hátteréből világítok meg egyet és mást. A magyar rendszerváltás kiindulópontját azok a gazdasági viszonyok adják, amelyeket a reformszocializmustól örökölt. Ezek nyomják rá a bélyegüket mind az állami, mind a magánszektorra, mind pedig az állami és gazdasági apparátusra. A változtatási javaslatoknak az örökség tulajdonságainak átgondolására kell alapulniuk – és ehhez kíván hozzájárulni a jelen írás.

A tanulmány nem az egyik vagy másik reformszocialista országban végbement konkrét eseményeket tárgyalja, hanem nagyfokú *általánosításra* törekszik. Elsősorban arra összpontosítja a figyelmet, ami valamennyi reformszocialista országban *közös.* Ebben az értelemben tehát elméleti jellegű. Mindazonáltal figyelmeztetnem kell az olvasót a kellő óvatosságra. Nagyon kicsi a minta: kevés országban volt vagy van reformszocializmus, és ezek egy részében is aránylag rövid a megfigyelési időszak. Igazán érett, tapasztalati úton kellően verifikálható pozitív elmélet bemutatására nem vállalkozom. De még ilyen körülmények között is hasznos lehet olyan pozitív elméleti sejtések megfogalmazása, amelyek a reformszocializmus néhány közös, lényeges vonását emelik ki.

Mivel az elemzés célja néhány általános megfigyelés körvonalazása, nem törekszem állításaim adatszerű, empirikus alátámasztására.[2] Más szóval, a hangsúly nem annyira a puszta tényszerű leíráson van, hanem sokkal inkább azon, hogy felvázoljam a jól ismert tények elemzésének egy *sajátos megközelítési módját.*

A tárgyalt kérdéseknek számos politikai elágazása van. A tulajdon és a koordinációs mechanizmusokat érintő döntések természetesen szorosan kapcsolódnak a hatalom, a politikai intézmények és az ideológia kérdéseihez. Néhány apró megjegyzéstől eltekintve azonban nem bocsátkoztam bele a téma politikai vonatkozásaiba.[3]

[2] Kiterjedt irodalom foglalkozik a különböző szocialista országok reformfolyamatainak leírásával és elemzésével. Csak néhány példát említve: Jugoszláviáról *Burkett* (1989), Magyarországról *Kornai* (1986), *Antal és szerzőtársai* (1987), Kínáról *Perkins* (1988), a Szovjetunióról *Afanaszjev* (szerk.) (1988), *Hewett* (1988), *Schroeder* (1987) és *Smeljov* (1987).

[3] *A szocialista rendszer* (1993*a*) című könyvem részletesen vizsgálja a politikai struktúra, az ideológia, a tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok kapcsolatát.

Átalakulás stratégia nélkül

Ha megvizsgáljuk az említett országok történelmét, kivétel nélkül azt találjuk, hogy már a reformszakaszok tényleges kezdete előtt napvilágot láttak reformtervezetek vagy -programok. E tervezeteket sok esetben tudósok készítették el. A szocializmuson belüli átalakulás ilyen akadémikus javaslatainak első példájáért tulajdonképpen egészen Oscar Lange híres piaci szocializmus javaslatáig és az általa keltett, 1930-as évekbeli vitáig nyúlhatunk vissza (*Lange*, 1936–1937). Néhány tervezetet a hatalmon lévő vezetés, azaz párt- és kormányhivatalnokok is készítettek Jugoszláviában, Magyarországon, Kínában, a Szovjetunióban és más országokban. Végül vannak példák olyan programokra is, amelyeket illegálisan vagy féllegálisan közöltek másként gondolkodó politikusok, mint például a még nem hivatalos lengyel szakszervezethez, a Szolidaritáshoz közel álló szerzők Lengyelországban, vagy az ellenzéki értelmiségiek Magyarországon és a Szovjetunióban.

Miközben valamennyi reformjavaslat érdekes történelmi dokumentum, és néhányuknak bizonyos befolyásuk volt az események menetére, a reformországok valósága sohasem esett egybe, és ma sem egyezik meg egyik konkrét javaslattal sem. Rendszerint a pártok vagy kormányok hivatalosan közzétett programjai sem valósultak meg következetes módon. Az eltérések az eredeti céloktól néha oly nagyok voltak, hogy az eredmény még csak nem is hasonlított a kiinduló elgondolásokra. A történelem természetesen más esetekben is tanúja volt különbségeknek a szándék és az eredmény között: a francia forradalom sorsa kevéssé hasonlított azokra az ideákra, amelyeket az enciklopédisták, közöttük Rousseau, műveikben kifejtettek, és az 1930-as évek Szovjetuniója is egészen más országnak bizonyult, mint ami Marxnak vagy az 1917-es forradalom résztvevőinek elképzelésében élt.

Mégis, nem minden irónia nélkül jegyezhetjük meg, hogy a központilag tervezett gazdaságok lényeges változásai központi terv nélkül nem mennek végbe. Van egy kínai mondás: „átkelni a folyón kőről kőre lépve". A szocialista országok reformfolyamatára igen jól illik az ebben foglalt kép: egész társadalmak kezdték meg az átkelést a mély víz felett anélkül, hogy pontosan tudták volna a végső irányt – az egyik kőről a másikra araszolva. A stratégia hiánya miatt a reform valóságos folyamatát a szocialista országokban egyaránt jellemzik történelmi kompromisszumok, visszavonulások és előrenyomulások, valamint az eufória és az optimizmus időszakainak változása az elveszett illúziók és a csalódottság időszakával. Gyakran történik meg az is, hogy bizonyos változásokat minden erőfeszítés ellenére sem lehet tartóssá tenni. Az emberek időnként kitapasztalják a reformálhatóság határait, képletesen szólva: falnak ütköznek. Mindenesetre, a társadalom átalakíthatóságának korlátait csak akkor lehet jól felbecsülni, ha folyik az átalakítás.

Ilyen körülmények között rendkívül fontos észlelni azt, ami *spontán módon* fejlődik ki az átalakulási folyamatban. Marx a *„naturwüchsig"* (természetes módon kifejlődött) kifejezést használta a spontán történelmi folyamatok megjelölésére. Ezek olyan

jelenségek, amelyek nem kormányzati utasítások vagy adminisztratív nyomás eredményeként jönnek létre, hanem bizonyos társadalmi csoportok szabad akaratából.

E „természeti" változások tanulmányozása annál is inkább fontos, mivel a reformok eredményeként az egyéni döntési szabadság általában nő. A reformszocializmus rendszerén belül a megváltoztathatatlan tabuk miatt egyes korlátozások fennmaradtak – ez igaz. A spontán változások bizonyos fokig mégis különböző társadalmi csoportok önálló döntését és kinyilvánított preferenciáit tükrözik.

Pontosan ez a megközelítés különbözteti meg írásomat sok más tanulmánytól. A szocialista rendszerek reformjáról szóló munkák legtöbbje normatív kérdésekkel foglalkozik, és még a pozitív elemzés területén is a vezetés és az apparátus szándékait és cselekedeteit tárgyalják. Ez a tanulmány egy másik, nem kevésbé fontos szempontra szeretné felhívni a figyelmet: mi megy végbe spontán módon, nem a vezető csoportok utasításaira, vagy éppen az ő utasításaik ellenében.

A magánszektor kifejlődése

A fenti törekvéseknek az felel meg, ha a figyelmet elsőként a magánszektor kifejlődésére összpontosítjuk. Hadd emlékeztessek röviden az első reformjavaslatok kidolgozásának időszakára! Amikor például jómagam bekapcsolódtam a kelet-európai reformgondolkodásba, 1954-ben, 1955-ben és 1956-ban, a vitában részt vevő valamennyi kutató csaknem kizárólag az állami szektor megreformálásával foglalkozott.[4]

A viták olyan kérdések körül forogtak, hogy miként kellene több önállóságot adni az állami tulajdonú vállalatoknak, és erősebb profitra alapuló ösztönzést alkalmazni körükben, hogyan kellene decentralizálni a gazdaságirányítást, az állami tulajdont – a leginkább marginális szektorok kivételével – megtartva. Ezek voltak az akkori radikális reformerek nézőpontjai.

Ha most harminc évet előreugrunk, akkor – a tanulmány előző alfejezetének teljesen megfelelően – azt látjuk, hogy a történelem menete eléggé eltért a tudományos életben működő közgazdászok által megalkotott eredeti tervezetektől. Véleményem szerint valamennyi szocialista gazdaságban, ahol a reformoknak volt idejük továbbfejlődni, különösen Magyarországon, Kínában és Lengyelországban, a gazdasági reform legfontosabb eredménye egy jelentős mértékű magánszektor megjelenése.

A magántevékenység legfontosabb áttörése a szocialista gazdaságokban a magán mezőgazdasági tevékenységben mutatkozik meg. Ennek számos formája létezik. Van, ahol a földet *de facto* reprivatizálták, mint például a kínai „családi felelősségi" rendszerben, van, ahol a földek magántulajdona nem szűnt meg, és túlélte a sokfajta

[4] A Kelet-Európában decentralizáción alapuló reformot javasoló korai tanulmányok között lásd például D. Kidric Jugoszláviáról, az 1950-es években íródott tanulmányait a *Kidric* (1985) kötetben, *Péter* (1954*a*), (1954*b*), (1956), valamint *Kornai* (1957) Magyarországról, *Brus* (1961–1972, 1967) Lengyelországról, *Liberman* (1962, 1972) a Szovjetunióról és *Sun Je-fang* (*Sun Yefang*, 1958–1961, 1982) Kínáról írott munkáit.

politikai változást, mint például Jugoszláviában vagy Lengyelországban. Magyarországon a háztáji gazdaságok és a magán-parasztgazdálkodás szerepe egyaránt nőtt a reform nyomán. Ezenkívül általánosan létezik még a mezőgazdasági termelőszövetkezettel kötött családi szerződéses rendszer valamilyen formája.

A mezőgazdaság magán- és félig magángazdaságai mellett más szektorokban is találunk legális, adófizető magántevékenységeket. Jelentős magánszektor keletkezett a szolgáltatások, a közlekedés és az építőipar különböző ágaiban, és egy kisebb mértékben a feldolgozóiparban is működik magántevékenység.[5] Megjelennek a magántulajdonból keletkező különböző típusú jövedelmek is, például a magánlakások kiadásával a városokban és magánüdülőkével az üdülőterületeken.

A formális magánszektoron kívül gyakoriak az informális „mellék"-tevékenységek: engedély nélküli, esetleg illegális, de ugyanakkor megtűrt tevékenységek virágoznak a szolgáltatásokban, a kereskedelemben, a közlekedésben és az építőiparban.[6] A megreformált gazdaságokban a „csináld magad" *(do it yourself)* tevékenység jelentős növekedését is tapasztalhatjuk.

Néhány országban, néhány szektorban – mint a lakásgazdálkodás és a mezőgazdaság – az is megtörténik, hogy az állami tulajdont vagy valamely más társadalmi szervezet tulajdonát eladják, vagy bérbe adják az egyéneknek.[7] A gyakorlatban azonban a magánszektor növekedésének nagyobb része az olyan vállalkozói kezdeményezések eredménye, amelyek alapja esetenként a magánmegtakarítás, más esetekben pedig csaknem kizárólag az egyén munkateljesítménye.

Hangsúlyozni kell, hogy a kormánynak nem kell propagandakampányt kifejtenie az állampolgárok meggyőzésére, hogy azok csatlakozzanak a magánszektorhoz. Miután a magántevékenység bizonyos korlátait eltávolítják, a magánszektor teljesen spontán módon növekedni kezd, az egyéni vállalkozások kihajtanak, mint eső után a gomba az erdőben. A magántevékenység kirobbanó fejlődése annál is inkább figyelemre méltó, mert ez gyakran a magánvállalkozások minden formájára kiterjedő brutális elnyomás korszakát követi. Mihelyst a magántevékenység elnyomásának vége, a magánszektor azonnal, eredendően spontán módon terjedni kezd a reformszocializmus országaiban. Sem csábítás, sem kényszer nem kell ahhoz, hogy az emberek ezt az életutat válasszák.[8] A tények szerint azonnal hatni kezd a magasabb keresetek,

[5] A magánszektorhoz tartoznak azok a gazdasági célú magántársulások, amelyek emberek egy csoportjának tulajdonában és működtetése alatt állnak, azokkal a gazdaságokkal együtt, amelyet egy ember vagy egy család működtet és tart tulajdonában. A Szovjetunióban az ilyen társulásokat „szövetkezetnek" hívják, bár mindenki tudja, hogy ezek valójában gazdasági magántársulások.

[6] A formális és informális magánszektorról lásd: *Grossmann* (1977), *Gábor* (1985), *Davis* (1988), *Pomorski* (1988) és *Dallago* (1989).

[7] Lengyelországban és Magyarországon kezd széles körűvé válni az állami tulajdon eladása belföldi magánszemélyeknek és a külföldi tőkének. Ez egyik kézzelfogható jele annak, hogy ez a két ország túllép a „reformszocializmus" hatókörén, és hogy itt valóságos rendszerváltozás kezdődött meg.

[8] Kivétel talán a Szovjetunió, különösen a szovjet mezőgazdasági szektor. Itt a tömeges szövetkezetesítést kísérő terror és a „kulákok likvidálása" mélyen beleivódott a kollektív tudatba, generációról gene-

az erőfeszítések és elismerésük közötti közvetlenebb kapcsolat és a nagyobb önállóság vonzása. Különösen a harmadik ok gyakorol erős hatást: a magántevékenység keretei között nagyobb az esély az önállóságra.

A magántevékenységek viszonylag magas jövedelemmel járnak, mivel olyan keresletre dolgozhatnak, amelyet az állami szektor kielégítetlenül hagyott. A magánvállalkozáson alapuló kapitalista gazdaságokban egy mesterember, a sarki fűszeres vagy egy kis étterem tulajdonosa tipikusan a közepes jövedelmi kategóriába tartozik. A krónikus hiánygazdaság körülményei közepette azonban ugyanezek a tevékenységek a legmagasabb jövedelmi kategóriába röpítik ezeket az embereket. Nem azért, mintha különlegesen ügyesek vagy mohók lennének, hanem szolgáltatásaik szűkössége miatt. Az ár, amit termékeikért és szolgáltatásaikért kapnak, éppen a *piactisztító ár* a gazdaságnak abban a kis szegmensében, ahol igazi piac működik. Hálásak lehetnek az állami tulajdonú szektornak, valamint a költségvetési és a pénzügyi rendszernek, amelyek olyan keresleti-kínálati viszonyokat eredményeznek, hogy a szabadpiaci árak jóval magasabbak, mint az állami tulajdonú szektor hivatalos árai.

A gazdasági célú magántevékenységek növekedésének méretei még figyelemreméltóbbak, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy a magánszektornak alkalmazkodnia kell a félszívvel megreformált szocialista gazdaság vele szemben ellenséges környezetéhez. Van ugyan némi változás, ennek ellenére a magánvállalkozások mindennapi életét még mindig bürokratikus beavatkozások és korlátozások sokasága jellemzi. A magánszektor korlátozottan jut hozzá a számára szükséges anyagokhoz: hiteleket és külföldi valutát pedig szinte nem is kap. Az anyagokat, a hitelt és a valutát gyakran illegális vagy féllegális utakon szerzi be.

Az ellenségesség további jele az emberek irigysége, akik gyanakodva fogadják a jövedelemkülönbségek növekedését. Az irigység azokkal szemben, akiknek hirtelen megugrik a jövedelme a többiekéhez képest, valamennyi rendszerben fellép. Az olyan társadalomban azonban különösen megoszthatja az embereket, ahol neveltetésük arra szoktatta őket, hogy az egyenlőséget tekintsék az egyik legfőbb társadalmi értéknek. Végül, további problémát okoz azon törvényes intézmények hiánya, amelyek megoldanák a magántulajdon következetes védelmét, és biztosítanák a magánszerződések betartását ugyanúgy, mint ahogy nehézségeket okoz a magánszektor érdekeinek kifejezését szolgáló politikai mozgalmak és szervezetek hiánya is. Ezzel eljutottunk a kérdés ideológiai szempontjaihoz.

Jogosan feltételezhető-e, hogy a kis volument termelő magántevékenység elkerülhetetlenül a kapitalizmushoz vezet? Ha most egy értekezleten a Szovjetunióban arról a gyakorlati kérdésről kellene dönteni, hogy hány működési engedélyt kapjanak a magántaxisok, akkor joggal hangzana el az az érv, amely szerint a magántaxizás nem valódi tőkés vállalkozás, és a szovjet szocializmust nem fogja veszélyeztetni, ha vala-

---

rációra kísért, és sok embert még mindig a félelem tart vissza az egyéni parasztgazdaságoktól vagy bármilyen más magánvállalkozástól.

mivel több ilyen taxi kerül az utakra. Ha azonban objektívek akarunk lenni, akkor nem utasíthatjuk el az iménti kérdést ilyen könnyedén.

A marxi politikai gazdaságtan terminológiáját használva, a szocialista gazdaságokban jelentkező magántevékenység túlnyomó részét a kisárutermelés kategóriájába sorolhatjuk. A döntő különbség kisárutermelés és valódi kapitalizmus között a marxi értelemben, kissé sarkítva, az, hogy az előbbi csak az érintett egyén munkáját vagy esetleg még családtagjai munkáját használja, míg az utóbbi rendszeresen alkalmaz bérmunkát, és így kizsákmányolóvá válik, mivel arra tör, hogy a többletet elvonja az alkalmazottól. Ebben az összefüggésben a szocialista országok ideológiáját és gyakorlatát igen erősen befolyásolta a gyakran idézett lenini tétel: „... a kisüzemi termelés állandóan, mindennap minden órájában magától és tömegméretekben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát". (*Lenin*, 1920, 1974, 6. o.) Véleményem szerint Leninnek tökéletesen igaza volt. Ha egy társadalom megengedi nagyszámú kisárutermelő jelenlétét, és számukra engedélyezi, hogy tőkét halmozzanak fel, és növekedjenek, akkor előbb vagy utóbb meg fog jelenni a valódi tőkések csoportja. E tény belátásához arra kérjük az olvasót, képzelje el egy pillanatra, mi történne, ha egy szocialista gazdaságban a magántermelők ugyanúgy hozzájutnának hitelhez, továbbá valamennyi, a termeléshez szükséges ráfordításhoz, mint az állami tulajdonú vállalatok, és mi több, az adózási és támogatási rendszer is az utóbbiakkal azonos módon kezelné őket. Nem kétséges, hogy a sikeresebb magánvállalkozások felhalmozni és növekedni kezdenének. Ily módon az egyedi esetekről folytatott pragmatikus vitákban az arra a kérdésre adott negatív válasz, hogy előidézi-e a kisárutermelés a kapitalizmust, már eleve azt feltételezi, hogy a kormány egy bizonyos kritikus küszöbértéken túl amúgy sem fogja megengedni a magánvállalkozások növekedését. Más szóval, a magánszektor növekedését a szocialista gazdaságban nemcsak a mindenütt jelen levő és mindenható bürokrácia túlzott akadékoskodása veti vissza. A magángazdálkodás tartós növekedése a szocialista rendszer ideológiai premisszáiba is beleütközik, ezért ellenőrzése alatt fogja tartani az uralkodó párt és a kormány, amelyek nem szándékoznak megtűrni egy jelentős tőkés szektort.

Számos módja van annak, hogy a magánszektor növekedési képességét korlátozzák a reformszocializmusban. Egyes esetekben ezek a korlátok jogi megszorítások formáját öltik, mint például amikor felső korlátot szabnak meg a legális magánvállalkozások alkalmazottainak létszámára, vagy korlátozzák a magánvállalkozásokba befektethető tőke nagyságát. Növekedési gátak építhetők be az adórendszerbe is. Egy-egy tevékenység adóztatását valamely időpontban elég jelentősen meg lehet változtatni, ami újabb eszköz a hatóságok kezében arra, hogy a magánszektort ellenőrzésük alatt tartsák. Például a magániparosok, magánkereskedők pontosan meg tudják jelölni, milyen adóztatási szint mellett képesek fenntartani vállalkozásukat, és milyen szint felett kellene feladniuk azt, és visszatérniük az állami szektor alkalmazottai közé. Ezek a visszavonulási küszöbértékek természetesen tevékenységcsoportról tevékenységcsoportra, időszakról időszakra és vállalkozásról vállalkozásra változhatnak. Fontos tudni azonban, hogy léteznek, és intézményes korlátját jelentik egy-egy

magánvállat túlélésének. A felhalmozás leghatásosabb felső korlátja a bizonytalanság és a félelem a jövőbeli államosítástól vagy elkobzástól. A múltbeli hányattatások elevenen élnek az emlékezetben, és az egyént félelemmel töltheti el, hogy egy nap esetleg még „kapitalistának" vagy „kuláknak" bélyegzik őt és gyermekeit.

A vázolt helyzet következményeképp a tőkefelhalmozás korlátai miatt nem aknázhatók ki a volumen növekedéséből eredő hozadékok. Az adott politikai és ideológiai klímában társadalmilag ésszerűbb lehet eltékozolni a profitokat, mint a termelésbe fektetni őket. A tőkés gazdaságok történeti leírásaiban a családi vállalkozások alapítóinak takarékosságáról olvashatunk. Az ő céljuk a vagyon továbbhagyományozása volt a jövő generációira. Megszoktuk, hogy – amint azt Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* című regényében olyan érzékletesen elénk tárta – pazarlásról a tőkés családoknak csak a második-harmadik generációjától kezdve beszélhetünk. Éles ellentétben ezzel, a reformszocializmus országaiban a pazarlás gyakran a családi vállalkozások létezésének már az első napján megkezdődik, mivel teljesen bizonytalan, hogy a vállalkozás léte nem lesz-e veszélyeztetve már az alapító élete folyamán.

A társadalmi környezet is hozzájárul a magánszektor rövidlátó viselkedéséhez. A magánvállalat általában nem érdekelt abban, hogy elnyerje a termékeit vagy szolgáltatásait fogyasztók tartós bizalmát, hiszen a tulajdonosok úgy érzik, vállalatuk talán már a következő évet sem éri meg. Szélsőséges esetben így, az eladók piacának körülményei között, a magánvállalatok becstelenül is viselkedhetnek a vevőikkel, hogy learassák a lehető legnagyobb egyszeri profitot. Amennyiben a fogyasztók az állami szektorban hozzászoktak a sorokhoz és a hiányhoz, a magánvállalatoknak általában könnyű megtartaniuk vevőiket, még akkor is, ha alkalmazottaik csak alig készségesebbek és udvariasabbak az állami szektorbeli versenytársaikénál, feltéve, hogy egyáltalán van ilyen versenytárs. Ahelyett, hogy az állami szektorban a kiszolgálás általános normái javulnának, és a vevők piacának normái felé tartanának, az új, kis magánvállalkozások lesüllyednek a krónikus hiánygazdaság eladóinak normáihoz.

A magánvállalkozásoknak hozzá kell idomulniuk a vesztegetés eszközének alkalmazásához is a számukra szükséges termelési eszközök megszerzésében. A csalás nemcsak ahhoz kell, hogy szert tegyenek ezekre a termelési eszközökre, hanem ahhoz is, hogy megvédjék a vállalkozást az állammal szemben. Sok olyan személy próbálkozik a magánszektorban, aki nem vállalkozónak, hanem szerencsevadásznak nevezhető. Az adott feltételek között ezt hozza magával a természetes kiválasztódás.

Ezek a körülmények csapdahelyzetet teremtenek a magánszektor társadalmi pozíciójában. A mindennapi tapasztalat érveket szállít az „antikapitalista" demagógiának, a nyerészkedés, a mohóság és a csalás elleni népszerű jelszavaknak.[9] Az ilyen

[9] Megmosolyogtató, hogy a reformszocializmus országaiban vannak politikusok és újságírók (néha egyenesen az ellenzéki csoportok „újbaloldali" köreiben), akik *morális* alapon érvelnek a magas árak és a „nyerészkedés" ellen. Nem ismerik fel, hogy következetlen dolog az egyik oldalon piacgazdaságot kívánni, a másik oldalon pedig jogosulatlannak nyilvánítani azokat az árakat, amelyeket éppen ez a piaci mechanizmus hozott létre.

propaganda további megszorításokat és beavatkozásokat táplál, ami további pusztításhoz vezet: a kapitalizmus legrosszabb fajtájához.

Ördögi körrel állunk tehát szemben. Az egész egy antiszemita és egy zsidó, vagy egy fehér fajgyűlölő és egy színes bőrű házasságára emlékeztet. A férj és a feleség a házasság későbbi éveiben idegesíti, sőt, talán gyűlöli is egymást, de tudják, hogy együtt kell élniük, erős gazdasági érdekek miatt. A reformszocializmus rendszerének szüksége van a magánszektor aktív közreműködésére, különben nem képes az emberek ellátását biztosítani. A szocializmus nyilvánvalóan elérkezett abba a történelmi korszakba, amikor tiszta, szigorúan nem kapitalista formájában nem képes a továbbélésre, és nemcsak világméretekben, hanem saját birodalmán belül is együtt kell élnie azzal, akit ősellenségének tart.

A bürokrácia szívóssága

Kelet-Európában, a Szovjetunióban és Kínában egyaránt az állami szektor maradt a gazdaság domináns szektora, mértéke azonban különböző.[10]

Az eredeti reformtervezetek központi gondolata az utasításos gazdaság megszüntetése volt, azaz a kötelező termelési feladatok és ráfordítási kvóták kiküszöbölése. Mind ez ideig egyedül Jugoszlávia és Magyarország valósította meg – többé-kevésbé következetesen – e javaslatokat. A két legnagyobb reformszocialista országban, Kínában és a Szovjetunióban csak részleges megvalósításról beszélhetünk.[11]

A reformerek kezdeti várakozása szerint az adminisztratív rendszer megszüntetésével keletkezett pillanatnyi vákuumot a piaci mechanizmus töltötte volna ki. Más szóval, a bürokratikus utasításokat azonnal felváltották volna a piaci jelzések. E nézet azon a feltételezésen alapult, hogy a kétfajta koordinációs mechanizmus, azaz a bürokratikus és a piaci koordináció között egyszerű komplementer viszony áll fenn.[12] Ez az elképzelés – amelyet az 1955–1956-os években magam is osztottam – azonban naivnak bizonyult. A valóságban az adminisztratív utasítások, azaz a *közvetlen* bürokratikus koordináció megszüntetésével keletkező vákuumot nem a piac töltötte

[10] [Az írás eredeti, 1990. évi publikációjában itt ez a mondat következett: „Kínában például, ahogy előrehalad a modernizáció folyamata, valószínűleg növekedni fog az állami tulajdonú vállalatok szerepe." Ez a predikció nem vált be. Kínában nem nőtt, hanem csökkent az állami vállalatok relatív súlya. Ezzel a jelenséggel e kötet 3. tanulmánya (59–61. o.) és 6. tanulmánya (133–135. o.) foglalkozik.]

[11] [Mint ismeretes, a Szovjetunió az 1990-es évek kezdetén felbomlott; Oroszországban és a többi utódállamban megkezdődött a rendszerváltás. Kínában a „reformszocialista" szakasz egyik nagy teljesítménye volt a tervutasításos mechanizmus lényeges szűkítése vagy teljes felszámolása az állami szektor különböző szegmenseiben.]

[12] A „bürokratikus koordináció" kifejezést itt, mint más munkámban is, értékmentesen használom, tehát nem azzal a negatív felhanggal, mint sok kelet-európai írás és beszéd. A kifejezés az irányító és összehangoló tevékenységek bizonyos típusaira utal. E mechanizmus legfőbb jellemzői: az irányítás sokszintű, hierarchikus szervezete, az alárendeltek függése a feljebbvalóktól és a feljebbvalók rendelkezéseinek kötelező, sőt, kényszerítő jellege.

ki, hanem a bürokratikus koordináció egy másik formája, a *közvetett* bürokratikus koordináció.[13]

A piac hatása, amely még a szocialista tervezési rendszer klasszikus formájában sem szűnt meg teljesen, a reform nyomán természetesen nőtt. A bürokrácia szerepe mégis átütő marad, és sokféle formában érvényesül.[14] Dióhéjban elmondva a lényeget, a bürokrácia befolyása továbbra is elsődleges a vállalatvezetők kiválasztásában és útjuk egyengetésében, valamint a vállalatok alapításának és megszüntetésének eldöntésében. És miközben a bürokrácia csökkentette vagy teljesen feladta a közvetlen adminisztratív irányítást az állami vállalatok termelésének és ráfordításainak menynyiségét tekintve, formális állami megrendelésekkel és informális kérésekkel, adminisztratív ármegállapítással és a felsőbb szervektől való szélsőségesen erős pénzügyi függés érvényesítésével mégis képes irányítani a vállalatokat. Az állami tulajdonú vállalat így továbbra is nagymértékben függ a bürokrácia különböző csoportjaitól, a termelési minisztériumoktól, a külkereskedelmi hatóságoktól, az árhivataltól, a pénzügyi szervektől, a rendőrségtől stb. A vállalat ügyeibe a pártszervek is gyakran beavatkoznak. Változás következik be a függőség formáiban, de intenzitása változatlan marad.

A magánszektor leírásakor „spontán" vagy „természeti" kifejlődésről beszéltünk. Most pedig hangsúlyoznunk kell, hogy a bürokrácia szívóssága is spontán, természetes velejárója a rendszernek.[15] A kommunista párt központi vagy politikai bizottságának nem kell elhatároznia, hogy a reform folyamán életben tartja a lehető legnagyobb bürokráciát. Ellenkezőleg, a bürokrácia a csökkentésével próbálkozó erőfeszítések *ellenére* is nőhet, a megsemmisítésére törő olyan drámai kampányok ellenére is terjedhet, mint amilyen kampány a kínai kulturális forradalom alatt zajlott. A Szovjetunióban jelenleg folytatott *peresztrojka* is célul tűzi ki a bürokrácia méretének visszaszorítását. Az eddigi tapasztalatok alapján mégsem lehet erős bizodalmunk abban, hogy a bürokrácia természetes növekedése korlátozható, még akkor sem, ha erre drasztikus eszközöket alkalmaznak. A bürokrácia önmagát újratermelő képes-

[13] Ez utóbbi fogalom Szabó Kálmán, Nagy Tamás és Antal László munkáiban jelent meg először.

[14] A 12. lábjegyzet szellemében a *bürokrácia* kifejezés is igényel néhány magyarázó szót. Ezt a fogalmat szintén értékmentesen, mindenfajta negatív ítélkezés nélkül használom. A valamennyi társadalmi és gazdasági ügyet ellenőrzése alatt tartó, hierarchikus apparátust jelöli, éspedig nemcsak a kormányhivatalnokokat és vállalatvezetőket, hanem a párt- és a tömegszervezetek funkcionáriusait is. Nagyjában-egészében átfedi, a szocialista rendszer körülményei között, azt a fogalmat, amelyet a közélet mai nyelve *pártállamnak* nevez Magyarországon.

Más szóval a bürokrácia szó egy bizonyos, a többitől különböző *társadalmi csoportra* utal; a „bürokratikus koordináció" pedig egy bizonyos, a többitől – például a piacitól – különböző *koordinációs mechanizmusra.* A fogalmi különbségek természetesen megengedik a szoros kapcsolatot a két jelenség között: a bürokrácia a bürokratikus koordináció eszközét alkalmazza a hatalma alatt állók kormányzására.

[15] A *természetes* szót most és az előzőkben nem az amerikai reklámok értelmében használom. Ott a természetes a jó, az egészséges és a nem mesterséges szinonimája. Itt ez a szó olyan jelenségek jelzője, amelyek kormányzati támogatás nélkül is, időnként velük tudatosan szemben álló politika ellenére is, újratermelődnek, egyszerűen a társadalmi helyzet következtében.

sége nyilvánul meg a következőkben: ha az egyik helyről, egyik formájából kiűzték, másik helyen és másik formában fogja felütni a fejét.

A bürokratikus irányítás folyamatos restaurációja számos tényezővel magyarázható. Az egyik természetesen a hivatali pozíciókhoz fűződő anyagi előnyök rendszere; pénzügyi juttatások, privilégiumok, hozzájutás olyan termékekhez és szolgáltatásokhoz, amelyekből a kínálat szűkös. Még ennél is fontosabb a hatalom vonzása, amivel ismét egy nagymértékben politikai jellegű kérdéshez érkeztünk. A bürokratikus és a piaci koordináció szerepének relatív arányait tekintve, nem egyszerűen az a kérdés, hogy megtaláljuk a leghatékonyabb munkamegosztást két semleges irányítási forma között. A szocialista gazdaságot a bürokrácia kormányozza. A valóságos piaci működés beengedése egyenértékű azzal, hogy a bürokrácia hatalmának egy jelentős részét önként feladja.

E helyzet legfontosabb következménye, hogy a bürokrácia újratermelődésének rendszerspecifikus tendenciája határt szab az állami tulajdonú szektor megformálhatóságának. Talán világosabban megítélhető ez a kijelentés, ha áttekintjük a reform iránti fogadókészség kérdését. Ha a magánvállalkozások iránti nagyobb állami toleranciát vesszük, a fogadókészség nagy és jól körülhatárolt. Kiterjed a szocialista ország valamennyi olyan állampolgárára, aki ténylegesen a magánszektorban dolgozik mint vállalkozó vagy alkalmazott, vagy legalábbis szeretné, ha ez a választási lehetőség nyitva állna számára.

A másik oldalon az állami szektor decentralizálásának nincsenek feltétlen nyertesei. Egy valódi decentralizáció eredményeként az állami szektor valamennyi szereplője nyer is, és veszít is. A bürokratikus apparátus minden tagja nagyobb önállóságot nyerhet feljebbvalóival szemben, ugyanakkor veszíthet alárendeltjei feletti hatalmából. Az állami vállalatok vezetőinek és munkásainak egyaránt származnak előnyei és hátrányai abból, ha a paternalizmus csökken, valamint annak nyomán keményedik a költségvetési korlát.[16] Egyszerre nyertesek és vesztesek: nő az autonómiájuk, és csökken a megszerezhető támogatás. Miközben általában igaz, hogy az emberek nem nézik jó szemmel mások támogatását, vagy legalábbis közömbösek azzal kapcsolatban, ők maguk rendszerint a támogatottak körébe szeretnek tartozni. A tőkés gazdaságban a támogatások iránti ellentmondásos érzés legjobb kifejezője a szabad kereskedelem összetett megítélése. Kedvező a megítélés, ha a szabad kereskedelem egy vállalatnak lehetővé teszi, hogy minimális vámok mellett jelenjen meg termékeivel a külföldi piacokon, de sokkal kevésbé lelkesednek érte, ha ahhoz vezet, hogy külföldi versenytársak jelennek meg a hazai piacon. De nem is csak a vezetők, hanem a szocialista gazdaság állami szektorának dolgozói is hasonló szkizofrén érzést élnek meg a puha költségvetési korláttal, a paternalizmussal, a támogatottsággal kapcsolatban.

[16] A „puha" és „kemény költségvetési korlát" fogalmáról lásd *Kornai* (1980), (1986) munkáit. [A költségvetési korlát puhaságával-keménységével kapcsolatos elmélet újabb eredményeiről átfogó áttekintést ad *Kornai–Maskin–Roland* (2004).]

Míg a magas adókat nem szívesen fogadják, a pénzügyi támogatások – ha a vállalat jelenleg nem is kap belőlük – a jövőben jól jöhetnek. Ezért a támogatásokat nem ellenzik oly határozottan. Hasonló ambivalencia mutatkozik a hiánnyal kapcsolatban is; a vállalatnak mint vevőnek kellemetlen, de mint eladónak ínyére van.

Végeredményben tehát nem lelkes hívei a versenynek és az állami tulajdonú szektor piacosításának sem a magasabb szervek tisztségviselői, sem a vállalatvezetők, sem a munkások. Legfeljebb néhány felvilágosult kormányzati hivatalnok és értelmiségi juthat arra a következtetésre, hogy a költségvetési korlát keményítése és a paternalizmus csökkentése szükséges a gazdaság teljesítményének emeléséhez. Ami a tömegeket illeti: a gazdasági hatékonyság emeléséért vagy az állami gondoskodás csökkentése érdekében nem kezd sztrájkba, vagy nem megy utcai tüntetésre senki sem.

Végeredményben nincsen semmiféle széles körű mozgalom az állami tulajdonú szektor decentralizációs reformjáért. Mivel az egyik oldalon erős késztetés van a bürokratikus pozíciók fenntartására, és a másikon nincs egyértelmű érdek ez ellen, a végeredmény a bürokratikus koordináció állandó újratermelődése.

A társadalmi szerveződés alternatív formái

Miután a fenti módon megtárgyaltuk a magánszektort, az állami szektort, a bürokrácia szerepét és a piacot a reformszocializmusban, a tanulmány témájához most valamivel általánosabb szempontból közelítünk. Tekintsük a *2.1. ábrát!*

A *2.1. ábrán* az 1. jelöli az állami tulajdonformát, itt a bürokratikus, centralizált állami tulajdon klasszikus esetét, a 2. utal a magántulajdonra, az *A* és a *B* pedig a bürokratikus, illetve a piaci koordinációra.

A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok között két *erős* kapcsolódási szál van. A klasszikus, reform előtti szocialista gazdaság, amely az állami tulajdont és a bürokratikus koordinációt, a klasszikus tőkés gazdaság pedig a magántulajdont és a piaci szabályozást kapcsolja össze. Ez a két egyszerű modell történelmi viszonyítási pontnak tekinthető. Teljesen természetesnek látszik, hogy ha a magántulajdonra alapozott gazdasági egységek eladóként is és vevőként is a piacon tevékenykednek, akkor a pénzügyi nyereség ösztönzője motiválja cselekedeteiket, és nagyon érzékenyek

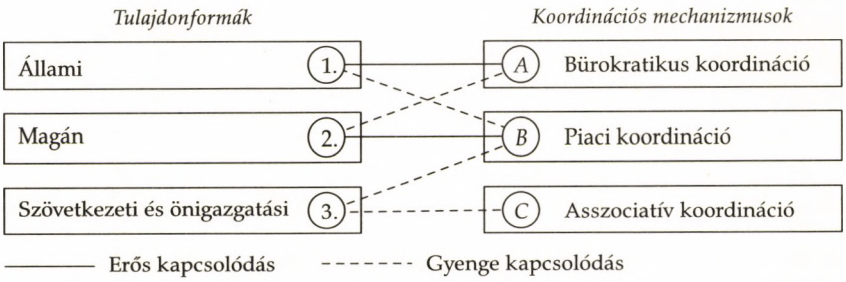

2.1. ábra. Erős és gyenge kapcsolódások

a költségekre és az árakra. Hasonló módon, az állami irányítás alatt álló gazdasági egységeket a bürokrácia működteti, bürokratikus eszközökkel.

Ezzel szemben, a reformszocializmusban a magánszektor – miközben tevékenységeiket nagyrészt a piac koordinálja – egyúttal bürokratikus irányítás hatása alatt is áll, mint azt a 2. és az *A* közötti szaggatott vonal szimbolizálja. Ugyanakkor a magántevékenységek bürokratikus szabályozásának kísérlete nem vezet, nem vezethet zökkenőmentes működéshez e páros alapvető összeférhetetlensége következtében.

Továbbmenve, léteznek olyan – általában szintén inkonzisztens – kísérletek, amelyek az állami szektort kívánják piaci koordinációval szabályozni (az 1. és a *B* közötti szaggatott vonal). A „piaci szocializmus" elméletének középpontjában ez az eszme állt. Kiderült azonban, hogy nem lehet csökkenteni a bürokrácia alapvető befolyását. A piac hatása az állami vállalatok koordinációjára – mint azt a tanulmány előző alfejezeteiben láttuk –, tele van súrlódásokkal. A reformerek azon törekvése ellenében, hogy erősítsék a kapcsolódást 1. és *B* között, él a hajlandóság az 1. és *A* közötti kapcsolódás restaurálására: a bürokratikus koordináció áttör, és kiszorítja a piac hatását. Összefoglalva: az utoljára tárgyalt két páros, azaz az 1. és a *B*, valamint a 2. és az *A* közötti viszony *gyenge* kapcsolódásként jellemezhető.

Az *erős* és *gyenge* kapcsolódás fogalmai nem jelentenek részemről értékítéletet vagy preferenciákat. Ezek leíró kategóriák. Tanulmányom filozófiájának megfelelően, egy tulajdonforma és egy koordinációs mechanizmus között a kapcsolódás akkor erős, ha spontán módon alakul ki, és az ellenállások, ellenintézkedések közepette is fennmarad. Alapja az a természetes affinitás és kohézió, amely a tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok bizonyos típusai között fennáll. A *gyenge* jelző olyan kapcsolódásokra utal, amelyek mesterkéltek, és nem elég szívósak ahhoz, hogy ellenálljanak az erősebb kapcsolódás hatásának. A gyenge kapcsolódásokat az erősek újból és újból félretolják, akár tetszik az a reformszocializmus szellemi és politikai vezetőinek, akár nem.[17]

A „harmadik formák" gyengesége

Van-e „harmadik út"? Nézzük először a tulajdonlás kérdését! A *2.1. ábra* harmadik sora a szövetkezeti és önigazgatási formákra utal. Az olyan típusú társadalmi tulajdonlás, mint amilyen az igazi kommunákban és az igazi munkás-önigazgatás eseteiben található, nem magán- és egyben nem bürokratikus jellegű.[18] A szövetkezeti

[17] 1. 2., valamint *A* és *B* számos kombinációja is említésre méltó. Például, ha egy gazdaságnak erős és stabil magánszektora van, és a 2. és *B* közötti kapcsolódás dominál, akkor a gazdaság egy bizonyos területén sikeres lehet az 1. és *B* közötti kapcsolódás. Más szóval, alapvetően a magántulajdonra épülő piacgazdaságban az állami szektor képes alkalmazkodni a piac szabályaihoz.

[18] A Szovjetunióban meghonosodott gazdasági célú magántársaságok írásunk fogalomhasználata szerint nem tekinthetők igazi szövetkezeteknek, nem 3., hanem 2. típusú tulajdonformát képeznek.

szocializmus ideája régóta része a szocialista gondolkozásnak. Ami a *C* típusú koordinációt illeti, az „asszociatív mechanizmusok" kifejezés potenciális mechanizmusok egy csoportjának gyűjtőneve. A csoportot valószínűleg negatív módon lehet a legegyszerűbben definiálni. Ide olyan koordinációs mechanizmusok tartoznak, amelyek nem a bürokrácia és nem a piac eszközével fejtik ki hatásukat, hanem az önkormányzat, a szabad társulások, a reciprocitás, az altruizmus vagy a kölcsönös önkéntes alkalmazkodás révén. A szocializmus irodalma gazdag olyan javaslatokban, amelyek a szocialista társadalmat szövetkezeti tulajdonra és nem piaci, nem bürokratikus, hanem asszociatív koordinációra kívánják alapozni. Erre a hagyományra hivatkozva alkalmazta Marx a némileg lekicsinylő „utópikus szocializmus" kifejezést. E gondolatvilág korai képviselői voltak Proudhon (bizonyos mértékig), Fourier, Owen és mások.

Az irodalom nem mindig állítja párba a szövetkezeti és önigazgatási, 3. típusú tulajdonformákat az asszociatív koordinációval (*C*). Vannak szerzők, akik a 3. tulajdonformára, vannak, akik a *C* koordinációs mechanizmusra teszik a hangsúlyt, és van néhány eset, amikor a kettőt összekapcsolva kezelik. Az ebbe a körbe tartozó elképzelésekkel gyakran találkozhatunk a szocialista országok reformvitáiban.[19] Az egész jugoszláv tapasztalatot kísérletnek tekinthetjük – bár nagyrészt rosszul sikerült kísérletnek. Kísérlet ez arra, hogy ama harmadik út irányába vigyék a szocializmust. Eltereljék azoktól az állapotoktól, amelyekben vagy kizárólag az állami tulajdonra, vagy a magántulajdonra építenek, illetve vagy kizárólag bürokráciára, vagy a piacra. A kínai kulturális forradalom tekinthető úgy, mint kísérlet a bürokrácia összezúzására és arra, hogy a piaci elemek bevezetése nélkül térjenek rá a szocializmus bürokráciamentes útjára. E két nagy történelmi kísérlet egyike sem vezetett azonban perdöntő sikerhez.[20] Az átalakulást mindkét esetben a politikai vezetés kényszerítette rá a társadalomra, és ha a kezdetekben a vezetés kezdeményezése lelkes támogatásra talált is – legalábbis a lakosság egy részénél –, később intézményesítették, és erőszakkal vitték keresztül, nem tűrve semmiféle eltérést a párt központi vonalától. Ezért abból

[19] A szövetkezeti tulajdont természetesen nemcsak a *C* típusú koordinációs mechanizmusokkal, hanem a piaci mechanizmusokkal is össze lehet kapcsolni. Például Jugoszlávia kísérletezett azzal, hogy a 3. típusú tulajdonlási formát (az önigazgatást) mind a *B* típusú (piaci), mind a *C* típusú (asszociatív) koordinációs mechanizmussal összekapcsolja. A gazdaság nagy részeit koordinálták a szokásos módon, piaci mechanizmussal. Ezzel egyidejűleg úgynevezett „társadalmi szerződéseket" szerveztek, hogy közvetlen kapcsolatokat létesítsenek a termelés és a fogyasztás képviselői között; azt várva tőlük, hogy önkéntes alapon végrehajtják a kölcsönös alkalmazkodást. Miközben a hivatalos politika hol a *B*, hol a *C* típusú mechanizmusra tette a hangsúlyt, a valóságban mindenkor az *A*-val jelölt bürokratikus koordinációs mechanizmusok voltak uralkodók, rejtett módon képezve domináns erőt.

[20] [Mai szemmel, azoknak az ismereteknek az alapján, amelyekhez a Mao által elindított kínai kulturális forradalom indítékairól és pusztító következményeiről hozzájuthattunk, túlságosan enyhének tűnik ez az értékelés. Kétséges, hogy az akkori eseménysorozat elindítói, Mao és közvetlen környezete, mennyire őszintén hitt saját pártbürokrácia elleni retorikájában – még ha a félrevezetett tömegek, főleg a Maóért lelkesedő fiatalok be is dőltek a hazug szavaknak. A végeredmény pedig nem egyszerűen egy balul sikerült kísérlet volt, hanem nagyon sok ember halála, megkínzása, megalázása, egzisztenciális ellehetetlenítése, nem is szólva a gazdaságban végbement hatalmas veszteségekről.]

a tényből, hogy Jugoszláviában valamiféle, a 3. tulajdonformára emlékeztető forma volt domináns, és domináns ma is, vagy abból, hogy Mao kulturális forradalmának retorikája a *C* típusú koordinációs mechanizmusokhoz hasonló elveket erősített meg, nem vonhatunk le semmiféle következtetést e formák igazi erejéről.

Vegyük inkább az előzőkben javasolt kritériumot, és nézzük meg, hogy a szocialista rendszerek reformjai folyamán volt-e *spontán, természeti* módon végbemenő mozgás a szövetkezeti tulajdonlás és az asszociatív koordináció területén! A kérdésnek van értelme, mert a valóban önkéntes alapú szövetkezetek létesítése, az önkéntes alkalmazkodás és az asszociatív koordináció más formái nem tilosak ezekben az országokban. A rendszer sokkal inkább eltűri a kisméretű szövetkezeteket, mint a gazdasági célú magántevékenységeket. Az önzetlenség és az üzletiségtől mentes viszonosság pedig természetesen minden rendszerben legális.

Ezzel együtt azt tapasztalhatjuk, hogy miközben a 3. és a *C* formák léteznek, sőt a bürokratikus centralizáció csúcspontján is léteztek, az utasításos rendszer megszüntetése után sem észlelhető látványos növekedésük. Amikor a központosított állami tulajdon mellett más tulajdonformákat is megengedtek, kizárólag a magántulajdon térnyerése volt igazán gyors. Amikor a közvetlen bürokratikus irányítás megszüntetése pillanatnyi űrt okozott, ezt az űrt főként a közvetett bürokratikus irányítás töltötte be, a piaci koordináció némely formájával együtt. A szövetkezeti tulajdon és az asszociatív koordináció legfeljebb kiegészítő szerepet játszanak.[21]

Foglaljuk össze általános *következtetéseinket* a társadalmi szerveződések formáinak erősségéről és gyengeségéről! Míg az 1. és 2. típusú tulajdonlási formák robusztusak, a 3. típusnak kevés követője akad. Hasonlóan, míg az *A* és *B* koordinációs formákat széleskörűen alkalmazzák, a *C* csak meglehetősen szűk területen működik. Továbbmenve, az 1. és *A*, valamint a 2. és *B* közötti erős kapcsolódással szemben az összes többi lehetséges kapcsolódás az 1., 2. és 3. tulajdonlási típusok, valamint az *A*, *B* és *C* koordinációs mechanizmusok között gyenge. (A *2.1. ábrán* csak négy lehetséges gyenge kapcsolódást mutattunk be, szaggatott vonallal. Természetesen vannak más gyenge kapcsolatok is.) A tulajdonlási formák, a koordinációs mechanizmusok és a közöttük lévő kapcsolódások erősségére vagy gyengeségére tett feltételezések érvényessége *empirikus* kérdés. Mint a bevezetőben említettük, ez a tanulmány nem vállalkozik az állítások adatszerű, empirikus alátámasztására. Itt csak annyit említünk meg: a fenti, általánosító következtetések helyessége *tesztelhető*. E sejtések elfogadhatók, módosíthatók vagy elvethetők az irodalomban megtalálható vagy majd a jövőben lefolytatott empirikus tanulmányok alapján. Bárhogy legyen is, az empirikus módon tesztelhető sejtések érvényességének kérdését élesen el kell választani a nor-

[21] A 3. típusú tulajdonformákat és a *C* típusú koordinációs mechanizmusokat sok írásban bizonyos politikai elképzelésekkel kötik össze, mint amilyenek a kormányzati tevékenységek adminisztratív decentralizálása, a helyi kormányok szerepének növelése, a demokratikus részvétel és önkormányzat, a különböző korporatív elképzelések és a többi. Ezek megint csak kívül maradnak tanulmányom keretein.

matív kérdésfeltevéstől, az alternatív tulajdonformákkal és koordinációs mechanizmusokkal kapcsolatos politikai és morális preferenciáktól.

Be kell ismerni, hogy a harmadik formák gyengeségére utaló megfigyelések egy kis minta rövid időszakra kiterjedő vizsgálatából származnak. 20-30 év múlva a kutatók talán azt észlelhetik majd, hogy e tendencia megtorpant, és a történelem új irányt vet. A történelem mindig megjósolhatatlan. Amíg a tapasztalat az ellenkezőjét nem bizonyítja, érdemes észben tartani az alternatív tulajdonformák és koordinációs mechanizmusok erősségével vagy gyengeségével kapcsolatos megfigyeléseket.

Érthető, hogy a különböző társadalmi csoportok és értelmiségi körök szívesen szánnának nagyobb szerepet a harmadik formáknak. Erőfeszítéseiknek esetleg még jótékony hatása is lehet, feltéve, hogy azok, akiknek ilyen javaslataik vannak, nem kergetnek hamis ábrándokat, és nem törekszenek a nem állami és nem magántulajdon, valamint a nem bürokratikus és nem piaci koordináció dominanciájára. Intellektuálisan becstelen dolog lenne elleplezni a harmadik formák gyengeségét és azt a megfigyelést, hogy e formák legfeljebb kiegészítő szerepet játszhatnak az igazán erős formák mellett.

A normatív értelmezésekről

A tulajdonlás és/vagy a koordinációs mechanizmusok harmadik formájának keresése nem ment fel senkit az alól, hogy megtegye az igazán nehéz választásokat. Így valóban döntenünk kell arról, hogy milyen súlya, részaránya legyen egymáshoz viszonyítva a tulajdonlás két robusztus formájának, az állami és a magántulajdonnak. Szorosan kapcsolódik ehhez a döntés két robusztus koordinációs mechanizmus – a bürokratikus és a piaci – relatív arányairól.

Ezen a ponton *figyelmeztetnünk* kell valamire. E reformelképzelések tárgyalása folyamán nem ritka, hogy a létező szocialista rendszer pozitív (leíró) elemzéséből fakadó kritikus állítások *normatív síkon kificamodnak.* Az ilyen normatív ficam logikai szerkezete a következő. „Ha azt állítjuk, hogy az *A* jelenségnek káros hatásai vannak, akkor ez az állítás a következő értékítéletet és javaslatot vonja maga után: Az *A* jelenség kiküszöbölése megszünteti a káros hatásokat. Ezért az *A* jelenséget ki kell küszöbölni." Ez a gondolat logikailag hibás – és veszélyes is. Ha bizonyítani tudjuk is, hogy *A* jelenségnek káros hatásai vannak, ebből az állításból *nem* következik, hogy: *1.* az adott feltételek között az *A* jelenség kiküszöbölése egyáltalán kivihető; és *2.* az *A* jelenség kiküszöbölése elégséges feltétele a káros hatások megszüntetésének.

Itt visszatérünk a tanulmányban kidolgozott elképzelésekhez. El szeretném kerülni, hogy pozitív elemzésembe normatív ficamok kerüljenek. Azok a pozitív (leíró) kijelentések, hogy mind a bürokratikus állami tulajdon, mind pedig a magántulajdon robusztus forma, továbbá hogy erős kapcsolódás fűzi az előbbit a bürokratikus, utóbbit pedig a piaci koordinációhoz, *nem* implikálnak egyértelmű normatív gazdaságpolitikai állásfoglalást ezeket a formákat illetően. E pozitív kijelentések nem vonják

magukkal sem azt a javaslatot, hogy fel kell adni az állami tulajdont, és át kell váltani a magántulajdonra, de nem vonják maguk után az ellenkezőjét sem, azaz a magántulajdon feladását és az állami tulajdon kizárólagosságát. Írásom azt sem sugallja, hogy „vagy-vagy" típusú bináris döntést kell tennünk egymást kölcsönösen kizáró formák között: *vagy* állami tulajdon bürokratikus koordinációval összekapcsolva, *vagy* magántulajdon piaci koordinációval összekapcsolva. E *„non sequitur"* megállapítások helyett a cikkben elmondottakból az alábbi következtetések adódnak.

1. Az állami és a magántulajdon képes egymás mellett létezni egyazon társadalomban. A reformszocializmus politikai, társadalmi és ideológiai környezetében azonban e szimbiózis súlyos nehézségek közepette, sok diszfunkcionális elemmel terhelten valósul meg.
2. Az állami és magántulajdon egymáshoz viszonyított arányait illető állásfoglalás, valamint az ezzel összefüggő, a bürokratikus és a piaci koordináció kombinációjáról szóló állásfoglalás a legszorosabban összefügg az állást foglaló egyén, mozgalom, párt vagy testület *értékrendjével.* Mind az állami, mind a magántulajdonhoz való viszony nem szigorúan közgazdasági s ezen belül hatékonysági megfontolásokon alapul; e viszonyra mélyreható befolyást gyakorolnak politikai, világnézeti és etikai posztulátumok, érzelmi kötődések és ellenszenvek.

   Jelen tanulmányom nem fűz megjegyzéseket ezekhez az értékítéletekhez, és nem foglalkozik a lehetséges állásfoglalások alapjául szolgáló politikai és etikai kritériumokkal sem. Saját értékrendem alapján kifejtettem nézeteimet ezekben a kérdésekben a bevezetőben már említett, nemrég megjelent írásomban, az *Indulatos röpiratban* (*Kornai,* 1989). Abban hangsúlyozom azt a meggyőződésemet, hogy célszerű a magánszektor gyors fejlődése, részarányának folyamatos növelése. De ismétlem: ez egy másik fajta (önmagában ugyancsak jogosult és fontos) megközelítés. A jelen tanulmány azonban meg akar maradni a *pozitív* (leíró-magyarázó) elemzés keretei között. Ezért itt arra szorítkozom, hogy *feltételes predikciót* fogalmazzak meg a tulajdonlás és a koordinációs mechanizmusok közötti lehetséges kapcsolódások erősségére, illetve gyengeségére vonatkozó elméleti sejtések alapján.

   Tanulmányom célja, hogy óvatosságra intsen: senkinek se legyen illúziója és hamis várakozása! Az ismert szólással: aki *á*-t mond, mondjon *b*-t is. Aki az állami tulajdon dominanciája mellett foglal állást, az ezzel egy „csomagot" fogadott el, és elkerülhetetlen, hogy ez a csomag óriási adag bürokratikus koordinációt tartalmazzon. Egy másik figyelmeztetés is szükségesnek látszik: aki valóban nagyobb arányú piaci koordinációt akar, annak *e tényből következően* el kell fogadnia a magántulajdon és a magántevékenységek sokkal nagyobb és egyre növekvő arányát. A kívánt koordinációs mechanizmus (mondjuk, a piac) nem jön létre a megfelelő tulajdonforma (a magántulajdon) jelentős mértékű fedezete nélkül. Hasonlóan, senki sem biztosíthatja a kívánatosnak tartott tulajdonformát (mondjuk, az állami tulajdont), hogy meg ne kapná vele együtt a hozzá fűződő koordinációs formát (a bürokratikus koordinációt). Ilyen a szocialista rendszerben folyó reformok, társadalmi-gazdasági átalakítások *reálpolitikája.* A piaci szocializmus merő ábránd. Az

állami tulajdont és piacot együtt követelő hangzatos jelszavak félreértést okoznak, és tápot adnak hamis várakozásoknak, amelyeket aztán a félreformokkal való kísérletezés keserű tapasztalatai bizonyosan megcáfolnak. Még az is elmondható, hogy a különböző reformszocialista országokban néhány közgazdász és gazdaságpolitikus a tömegmanipuláció eszközeként vagy – kevésbé pejoratívan fogalmazva – nevelési eszközként alkalmazza e jelszót. („A 2 × 2 = 8 hosszú korszaka után ésszerű először 2 × 2 = 6-ot mondani, a 2 × 2 = 4 azonnali kimondása túl nagy sokkot okozna.") Ezek szerint valamennyi szocialista ország arra van ítélve, hogy a fokozatos kijózanodás fájdalmas útját járja? Valóban reménytelen dolog azt várni, hogy a reformfolyamat későn jövői, például Kína, a Szovjetunió és talán a jövőben az NDK vagy Bulgária is tanulhatnak az elődök, például Jugoszlávia és Magyarország csalódásaiból?

3. Azoknak, akik őszintén nagyobb szerepet szeretnének adni a piacnak, nagyobb teret kell engedniük a formális és informális magántevékenység, a szabad be- és kilépés, a verseny, az egyéni vállalkozás és a magántulajdon számára. Csak a magánszektor radikális kiszélesítése hoz létre kedvező körülményeket a gazdaság egészének igazi piacosításához. Az ebben az irányban, azaz a magánszektor kiszélesítése felé történő haladás a gazdasági átalakulás legfontosabb mércéje. E nélkül a reformjelszavak szavak maradnak, és nem szolgálják a valódi decentralizáció és a piaci koordináció ügyét. Azt hiszem, hogy a Magyarországon végbemenő rendszerváltozás nem teszi időszerűtlenné a fentiekben elemzett kérdések újbóli átgondolását. Rendkívül erős illúziók élnek sok befolyásos személyben, különösen a gazdasági vezetők és a közgazdász kutatók körében a „piaci szocializmus" gondolatkörével kapcsolatban. Sokan remélik azt, hogy az állami vállalat igenis átalakítható valódi piaci orientációjú szervezetté. Nézetem szerint helyesen mutatott rá Tamás Gáspár Miklós arra, hogy ez egyike a sokféle „harmadik utas" nézetnek (lásd *Tamás*, 1989). Meggyőződésem: csak az képes előítéletektől mentesen kialakítani magában a rendszerváltozással és az új rendszerhez való gazdasági átmenettel kapcsolatos gyakorlati gazdaságpolitikai teendőket, aki kész szembenézni a „reformszocializmus" kudarcaival és annak mélyebb magyarázatával. E mélyebb magyarázat egyik összetevője annak újragondolása: mely tulajdonformák és mely koordinációs mechanizmusok bizonyulnak összeférhetőnek, egymást vonzónak, és melyek között van alapvető összeférhetetlenség.

3. Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság?*

Bevezetés

A szocializmus és a piac fogalmainak összekapcsolása hosszú múltra tekint vissza. Különböző kombinációk és társítások jelentek meg a régóta tartó, sokszor igen heves vitákban, mind tudományos körökben, mind pedig a politikai szférában. Például *piaci szocializmus* és *szocialista piacgazdaság* – hogy csak két, széles körben használt fogalmat említsek.[1]

A kínai és vietnami tapasztalat, a két ország valóságos történelmének tanulmányozása segíthet a szocializmus és a piac fogalmai közötti kapcsolat újragondolásában. Ugyanakkor az ellenkező irányú megközelítés is igen hasznos lehet. A múlt politikai és tudományos vitáinak felidézése hozzájárulhat napjaink valós történéseinek jobb megértéséhez. Az elemzők könnyen elveszhetnek az apró részletekben. A mai tapasztalatok szembeállítása az évszázados intenzív vitákkal szélesebb történelmi távlatba helyezi a kínai és a vietnami fejlődést.

Ezeket a vitákat mindig fogalmi zavarok jellemezték. Tanulmányom fogalmi tisztázásra tesz kísérletet.

A piac fogalmának értelmezése

A *piac* fogalmának értelmezése nem bonyolult. Ebben – többé-kevésbé – konszenzus van. A piac az emberi tevékenységek koordinálására szolgáló mechanizmus, a társadalmat integráló szerveződés.[2]

A piac nem az egyedüli koordinációs és integráló mechanizmus. Csupán egyetlen működő és erős alternatívát említek, a bürokratikus koordinációt, amely különlegesen fontos a kínai és vietnami tapasztalat szempontjából. A múltban több évtizeden

* [Köszönetemet fejezem ki Yingyi Quiannak és Schönner Ágnesnek értékes közreműködésükért.]

[1] [A „piaci szocializmus" (*market socialism*) kifejezés – amint azt a tanulmány ismertetni fogja – akadémiai közgazdászok körében jelent meg. A *„szocialista piacgazdaság"* formula a kínai hivatalos ideológia szótárában szokásos elnevezés.]

[2] A közgazdasági tankönyvek és szótárak többsége ad egy tömör leírást a „piac" fogalmára, és a piac sokféle osztályozására. Lásd például: *Mankiw* (2001) vagy *Samuelson–Nordhaus* (2000). Itt és a tanulmány későbbi részeiben *A szocialista rendszer* című könyvem (*Kornai*, 1993*a*) fogalmi keretét használom.

át ez látta el a fő koordinátor szerepét e két gazdaságban. A bürokratikus és a piaci koordináció lényegesen eltér egymástól a centralizáció vagy decentralizáció fokában, az információs folyamok természetében és az ösztönzőkben. A piaci és a bürokratikus koordináció csupán kettő a történelem által létrehozott sokféle koordinációs mechanizmus közül, bár ehhez hozzátehetem, hogy ennek a kettőnek különlegesen fontos a szerepe. Az idők során a társadalmak - tudatosan vagy spontán folyamatok keretében - választanak alternatív mechanizmusok között. Kínában és Vietnamban a reform, más változások mellett, eltávolodást hoz a bürokratikus koordináció túlsúlyától a piaci koordináció túlsúlya felé.

Miközben széles egyetértés alakult ki a *piac* kifejezés jelentését illetően, nagy nehézségek mutatkoznak a *szocializmus* fogalmával kapcsolatban. Számos értelmezés létezik. Nem szőrszálhasogató nyelvi nézeteltérésekről van itt szó. A felszínen úgy tűnhet, hogy egyetlen szó értelmezéséről ütköznek a vélemények. Valójában a fogalmi vitára súlyosan ránehezedik a politikai értékválasztásban, a „jó társadalom" alternatív vízióiban, valamint az új rend megalkotásához vezető stratégia kijelölésében mutatkozó mély megosztottság. Nem szavakról folyik a vita, hanem eltérő politikai retorikák és eltérő ideológiák ütköznek össze.[3]

A *szocializmus* kifejezés öt értelmezését tárgyalom. Jóval többféle értelmezés létezik, ám legtöbbjük leírható az általam tárgyalandó öt „tiszta" eset keverékeként vagy kombinációjaként, vagy pedig a tiszta esetek közötti ideiglenes vagy átmeneti állomásként.

1. értelmezés. Marx szocializmuskoncepciója

Kezdjük Marxszal! Nem ő volt az első, aki a *szocializmus* kifejezést használta. A marxizmus hivatalos oktatása, amiképpen az a kommunista párt uralma alatt működő országokban folyt, szívesen használta pejoratív címkeként az „utópista szocialista" megjelölést a politikai és intellektuális történet toronyként kimagasló alakjaira, Saint-Simonra, Owenre és Fourier-re, szembesítvén őket a „tudományos szocializmus" eszméivel. Utóbbi állítólag Marxszal kezdődik.

Marx bizonyára új fejezetet nyit a szocialista eszmék történetében, és az ő tanításainak hatalmas befolyása volt - és a jelenkorban is van - a politikai gondolkozásra és cselekvésre. Ezért indokoltnak látszik, hogy az ő hozzájárulására összpontosítsuk a figyelmet.

[3] [A 2004-ben Hongkongban tartott konferencián, amelyen a jelen fejezet előző változata elhangzott, nagy számban vettek részt kínai és vietnami közgazdászok és más társadalomkutatók. Ezért fontosnak tartottam, hogy előadásomnak ezen a helyén a következő megjegyzést tegyem. Szó szerint idézem az ott mondottakat: „Megértem, hogy kollégáink egy részének taktikai megfontolásokat kell figyelembe vennie, és nem lehet teljesen szókimondó, hanem hasznosabbnak tarthatják, ha megkerülik a tisztán körülhatárolt definíciókat. Az én személyes helyzetem könnyebb. Ezért engedjék meg, hogy félretegyem a »diplomáciai« szempontokat, és szembenézzek a valóságos problémákkal."]

Nem állíthatjuk azt, hogy Marx buzgón törekedett volna a jövendő szocialista rendszer leírására. Gúnyos megjegyzéseket tett azokra a német professzorokra, akik aprólékos részletekben vázolták fel a jövendő szocialista rend tervrajzát. Arra szorítkozott, hogy egyik-másik helyen néhány utalást hintsen el. A szocializmusra vonatkozó gondolataira részben a negatív megközelítéseiből következtethetünk vissza: melyek a kapitalizmusnak azok a vonásai, amelyeket a legerősebb dühvel utasít el.

Politikai struktúra. Marxnak nem volt világos terve arra, hogy milyen legyen a szocializmus politikai rezsimje. Ám munkáiban találhatók olyan gondolattöredékek, amelyek lehetővé teszik, hogy felépítsük a tárgyról kialakított gondolatainak a szerkezetét. Marx kétségkívül nem tartotta sokra a „burzsoá demokráciát". Kész volt nevetséges színben feltüntetni, és üresnek tekinteni a liberális politikai eszméket. Ismeretesek azok a sokszor idézett sorok, amelyekben síkra szállt a proletariátus diktatúrájáért: erre szükség van a teljesen kibontakozott kommunista rendszer felé vezető úton.

Marxnak volt néhány naivan anarchisztikus ideája a „kommunizmus" fázisának politikai állapotáról. Mivel akkor már minden szükségletet kielégítenek, bármiféle erőszak vagy represszió szükségessége automatikusan megszűnik. Az állam spontán módon zsugorodni kezd, majd végül eltűnik, és csupán a közösség racionális önkormányzata marad fenn.

Bizonyos, hogy Marx nem szorgalmazta egy brutális, elnyomó, totalitariánus leninista-sztálinista-maoista állam létrejöttét. Mindazonáltal elmondható, hogy a diktatúrát nem tekintette összeférhetetlennek a saját elgondolásaival, legalábbis a kommunizmushoz való átmenet meghatározatlan tartamú időszakára.[4]

Tulajdon. Marx gondolatai a következők. A kapitalista rendszerben a termelőtőke a kapitalisták tulajdonában van, ők irányítják a felhasználását. A kapitalista osztály kizsákmányolja a proletariátust; nem azért, mert tagjai kegyetlen emberek, hanem mert ők a tőke törvényes tulajdonosai. A világot meg kell változtatni, ideje kisajátítani a kisajátítókat. Ebből a gondolatmenetből következik, hogy Marx és Engels a *Kommunista kiáltványban* a köztulajdon mellett szállt síkra. „A proletariátus arra használja majd fel politikai uralmát, hogy a burzsoáziától fokról fokra elragadjon minden tőkét, hogy az állam, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus kezében centralizáljon minden termelési szerszámot..." (*Marx–Engels,* 1848, 1983, II. fejezet). Ugyanakkor Marx nem specifikálta, milyen legyen az út, amely oda vezet, hogy vala-

[4] Marx és Engels már a *Kommunista kiáltványban* azt írták, hogy a proletariátus a győzelmes forradalom után megszerzi a „politikai uralmat". Később Engels a következőképpen fogalmazta meg a marxista álláspontot, amely szerint „...szükség van a proletariátus politikai akciójára és diktatúrájára mint átmenetre az osztályok és velük együtt az állam megszüntetéséhez..." (*Engels,* 1872, 1969, 252. o.). Lenin erőteljes nyomatékkal idézte Marx és Engels szavait híres művében, az *Állam és forradalomban,* amely megalapozta az állam és a diktatúra leninista elméletének kidolgozását. Lenin demonstrálni kívánta az elméleti folytonosságot Marx és Engels eszméi és a diktatúra megteremtésére és a parlamenti demokrácia elvetésére vonatkozó saját gondolatai között (*Lenin,* 1917, 1973).

mennyi termelőeszközt teljes mértékben az állam kezében centralizálnak, és nem tisztázta a köztulajdon intézményi formáit sem.

Annyi bizonyos, hogy Marxnak a tulajdon kérdésében erős és határozott álláspontja volt. A *Kommunista kiáltvány* magasra értékelte a korai kapitalizmus progresszív szerepét a társadalomnak a feudalizmus maradványaitól való megtisztításában. Ám az idő túlhaladt ezen a korszakon, és a kapitalisták a haladás akadályaivá váltak. Marx ebben a tekintetben nem tett különbséget nagy- és kiskapitalisták között, egyszerűen meg akart szabadulni a kapitalizmustól egy termelékenyebb új rendszer érdekében.

Koordinációs mechanizmus. Marx *A tőke* három hatalmas kötetét a piacgazdaság tanulmányozásának szentelte. Tudományos érdeklődése arra összpontosult, hogy megértse, miként működik a piac. Összefoglaló ítélete éles ellentétben állt az általa csodált elődd, Adam Smith álláspontjával. Smith mélységesen tisztelte a „láthatatlan kéz" hihetetlen teljesítményét. A koordinálatlan, decentralizált döntéshozók milliói végeredményben eljutnak oda, hogy a gazdaság egyensúlyi állapotba kerül. Ez az eredmény nem nyerte el Marx tetszését. Ellenkezőleg, a piacban az anarchia látványos megnyilvánulását látta. Nem tanulmányozta gondosan a hatékonyság problémáját, hanem szinte ösztönösen arra a következtetésre jutott, hogy a piac működése pazarláshoz vezet.

A szocializmussal kapcsolatos gondolatai – akárcsak a szocializmus politikai rezsimjével kapcsolatos elképzelései – főképpen a negatív megközelítés segítségével rekonstruálhatók. A szocializmus koordinációs mechanizmusa nem lehet más, mint az ellentéte annak a mechanizmusnak, amely a kapitalizmusban működik. Ha amaz irracionális – akkor a koordinációnak racionálisnak kell lennie a szocializmusban. A termelőerőknek vagy a munkára fordított időnek tudatos és ésszerű allokációja megy majd végbe. Marx, szokása szerint, nem dolgozott a központi tervezés működési szabályzatán, ám az ésszerű allokációra vonatkozó elgondolása illeszkedik a központi tervezéshez, és nem fér meg a piaccal.

A piac mint egy jövendő szocialista rendszer fő koordinátora élesen antimarxista eszme. Nem csak Marx szavaitól idegen, hanem – és ez még fontosabb – idegen attól a szellemtől, amely Marxot áthatja a kapitalizmus és szocializmus szembeállításakor.

Ideológia. Marx egyike volt az első társadalomtudósoknak, akik felismerték az ideológia fontos szerepét. Ugyanakkor önmaga számára nem tartott igényt a próféta szerepére és nimbuszára. Valószínűleg zavarban lett volna, ha látja, mit cselekszenek száz évvel később különböző csoportok a marxizmus zászlaja alatt. Megpróbálta megérteni a kapitalizmus ideológiáit, de nem dolgozott ki új ideológiát a szocializmus számára.

2. értelmezés. A szocializmus walrasianus felfogása

Ez az értelmezés az akadémiai világ csendes környezetében fejlődött ki. Annak a gondolati konstrukciónak, amely a közgazdaság intellektuális történetében a „szocializmus elmélete" elnevezést kapta, első úttörője egy olasz közgazdász, Enrico Barone – Pareto tanítványa – volt. Noha már a korai munkák is némi visszhangot keltettek a közgazdászszakma berkeiben, az igazi áttörést az a tanulmány hozta, amelyben Oscar Lange lengyel közgazdász fejtette ki saját szocializmuselméletét. Később néhány más közgazdász továbbfejlesztette, részletesebben dolgozta ki Lange eszméit; mindenekelőtt Abba Lerner, *Economics of Control* című, nagy hatású könyvében (*Lerner*, 1946). A tömör kifejtés kedvéért kizárólag a Lange-elmélet tárgyalására szorítkozom.

Oscar Lange modellje szorosan beleilleszkedik a walrasi közgazdaságtan elméleti kereteibe (*Lange*, 1936–1937). Tulajdonképpen nem más, mint annak az általános egyensúlyelméletnek sajátos alkalmazása, amelynek Leon Walras volt az úttörője, és amely később Arrow, Debreu és más kortárs elméleti kutatók munkásságában érte el csúcspontját. Ezen a helyen nem lenne indokolt kifejteni az egész gondolatmenetet, mivel a mi kizárólagos témánk a *szocializmus* kifejezés értelmezése.

A Lange-modell világában a *szocializmus* fogalma köztulajdont jelent – és semmi mást. Ez a szükséges és elégséges feltétele annak, hogy valamely rendszer *szocializmusnak* neveztessék. Ajánlanám az olvasónak: vegye kézbe újra Lange tanulmányát. Nem talál benne egyetlen szót sem hatalomról, a politikai rezsim szerkezetéről, ideológiáról. Kizárólag a tulajdon számít.

Oscar Lange nem tisztázza, hogy a tulajdonjogok összességén belül mi a köztulajdon pontos helye. Vajon a köztulajdonon alapuló szektor csupán része a gazdaságnak? Domináns rész, vagy a gazdaság egészét fogja át? A Lange-tanulmány hallgatólagosan a következő feltevést alkalmazza: vagy minden termelőtőke, vagy legalábbis annak domináns része köztulajdonban van. Esetleg úgy is értelmezhetjük a hallgatólagos feltevést, hogy a köztulajdonú szektor tökéletesen elszigetelhető a gazdaság többi részétől.

Ugorjuk át a közbeeső lépéseket, és redukáljuk a mondanivalót a végső következtetésre! Oscar Lange „piaci szocializmusa" olyan gazdaság, amely köztulajdonon alapul, és amelyet a piac koordinál. „Szocializmus" és piac – Lange szerint ez a két intézményi-strukturális képződmény összefér egymással.

A Lange-modell nagy vihart kavart. Két hadjáratban érték heves támadások. Az első visszautasítást Friedrich von Hayek briliáns esszéje fogalmazta meg (*Hayek*, 1935). Fő érve a következő: a szükséges információ és tudás hatalmas tömegét lehetetlen egyetlen központban összegyűjteni, tárolni és hasznosítani. Nélkülözhetetlenek a decentralizált ösztönzők, amelyek a tudás felhalmozására és hasznosítására késztetnek. Ezeket az ösztönzőket bocsátja rendelkezésre a piac és a magántulajdon, amely automatikusan kombinálja az ösztönzőket és az információt.

A második kritikai hullám a szovjet és a kelet-európai szocialista gazdaságok reformjával összefüggésben bontakozott ki. Az ösztönzőkre és az információra vonatko-

zó hayeki érvelést empirikus bizonyítékokkal támasztották alá. Saját munkásságom, amelyet a reformtapasztalat inspirált, további érveket szolgáltatott a Lange-elmélet elvetéséhez. Nagyon valószínűtlen, hogy sikerül erős költségminimalizáló vagy profitmaximalizáló ösztönzőket képezni olyan köztulajdonú vállalatban, amelynek költségvetési korlátja puha. (A Lange-elmélet nehézség nélkül megvalósíthatónak tekinti az ilyesféle erős ösztönzők működtetését.)

Valójában lehetetlen összekapcsolni egy önkényesen választott tulajdonjog-struktúrát egy önkényesen választott koordinációs mechanizmussal. Szoros affinitás van bizonyos tulajdonformák és bizonyos koordinációs mechanizmusok között. A decentralizált piac és a magántulajdon összetartozik.

A politikai és ideológiai szférával kapcsolatos egy másik ellenérv: a piac sima, zökkenőmentes működése a „klímától" függ, piacbarát környezetet igényel. Ha az országot irányító politikusok az igazi decentralizáció esküdt ellenségei, akkor a piacot a fekete- és a szürkegazdaságba száműzik, és az nem válhat a gazdasági tevékenységek fő koordinátorává és integrátorává.[5]

A kommunista uralom összeomlása után imitt-amott feltűntek még a piaci szocializmus eszméi, más „harmadik utas" elgondolásokkal együtt. Ám ezeket a javaslatokat energikusan visszautasították.

A továbbiakban távolodjunk el az akadémiai vitáktól, és vessünk egy pillantást a politikatörténetre! Traumatikus szakadás ment végbe a szocialista mozgalomban az első világháború idején. Elkülönült egymástól két politikai mozgalom, két program, két ideológia. És nem csak elhatárolódott egymástól, de harcolni is kezdett egymással, egyes helyeken egyes korszakokban szomorú, sőt, esetenként tragikus következményekkel.

3. értelmezés. A szocializmus leninista felfogása

Az első világháború idején Lenin vezetésével kialakultak a kommunista pártok. Nincs szándékomban végigkövetni a hatalmon volt kommunista pártok történetének azt a korszakát, amely még uralomra kerülésük előtt kezdődött, és akkor ért véget, amikor a Szovjetunióban és Kelet-Európában elveszítették hatalmukat. Kizárólag arra az időszakra összpontosítom a figyelmemet, amelyben a kommunista párt uralma már konszolidálódott, de a hatalom eróziója még nem kezdődött meg. Ez az a korszak, amelyet „klasszikus szocializmusnak" nevezek. A legszemléletesebb példa erre Sztálin uralma néhány évtizeden át, miután likvidálta ellenségeit, és végrehajtotta „a kisajátítók kisajátítását", más szóval befejeződött az államosítás és a kollektivizálás. A klasszikus szocializmus időszaka véget ért, amikor a zsarnok halála után megkezdődött a „desztalinizálás". A klasszikus szocializmusnak, ennek a sajátos rendszer-

[5] A „piaci szocializmusról" folyó jelenkori vitáról széles áttekintést ad *Bardhan–Roemer* (szerk.) (1993). Saját kritikai megjegyzéseimet *Kornai* (1993*a*) összegezi.

típusnak a történelmi megvalósításai megtalálhatók más országokban is. Röviden összegezem fő jellemzőit.

Politikai struktúra. A leninista-sztálinista pártok retorikája becsmérli és visszautasítja a demokráciát. A pártok büszkén kijelentik, hogy a proletariátus diktatúráját gyakorolják. Az igazság az, hogy a kommunista párt osztatlan hatalmának vagyunk a szemtanúi. Olyan rezsim ez, amelyben a párt teljes politikai monopóliummal rendelkezik. Nemcsak kizárnak, hanem brutálisan üldöznek és elnyomnak minden rivális politikai erőt.

Tulajdon. A rendszer egyik alapvető vonása az, hogy gyakorlatilag minden termelőeszköz köztulajdonban van. A magántulajdon elkobzása, az államosítás és a kollektivizálás már a hatalom megszerzése előtt a politikai program egyik központi eleme, és megmarad központi feladatnak a hatalom megszerzése után is. A programot következetesen és kegyetlen erővel végrehajtják. A magántulajdon apró szigetei fennmaradnak ugyan, ám méretük szinte jelentéktelen, ha a domináns köztulajdon méretéhez viszonyítjuk.

A leninista álláspont élesen szemben áll a magántulajdonnal. Ellenséges érzülettel és gyanakodva tekint még a magántulajdon csekély maradványaira is. „A kisüzemi termelés állandóan, mindennap minden órájában, magától és tömegméretekben szüli a kapitalizmust és a burzsoáziát" (*Lenin*, 1920, 1974, 6. o.).

Koordináció. A piac túlerejű szerepét felváltotta a központi irányítás (vagy találóbban így mondhatnánk, központi menedzsment) túlsúlya. A koordináció e formáját „központi tervezésnek" szokás hívni. Pontosabb jellemzést adunk, ha így nevezzük: bürokratikus koordináció, központi szabályozás *(control)*, az utasítások végrehajtását kikényszerítő rendszer vagy „parancsgazdaság" *(command economy)*.

A piaci koordinációt nem tudták teljesen kiirtani. Némi szerepet játszik – részben legálisan (eltűrt, alárendelt, szűk keretek között), részben illegálisan, a „fekete-" vagy „szürkegazdaság" különböző formáiban.

Ideológia. A marxizmust (később a marxizmus-leninizmust, és még később a marxizmus-leninizmus-sztálinizmust vagy -maoizmust) szentnek és sérthetetlennek tekintik. Noha nem képes abszolút monopóliumra szert tenni valamennyi ember fejében, monopolista pozíciót tölt be a nevelésben, minden legális publikációban, a médiában és így tovább. A hivatalos ideológia visszautasít minden eszmét, amely barátságos a kapitalizmussal, a magántulajdonnal és a piaccal szemben.

A hivatalos ideológia szerint ez a rendszer az egyedüli, amely jogosult arra, hogy önmagát „szocializmusnak" nevezze. A szocializmusra vonatkozó marxista-leninista-sztálinista-maoista álláspont semmiképpen sem fér össze a piac bármiféle lényeges szerepének az elfogadásával.

4. értelmezés. A szocializmus szociáldemokrata felfogása

Itt először a szociáldemokrácia első száz (vagy még több) évét magában foglaló korszakkal foglalkozunk, egészen az 1980-as évekig. Eltekintünk az utolsó 20-25 évtől, amelyben figyelemreméltó változások mentek végbe a szociáldemokrata gondolatban. Az a társadalmi modell, amely a szemem előtt lebeg, Svédország és a többi skandináv ország, majd egy későbbi történelmi korszakban Nyugat-Németország és más nyugat-európai országok rendszere. A szociáldemokrata mozgalom az általam itt áttekintett korszakban és országokban meghatározott elveket követ. Elfogadják és alkalmazzák ezeket az elveket, ha kormányra kerülnek, de tiszteletben tartják és hirdetik a kormányon kívül is, azaz mielőtt megnyernének, vagy miután elvesztettek egy választást.

Politikai struktúra. Szociáldemokratának lenni azt jelenti, hogy feltétel nélkül el kell fogadni a parlamenti demokráciát. Pontosan itt húzódik az éles választóvonal a 20. században a szocializmus jelszavával hirdetett két nagy mozgalom között. A kommunisták mindenáron „szocializmust" akarnak. „Jó, ha választás útján szerzed meg a hatalmat. De ha ez nem megy, akkor szerezzed meg a hatalmat forradalommal, erőszakkal, oly módon, hogy rákényszeríted a párt akaratát a népre!" A szociáldemokraták a maguk által elképzelt, saját „szocializmusukat" akkor és csak akkor kívánják megvalósítani, ha a nép többsége támogatja a programjukat, és a pártjukra szavaz.

A kommunista párt, ha már hatalomra került, nem hajlandó azt feladni, még akkor sem, ha nyilvánvaló, hogy a nép többsége nem támogatja. Nem hajlandó magát alávetni a politikai pártok versenyén alapuló parlamenti választás tesztjének. Ezzel merőben ellentétes módon, a szociáldemokrata párt kész feladni a hatalmát, ha a választási eredmény azt mutatja, hogy elvesztették a többség támogatását.

A leninisták és a szociáldemokraták közti szakadás a zsarnokságról és a politikai versenyről, a parlament szerepéről és a választásokról folytatott forró vitákkal kezdődött. Mind a mai napig ez a fő kritériuma annak, hogy megkülönböztessük egymástól a szocializmus *3.* és *4. értelmezését.*

Tulajdon. A szociáldemokráciától idegen az a hozzáállás a tulajdon kérdéséhez, amely „kapásból" elutasítaná a magántulajdont. Régi vágású szociáldemokraták elvetették a magánvagyonok elkobzásának durva módszereit. Mindazonáltal egyes országokban, például Nagy-Britanniában, hajlamosak voltak jelentős szerepet adni az államosításnak. A tapasztalat világszerte (és különösképpen az egykori Szovjetunióban és Kelet-Európában) kétségeket támasztott az iránt, vajon az államosított iparágak képesek-e hatékonyan termelni. Ahogy terjedt a kiábrándulás, úgy adták fel lépésről lépésre államosítási terveiket a szociáldemokraták, és elfogadták a magántulajdon túlsúlyát. Amit továbbra is köztulajdonban (többnyire helyi önkormányzati tulajdonban) tartanának, az a közoktatási és egészségügyi szektor számottevő része.

Koordináció. A szociáldemokraták habozás nélkül elfogadják, hogy a piac legyen a gazdasági tevékenységek fő koordinátora. Ám nem bíznak a teljesen szabad, minden szabályozás vagy beavatkozás nélküli piacban. Ellenkezőleg, ragaszkodnak ahhoz, hogy felhasználják az államhatalmat a jövedelem újraelosztására. Politikai befolyásuk nagy vívmánya a modern jóléti állam, annak valamennyi jól ismert vonásával: progresszív adózás, ingyenes vagy nagy állami pénzügyi hozzájárulásban részesített oktatás és egészségügyi szolgáltatás, széles körű állami nyugdíjrendszer, munkanélküliség elleni biztosítás, a nagyon szegényeknek nyújtott pénzügyi támogatás és így tovább. Bármekkora költségvetési gondokat okoz is napjainkban a jóléti állam mérete, a szociáldemokraták megpróbálják megőrizni azt, amiről úgy érzik: ez volt politikai harcuk legfőbb eredménye, amikor ellenzékként küzdöttek a parlamentben, vagy amikor, a választási győzelmek nyomán, ők kormányoztak.

Összefoglalva a tulajdonra és a koordinációra vonatkozó megjegyzéseket, az alábbi következtetéshez jutunk. A szociáldemokraták nem akarnak egy új „szocialista rendszert" létrehozni, amely alapvetően különbözne a kapitalizmustól. Amire törekszenek, az a létező kapitalista rendszer reformja. Más szóval, a kapitalista rendszernek egy olyan változatát szeretnék látni, amely közelebb áll politikai és etikai eszményeikhez. Ez magában foglalja a következőket:

- kiterjedt redisztribúció, a méltányosság és igazságosság érdekében;
- a modern jóléti állam intézményeinek létrehozása, fenntartása és fejlesztése (nemzeti egészségügyi szolgálat, ingyenes oktatás, nyugdíj minden állampolgárnak stb.).

A modern szociáldemokrácia új utakat keres azoknak a súlyos fiskális gondoknak a leküzdésére, amelyek együtt járnak a jóléti állam által vállalt kötelezettségekkel. A problémák tovább súlyosbodnak a demográfiai változások nyomására, továbbá az új információs és kommunikációs technológia által a munkaerőpiacon keletkező új körülmények és a globalizáció hatására.[6] Mindazonáltal a redisztribúció és a jóléti kötelezettségvállalások hagyományos szociáldemokrata megközelítésének bizonyos elemei tovább élnek.

Ideológia. A szociáldemokrata eszmények, értékek és célok szorosan kötődnek a jóléti államhoz és a demokratikus politikai folyamatokhoz. Száz évvel ezelőtt bontakozott ki a vita a két „alapító atya" között; az egyik oldalon szólalt meg Lenin, aki a szocialista mozgalom későbbi kommunista áramlatának élén állott, a másik oldalon pedig Karl Kautsky, az egyik legtekintélyesebb személyiség a későbbi szociáldemok-

[6] Létezik-e egy új „harmadik út"? E kérdés kutatása része annak a törekvésnek, amely a szociáldemokraták hagyományos céljait szeretné modernizálni és hozzáigazítani a jelenkori világ új gazdasági feltételeihez (lásd *Giddens*, 2000).

rata áramlat vezetői közül.[7] Akkor még a nézeteltérés mindkét oldalán Marxra hivatkoztak mint közös elméleti forrásra és a legnagyobb tekintélyre. Ahogy haladt az idő, a szociáldemokraták mindinkább eltávolodtak Marxtól, és a második világháború után teljesen eltéptek minden ideológiai kapcsolatot, amely korábban a marxizmushoz fűzte őket. A német szociáldemokraták Bad Godesbergben 1959-ben tartott megbeszélésükön új fejezetet nyitottak mozgalmuk történetében. Az európai szociáldemokrácia nyilvánosan feladta a marxizmust, és kihagyta az államosítást a program lényeges pontjai közül. Előbb-utóbb valamennyi szociáldemokrata párt követte a német példát (*Hodge*, 1993, *Przeworski*, 1985).

Most pedig térjünk rá Kína és Vietnam problémájára!

5. értelmezés. A szocializmus jelenlegi kínai és vietnami értelmezése?

Az alcím végén kérdőjel olvasható, mert csak a kérdést szeretném feltenni, és meg sem kísérlem a válasz megadását. Ha van is válasz, nem biztos, hogy azonos Kínában és Vietnamban. Ám tegyük most félre a két ország közti eltérést a *szocializmus* felfogásának értelmezésében. Még ha a válasz eltérő is, jogosult mindkét országra vonatkozóan ugyanazt a kérdést feltenni.

Miközben nem vállalkozom feleletre, megpróbálkozom néhány negatív megjegyzéssel. A tanulmány eddigi része felvázolta a *szocializmus* kifejezés négyféle értelmezését. Ami most Kínában és Vietnamban tapasztalható – a dolgok jelenlegi állása és további alakulása – a belátható jövőben nem egyezik meg egyik értelmezéssel sem.

Ami az 1. értelmezést illeti – Marx a magántulajdon hangos ellensége volt, és mély bizalmatlanságot tanúsított a piac iránt. Ezzel szemben Kínában és Vietnamban megengedték a magánszektor gyors növekedését, és az immár a GDP nagyobb részét állítja elő. Részaránya napról napra nő, miközben a köztulajdonban lévő szektor részaránya zsugorodik. A koordináció túlnyomó részét a piac látja el. Sem Kína, sem Vietnam nem szocialista rendszer többé, ha a *szocializmus* marxi értelmezését alkalmazzuk.

Ami a 2. értelmezést illeti – Kína és Vietnam nem tekinthető a Lange-féle elméleti építmény történelmi megvalósulásának. Lange elvont világában a termelőeszközök köztulajdonban vannak. Lange nagy szellemi erőfeszítést tett annak bizonyítására, hogy a piac képes ellátni koordinációs szerepét magántulajdon létezése *nélkül*. Igaz, Kína és Vietnam reális világában a piac vált fő koordinátorrá. Lehet, hogy ez jótékony hatású változás, ám – mivel mélyreható változások mentek végbe a tulajdonjogok szerkezetében – a jelenlegi állapotnak semmi köze sincs ahhoz a vízióhoz, amelyet a „piaci szocializmus" intellektuális iskolája vázolt fel.

[7] A vita akkor érte el a csúcspontját, amikor Kautsky kifejtette a szociáldemokrata álláspontot, Lenin pedig viharos támadással felelt az *Állam és forradalom* és *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című híres pamfletjeiben (*Lenin*, 1917, 1973 és 1918, 1977).

Ami a 3. értelmezést illeti – Kína és Vietnam fenntartotta a leninista értelmezésű *szocializmus* egyik különlegesen fontos vonását. A politikai struktúra alapjaiban változatlan maradt. A kommunista párt megőrizte politikai monopóliumát. A pártállam korlátlan totalitariánus hatalommal rendelkezik. Nincsen törvényesen megengedett verseny pártok és ideológiák között, minden ellenzéket, másként gondolkodó vagy valóban független mozgalmat elnyomnak.

Másfelől, a tulajdoni szerkezet alapvető változásokon ment keresztül; feladták az állami szektor vezető szerepét. A bürokratikus koordináció és a központi szabályozás szerepét erőteljesen csökkentették, és számottevő mértékben helyettesítették a piac szerepével. Messzire, igen messzire került a klasszikus szocialista rendszertől, és elég közel áll a tipikus kapitalista rendszerhez.

A hivatalos ideológia is roppant változásokon ment keresztül. A kommunista párt, amely hagyományoson szemben állt a magántulajdonnal és a piaccal, barátságos lett ezek iránt az intézmények iránt. A korábban élesen antikapitalista világnézet eltolódott a kapitalizmus értékei és elvei felé. Napjainkban e két ország kommunista pártjai barátságosak a kapitalizmus iránt – de ezt a hozzáállást marxista-leninista jelszavakkal, a Mao és Ho Si Minh gondolatai iránti hűségnyilatkozatokkal álcázzák.

Ami a 4. értelmezést illeti – az igazi szociáldemokrácia két fő vonása hiányzik. Mindenekelőtt megőrizték a diktatúrát és az egypártrendszert, és a politikai versenyen alapuló választást dühödten elutasítják.

Továbbá, a régi stílusú kommunista uralom komolyan törekedett arra, hogy legalább bizonyos elemekben jóléti államot építsen fel az oktatási és az egészségügyi szektorban, valamint a nyugdíjrendszerben. A jogosultságok kiterjedtek valamennyi állampolgárra vagy – egyes szolgáltatások tekintetében – legalábbis a köztulajdonban lévő vállalatok munkavállalóira. Amikor ezt tették, a korábbi kormányok lehetőségeit természetesen korlátozta a termelés és a gazdasági fejlettség alacsony színvonala. Az erőfeszítések nem vezethettek jól megalapozott modern jóléti államhoz. Bizonyos pontokon még túl is lépték az erre a célra igénybe vehető erőforrások korlátait, és egy koraszülött jóléti államot hoztak létre. Ennek a helyzetnek immár vége! Az állam elkezdte a visszavonulást a jóléti szolgáltatások szférájából a kedvezőbb költségvetési egyensúly és a magánszektor hatékony versenyképessége érdekében. A redisztribúció mértéke csökkenőben van, az egyenlőtlenség drámaian kiéleződik, nő a távolság a gazdag és a szegény között. Kína és Vietnam nem közeledik (relatív értelemben, a jövedelemeloszlás és a jóléti szolgáltatások szerkezetét tekintve) a szociáldemokrata skandináv modellhez, hanem inkább a kora 19. század Manchesterének vagy a kiáltóan egyenlőtlen latin-amerikai országoknak a modellje irányába halad.

Négy határozott *nem* – ez a hangsúlyos negatív válasz arra a kérdésre, vajon a Kínában és Vietnamban működő rendszer nevezhető-e „szocializmusnak", bármelyiket alkalmazzuk is a tanulmányban leírt értelmezések közül.[8]

[8] [A kérdésre visszatérek a 6. tanulmány függelékében (133–135. o.).]

Ez *tényszerű* megfigyelés, és nincsen semmiféle *normatív* implikációja. A szemében a *szocializmus* címke nem kitüntető érdemrend. Nem vagyok a leninista szocializmus igehirdetője és támogatója. Nem foglalkozom azzal a kérdéssel, vajon Kína és Vietnam „megérdemlik-e", hogy szocialista országnak neveztessenek, vagy letértek-e a leninista útról. Hasonlóképpen nem vagyok a szociáldemokrácia propagandistája, és ezért a jelen fejtegetéshez kapcsolódóan nem fűzök értékelő minősítést ahhoz a megfigyeléshez, amely szerint ezek az országok nem követik a szociáldemokrata mintát a parlamenti demokrácia és a jóléti állam tekintetében.

Szocializmus – ez nem regisztrált védjegy. Senki sincs feljogosítva arra, hogy kötelező erejű és kizárólagos definíciót írjon elő, és azt az igényt támassza, miszerint csak az ő definíciója legitim. Ha a kínai vagy a vietnami vezetés ragaszkodik ahhoz, hogy saját rezsimjüket „szocialistának" nevezzék, senki sem tagadhatja meg tőlük azt a jogot, hogy ezt tegyék. Persze azok számára a tudományos kutatók számára, akik az ideológiák, szimbólumok, rituálék, politikai retorikák tanulmányozására szakosodtak, izgalmas kérdés marad: vajon mi e ragaszkodás motivációja? A kínai és vietnami vezetők vállalták azt a kockázatot, hogy letértek a leninista útról, nem léptek a szociáldemokrata útra sem, hanem úgy döntöttek, hogy új útra lépnek a *tettekben*. Miért olyan konzervatívok és makacsak a régi *szavak* továbbhangoztatásában? Miért viselik tovább a régi címkéket? Az ideológiatörténet kutatói talán képesek válaszolni a kérdésre. Mindenképpen azt igazolja ez a megfigyelés, hogy *a szavaknak van jelentőségük*. A politikai szférában (és talán a magánéletben is) gyakran könnyebb fordulatot végrehajtani a gyakorlati cselekvésben, mint azt beismerni, hogy renegátja lettél a korábban vallott hiteknek és értékeknek. Saulusból Paulussá lenni – nyíltan bevallani, hogy megváltoztattad a hitedet, és elfogadod a változtatás összes következményét –, ez ritka, nagyon is ritka esemény a politika történetében.

Az értelmiségiek, akik az írott vagy elmondott szóból élnek, buzgón próbálkoznak a fogalmak tisztázásával. Ám az élet megy tovább a fogalmi zűrzavar közepette. Tanulmányomban fogalmi tisztázásra tettem kísérletet. Bármilyen eredményhez vezet is ez a törekvés – folytatnunk kell a kínai és vietnami reformok tanulmányozását, még ha nem is tudjuk eldönteni, hogyan nevezzük a két országban fennálló rendszert. A legfontosabb az, hogy megismerjük az ott végbemenő változások igazi természetét.

4. Az átalakulás sebessége*

Bevezetés

Tíz év telt el az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című, magyarul 1989-ben megjelent könyvem angol kiadásának, a *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System – The Example of Hungary* című könyvem publikálása óta. (A továbbiakban röviden: Röpirat.) Ez volt az első könyv a nemzetközi irodalomban, amely átfogó javaslatokat tett a posztszocialista átmenetre. E tanulmány témája a könyv értékelése – ahogyan azt a szerző látja egy évtizeddel később.[1] Vajon nem végletesen énközpontú vállalkozás-e ez? Nem minősíthető-e reklámnak egy régi könyv érdekében, amelyet manapság már senki sem vásárol? Nem, etikai és intellektuális megfontolások szólnak a könyv újraértékelése mellett, s azt remélem, ezek világossá válnak, ahogy előrehaladunk a kérdések tárgyalásában.

Az akadémiai világ szokásos sikermutatói azt próbálják megragadni, például az idézetek számával, hogy milyen erős volt a mű hatása a kollégákra. E mutatókkal elégedett lehetnék; sok száz hivatkozás történt, persze beleértve azokat is, akik mondanivalómmal nem értettek egyet. Mi arra is büszkék szoktunk lenni, hogy munkánk vita tárgya.

A szóban forgó mű esetében ez a sikerkritérium nem elégséges. A könyv politikai ajánlásokat tartalmazott. Sokkal súlyosabb kérdést kell feltenni: mi volt a hatása a valóságos életre. Nem vagyok meteorológus, aki jósol, de az időjárás tőle függetlenül alakul. Amikor könyvemet útjára bocsátottam, számítanom kellett arra, hogy – bár-

* [A jelen tanulmányt a Világbank meghívására főelőadásként *(keynote address)* mondtam el az *Annual Bank Conference on Development Economics* című konferencián, Washingtonban, 2000. április 20-án. Az előadás egy korábbi változatát Stockholmban adtam elő, azon a Nobel-szimpóziumon, amelyet a posztszocialista átmenet kezdetének tizedik évfordulója alkalmából hívtak össze 1999. szeptember 11-én. Köszönettel tartozom Stanislaw Gomulkának, Karel Koubának, Kazimir Poznanskinak, Laki Mihálynak és Peter Murrellnek ösztönző megjegyzéseikért és tanácsaikért. Hálás vagyok Barát Máriának, Benedict Ágnesnek, Andrea Despotnak, Hornok Cecíliának és Parti Juliannának a kutatáshoz adott hatékony segítségükért. A tanulmányt megalapozó kutatást elősegítette az OTKA támogatása (T 018280 és T 030080).]

[1] Főként a *Röpirat* (*Kornai*, 1989, *Kornai*, 1990) értékelésével foglalkozom, de a posztszocialista átmenet kezdetén néhány más nyilvános előadás és publikáció is alkalmat adott annak idején álláspontom megvilágítására. A privatizálásról szólt a Tinbergen Lecture, amelyet 1991-ben adtam elő (*Kornai*, 1991), a költségvetési korlát megkeményítéséről a Myrdal Lecture, amely 1992-ben hangzott el (*Kornai*,1993*c*). Ezért ezeket a munkákat is bevontam az utólagos értékelés körébe.

milyen szerény mértékben, de – befolyásolhatja a közvéleményt, a politikai döntéshozókat és végső soron az események alakulását.

A történelmet nem csupán vak erők alakítják, hanem tudatos emberek, akik felelősséggel tartoznak cselekményeikért. A fő történelmi felelősség a politikai döntéshozókra hárul. Mellettük azonban, a második sorban, felelősek szavaikért az akadémiai világból jött tanácsadók is.[2]

Heves vita bontakozott ki az átmenet stratégiájáról a kilencvenes évek elején. Ehhez a vitához térek vissza, de – ezt előre jelezni szeretném – nem harcias formában. Szembesítem a saját nézeteimet másokéival, de nem mutogatok ujjal senkire. Van egy magyar szólás: „Akinek nem inge, ne vegye magára!"[3] Talán ez az eljárás megkönnyíti, hogy a vita ne váljék személyeskedővé, hanem magukra a problémákra irányuljon a figyelem.

Tanulmányomban a hangsúly – amint azt a cím is jelzi – az *ön*értékelésen lesz. Megteszek minden tőlem telhetőt, hogy tartózkodjam a mindenáron való önigazolástól. Inkább önkritikus hozzáállásra törekszem. Ugyanakkor a kötelező szerénység nem fog visszatartani attól, hogy utólag is jóváhagyjam a korábbi álláspontomat, ha azt ma jogosultnak tartom.

Hogyan állapítható meg utólag, vajon helyes vagy helytelen volt-e a könyv mondanivalója? A tényekkel való puszta szembesítés nem elégséges. Lehetséges, hogy a valóságos történelmi folyamat egybeesik a tanácsaimmal – sajnálatos módon, mert az ajánlás elhibázott volt. S az is megtörténhet, hogy a tanács és a tényleges események nem esnek egybe – szerencsére, mert az ajánlás ugyancsak hibás volt.

Akárhogy is próbáljuk megközelíteni az ajánlások utólagos értékelését, a feladat valójában az, hogy magukat az eseményeket, a tényleges történelmi fejlődést kell értékelni. Márpedig ez nem tehető meg értékmentesen. Azt az értékrendet, amelynek szemszögéből ítélem meg a fejleményeket, nem ismertetem előre; ez majd fokozatosan kibontakozik az olvasók előtt. Végső soron a bíró a saját lelkiismeretem.

[2] A *tanácsadó* kifejezésnek van egy szűkebb értelmezése: azokat jelöli meg, akiket egy kormány, egy állami vagy nemzetközi szervezet, egy párt vagy egy mozgalom hivatalosan felkért és kinevezett tanácsadónak. Sok közgazdász vállalkozott erre a posztszocialista átmenet kezdetén, mind a régió országain belül, mind pedig azon kívül. A magam részéről elhárítottam minden ilyen felkérést.

Van azonban a *tanácsadó* kifejezésnek egy tágabb, betű szerinti értelmezése is: mindenki annak nevezhető, aki nemcsak pozitív kutatást végez, hanem gazdaságpolitikai javaslatokat tesz. Teszi esetleg anélkül, hogy bárki megbízta volna ezzel. Ebbe a tágabb tanácsadó-kategóriába besorolhatom magamat is az 1990-es könyvvel. Fiatalon, 1956-ban, a magyar forradalom előtt egy munkacsoporttal együtt átfogó reformjavaslatokat tettem. A forradalom leverése után – és itt idézek az 1989-es *Röpirat* személyes utószavából – „[H]arminchárom év telt el. Azóta egyetlenegyszer sem vállalkoztam arra, hogy összefoglaló gazdaságpolitikai javaslatot fogalmazzak meg". Pozitív kutatásra összpontosítottam erőmet. Ezt a szerepvállalást változtattam meg radikálisan, amikor meghirdették az első szabad választást. „Ha tehát felgyűlt bennem valami mondanivaló, most van az a pillanat, amikor azt közölnöm kell."

[3] Ha már nem nevezem meg a vitaellenfeleket, nem érezném illendőnek azok felsorolását sem, akikkel azonos oldalon voltam. Vállalom azt a hiányosságot, hogy ez a tanulmány nem foglalja magában a szokásos teljes hivatkozáslistát.

Kitűnő áttekintést ad az egykori vitákról *Roland* (2000).

A könyvet eredetileg a magyar olvasók számára írtam. Tizenhat nyelven jelent meg, kevés módosítással. Az idegen nyelvű kiadásokhoz írott előszó figyelmezetést tartalmazott, hogy az ajánlások – noha számos fontos vonásukat általános érvényűnek tartottam – nem vehetők át gépiesen más országban, hanem mindenütt megfelelő adaptációra szorulnak. Mindenesetre jogosultnak tűnik, hogy tanulmányom elsősorban a magyar tapasztalattal foglalkozik, kiegészítve alkalmi utalásokkal a lengyel, a cseh és az orosz fejlődésre.

Részletes és teljes elszámoláshoz az kellene, hogy a könyvben tárgyalt mind a 15–20 témára visszatérjek. Utólag úgy látom, hogy sok kérdésben igazam volt, de volt jó néhány, amelyben nem volt igazam. Azt remélem, hogy lesz alkalmam erre a részletesebb értékelésre. A jelen tanulmányban azonban mindössze két témára szorítkozom.

Az első a tulajdonreform. Mai meggyőződésem szerint is alapjában véve helyesek voltak akkori ajánlásaim. A második a makroökonómiai stabilizáció. Itt a bizonyítványom vegyes: mai nézetem szerint részben helyes, részben helytelen volt az akkori álláspontom.

A tulajdonreform és a magánszektor fejlődése

A *Röpirat* élesen szembeszállt a „piaci szocializmus" alapeszméjével. Elvetette azt az elgondolást, amely fenn akarta volna tartani az állami tulajdon dominanciáját, de azt összekapcsolta volna a piaci koordinációval. Álláspontom ingerelte a piaci szocializmus híveit; magára haragította mind a kelet-európai reformközgazdászok számottevő részét, mind pedig sok nyugati, régi vágású szociáldemokratát.

A könyv kifejtette a szerző krédóját; kiállt egy olyan gazdasági rendszer mellett, amelyben a magántulajdon uralkodik. Ebben a tekintetben nem volt nézetkülönbség könyvem és számos, Nyugatról jött ajánlás között. Ez a széles egyetértés azonban nyitva hagyja a következő kérdéseket: Melyik a legjobb út, amelyen eljutunk ehhez a rendszerhez? Az átmenet befejeztekor milyen legyen a gazdaság tulajdoni szerkezete? A magántulajdonon alapuló kapitalizmus sokféle lehetséges változata közül melyik formáció kialakítására kellene törekednünk?

Sokféle elgondolás vetődött fel. Jelen tanulmányomban tömörített formában két tiszta stratégiát ismertetek. A legtöbb gyakorlati részletjavaslat ezek valamelyikéhez állt közel; e kettő szembesítése állt a viták középpontjában.

A) stratégia. Utólag a következő elnevezést adnám: *a szerves fejlődés stratégiája.* Öt fő jellemzővel írható le.

1. A legfontosabb teendő az, hogy kedvező feltételeket teremtsünk a magánszektor „alulról" jövő fejlődésének. A magánszektor növekedésének fő motorja a tömeges *de novo* belépés. Többféle eszközzel kell elősegíteni ezt a fejlődést:
   - le kell bontani a szabad belépés jogi akadályait;

- szavatolni kell a magántulajdon biztonságát, létre kell hozni azokat az intézményeket, amelyek kikényszerítik a magánszerződések végrehajtását;
- kellő körültekintéssel alkalmazott felerősítő akcióra *(affirmative action)* van szükség a magánszektor fejlődésének előmozdítására, például az adó- és a hitelpolitikában.

2. Az eddig állami tulajdonban volt vállalatok nagy részét privatizálni kell. Ennek alapvető módszere az eladás. Főleg kívülállók *(outsider)* számára kell eladni az állami tulajdont, előnyben részesítve azokat, akik – méltányos ár fizetésén felül – kötelezettséget vállalnak beruházásokra.
   Amennyiben a vállalaton belüli személy *(insider)* a vevő, neki is valóságos áron kell eladni az állami tulajdont. A belső privatizáció nem fajulhat el burkolt ingyenes átadássá.
3. A 2. jellemzőből következik: el kell zárkózni az állami tulajdon ingyenes szétosztásától.
4. Előnyben kell részesíteni azokat az eladási formákat, amelyek nyomán a következő tulajdonságokkal rendelkező tulajdoni struktúra jön létre.
   A vállalatnak van egy domináns tulajdonosa. Ez lehet egy üzletember vagy a tulajdonosoknak egy csoportja, vagy olyan magánvállalat, amely már korábban is magánvállalatként működött. Ez utóbbi tulajdonostípus lehet akár belföldi, akár külföldi magánvállalat. Különösen kívánatos tulajdonos a stratégiai befektető, aki kész beruházni a vállalatba, hajlandó azt jelentős tőkeinjekcióval fejleszteni.
   Nem kell elzárkózni attól, hogy részvénytársasági forma esetén a részvények egy része szétaprózódjék. Célszerű azonban, hogy lehetőleg minden vállalatnak, tehát minden részvénytársaságnak is legyen – a fentiekben körvonalazott értelemben – fő tulajdonosa *(core owner)*.
5. Meg kell keményíteni a vállalatok költségvetési korlátját. Ez a kulcsa a piacgazdaság működéséhez nélkülözhetetlen pénzügyi fegyelemnek. Számos rendszabályra van szükség: új törvényeket kell hozni (köztük csődtörvényt, számviteli törvényt, banktörvényt), és következetesen ki kell kényszeríteni mindezen jogszabályok betartását. Nem elégséges az eredményes átmenethez a privatizáció–liberalizáció–stabilizáció „szentháromsága"; a költségvetési korlát megkeményítése ezekkel egyenrangúan fontos.
   Nem kell mindenáron privatizálni az állami vállalatot, ha az tartósan veszteséges; és nem szabad túl sokáig mesterségesen életben tartani. A költségvetési korlát megkeményítése természetes szelekciót hajt majd végre közöttük. Amelyik jövedelmező, az előbb-utóbb eladható. Amelyik viszont tartósan eladhatatlan, mert nulla vagy negatív az értéke, azt nem elajándékozni kell, hanem csődeljárást kell kezdeményezni. A tulajdonváltás egyik fő módja a csődeljárásra és felszámolásra épülő privatizáció.
   A magánszektor részaránya az össztermelésen belül azáltal nő, hogy egyfelől mind több új magánvállalat jelenik meg, másfelől összezsugorodik az állami szektor. Az utóbbi kétféle módon megy végbe: az állami vállalatot vagy megveszik, és ezzel átkerül a magánszektorba, vagy tönkremegy és megszűnik.

B) stratégia. Ezt utólag így nevezném: *a gyorsított privatizáció stratégiája.* Három jellemzővel írható le.

1. A legfontosabb teendő az, hogy – amilyen gyorsan csak lehet – megszüntessük az állami tulajdont.
2. A privatizálás fő technikája az ingyenes osztogatás valamilyen formája. Ilyen például a vócserprogram, amelynek keretében a privatizálásra kerülő állami vállalatok együttes tulajdonjogát egyenlően és ingyenesen szétosztják az állampolgárok között.
   Ez összekapcsolható vagy kiegészíthető azzal, hogy megtűrik, sőt, esetleg biztatják a vezetői „kivásárlást." Ez sok esetben álkivásárlást takar; a vállalatvezetők igen alacsony árat fizetnek, ami közel áll ahhoz, mintha ingyenesen kapnák meg a vállalat tulajdonjogát.
3. Nem kell diszpreferenciát alkalmazni a szétaprózott tulajdonnal szemben, sőt, esetleg előnyben is részesíthető. Azt kell hangsúlyozni: ha minden állampolgár részesül a korábbi állami vállalatok tulajdonjogában, akkor ily módon „népi kapitalizmus" alakul ki.

Itt most csak három jellemzőről volt szó, míg az *A)* stratégiánál ötről. Ami a két, most meg nem említett attribútumot illeti:

- a *B)* stratégia szószólói is helyeselték, hogy alulról jövő magánkezdeményezés bontakozzék ki, ez azonban nem kapott nyomatékot az ajánlásaikban, ellentétben az *A)* stratégia híveivel, akiknél ez került a tulajdonreform előterébe;
- a *B)* stratégia hívei, ha akkor megkérdeztük volna őket, elvileg helyeselték volna a költségvetési korlát megkeményítését. Írásaikban ugyan nem álltak ki a puha költségvetési korlát szindrómájának konzerválása mellett, ám javaslataikban elsikkadt a korlát megkeményítésének követelménye. Nem véletlenül. Arra számítottak, hogy a privatizálás automatikusan megkeményíti majd a költségvetési korlátot. Erre még visszatérek, a cseh és az orosz tapasztalatok fényében.

Nem az a legfontosabb eltérés a kétféle stratégia között, hogy milyen tételek szerepelnek a karakterisztikumok halmazában, hanem az, hogy mi kapja a legerősebb nyomatékot. Hová kell összpontosítani a politikai figyelmet, a törvényhozási és adminisztratív kapacitást, az intellektuális érdeklődést és a kutatói tevékenységet? És ebben a tekintetben éles különbség van a kétféle stratégia között: *A)* esetében az új magánszektor egészséges növekedésén, *B)* esetében az állami szektor gyors felszámolásán van a hangsúly.

A *Röpirat* és más, az idő tájt megjelent írásaim az *A)* stratégiát fogalmazták meg, és ajánlották megvalósításra. Nem voltam egyedül, jó néhányan képviseltek hasonló nézeteket. Itt és a tanulmány hátralévő részében mindvégig a nyugati szakma és akadémiai világ, valamint a nemzetközi pénzügyi intézményekben dolgozó közgazdászok

nézeteinek áttekintésére szorítkozom.[4] Külön is kiemelem *Andreff* (1992), *Bolton–Roland* (1992), *Brabant* (1992), *McKinnon* (1992), *Murrell* (1992*a*), (1992*b*), (1992*c*), *Murrell–Wang* (1993) és *Poznanski* (1993) állásfoglalását. Annyi azonban bizonyos, hogy – a nyugati akadémiai közgazdászszakmát tekintve – törpe kisebbség állt a magánszektor szerves fejlődésének stratégiája mögött. A szakma túlnyomó többsége elfogadta és népszerűsítette – nemegyszer eléggé agresszív érveléssel – a gyorsított privatizálás stratégiáját.

Tíz év elteltével megerősítve érzem, hogy az *A)* stratégia, a magánszektor szerves növekedésének elősegítése volt a helyes álláspont. A *B)* stratégia, a privatizálás erőltetett üteme jó esetben előnytelen volt ehhez képest, rossz esetben pedig kifejezetten ártalmas.[5]

Négy ország teljesítményéhez fűzök megjegyzést. Elöljáróban egyetlen számszerű összehasonlítást teszek, mintegy illusztrációként, „háttér-információként" az egyes országok fejlődéséhez tett észrevételekhez. Szoros oksági kapcsolat van a magánszektor egészséges fejlődése, a költségvetési korlát megkeményítése, a termelés erőteljes átszervezése és a munka termelékenységének növekedése között. Az utóbbi mutató témánk szempontjából közgazdaságilag kifejezőbb, mint a GDP/fő mutató, mert élesebben világítja meg a szerkezetátalakítás hatását. A szocializmus a vállalaton belüli tömeges munkanélküliséget hagyta örökül. Az *A)* stratégia vállalja, még fájdalmas, népszerűtlen változtatások árán is, ennek az örökségnek a felszámolását; a *B)* stratégia húzódozik ettől. Nos, a munka termelékenysége 1998-ban Magyarországon 36 és Lengyelországban 29 százalékkal haladta meg az 1989. évit. Csehországban még mindig 6 százalékkal elmaradt a szocializmus utolsó évének termelékenységétől. Különösen súlyos a helyzet Oroszországban, ahol a munka termelékenysége 1998-ban 33 százalékkal volt alacsonyabb az 1989. évinél (*UNECE*, 1999, 128–131. o.).[6]

Magyarország az *A)* stratégiát követte.[7] Semmiképpen sem lenne helyes a magyar utat idealizálni; sokféle visszásság ütötte fel a fejét. Nemcsak az ingyenes osztogatás,

[4] A posztszocialista országok közgazdászainak körében mély megosztottság érvényesült. *Laki* (2000) igen informatív betekintést nyújt a magyar politikai pártok közötti vitákba; ez volt az a politikai környezet, amelyben a *Röpirat* megjelent. A jelen tanulmány nem vállalkozik az átmenetről a posztszocialista régión *belül* folytatott vita elemzésére és utólagos értékelésére.

[5] *Dyck* (2000, 38. o.) bemutatja, hogy a legtöbb olyan ország, amelyben közvetlen eladás, a kívülállók előtti nyitottság, valamint a tulajdon koncentráltsága jellemezték a privatizálási folyamatot, a régiónál gyorsabb növekedési ütemet értek el. Ugyanakkor azokban az országokban, amelyek a vócserprogramot alkalmazták, és amelyekben szétaprózódott a tulajdon, a növekedés üteme alacsonyabb volt a régió átlagánál.

[6] Nyilvánvaló, hogy az *A)* stratégia sikere Kínában testesül meg a leginkább érzékelhető módon. Mindazonáltal nem vonom be Kínát az országok közötti összehasonlításba. A gondos értékelésnek figyelembe kellene vennie azt, hogy a kezdeti feltételek és a politikai struktúra tekintetében rendkívül nagy az eltérés egyfelől a posztszovjet és kelet-európai régió, másfelől Kína között. Ez az elemzési feladat túlnőne jelen tanulmány keretein.

[7] Nem állapítható meg, hogy a *Röpirat* milyen mértékben hatott a négyéves időközökben egymást váltó magyar kormányokra. Kormányzati politikusok nem szoktak lábjegyzetben hivatkozni szellemi forrásokra. A könyvet annak idején élénken vitatták Magyarországon, nemcsak a szaksajtóban, hanem napilapokban, a rádióban és a tévében is; bizonyára sokan olvasták a vezető politikusok és hivatalos tanácsadóik körében.

hanem az eladás privatizálási technikája is kihasználható tisztességtelen ügyletekre. Noha egyetlen nagy korrupciós botrány sem „bukott le", mind a szakértők, mind a közvélemény körében erős a meggyőződés, hogy nem volt ritka a visszaélés. A felsorolt öt jellegzetesség mindegyikében számottevő fogyatékosságok mutatkoztak: a magánszerződés érvényesítésének jogi úton történő kikényszerítése sok kívánnivalót hagyott maga után; a kis- és középvállalatok fejlődése nem kapott elegendő támogatást; a vállalatvezetők nem egy helyen indokolatlanul olcsón jutottak hozzá állami vagyonhoz, a költségvetési korlát megkeményítése nem valósult meg következetesen.

Mindazonáltal a fenti leírás karakterisztikumait tekintve, Kelet-Európában a magyar átalakulás állt a legközelebb a magánszektor szerves fejlődésének irányvonalához. A gazdasági teljesítmény impozáns. Százezer számra jöttek létre új kis- és ezerszám közepes méretű magánvállalatok. A kilencvenes évek első felében a költségvetési korlát srófjainak megszorítása nyomán végigsöpört a vállalati szférán a természetes szelekció. Ezzel egy időben érzékelhetően megerősödött a pénzügyi fegyelem. Megszűnt a körbetartozás ragálya, megnőtt a magánszerződés tekintélye. Megkezdődött a bankszektor konszolidációja. Mindez nagy vonzerőt gyakorolt a külföldi tőkére, amelynek nagy lendületű beáramlása a magyar termelékenységi és exportteljesítmény egyik fő magyarázó tényezője volt.

Lengyelországban időnként a *B)* stratégiával kacérkodó nyilatkozatok hangzottak el, de a gyakorlatban a lengyel gazdaságpolitika eléggé közel állt az *A)* stratégiához. A lengyel közgazdászok számottevő része elismeri napjainkban, hogy a sikeres makrostabilizáció mellett a tömeges új belépések, a magánszektor alulról történő viharos növekedése, valamint a külföldi tőke beáramlása volt a lengyel fejlődés nagy sikereinek egyik fő magyarázata (lásd például *Dabrowski–Gomulka–Rostowski*, 2000).

Csehország vezetői a kilencvenes évek elején kívánták elsőként alkalmazni a *B) stratégiát. Vaclav Klaus, az ország közgazdász miniszterelnöke zászlajára tűzte a vócserprogramot, és a nemzetközi arénában is propagálta annak átvételét.*[8]

Az akciót erélyesen végrehajtották. Azóta számos elemzés tárgyalja, miért nem hozta meg a kezdeményezői által remélt sikert (lásd *Coffee*, 1996, 1998; *Ellerman*, 1998; *Nellis*, 1999; *OECD*, 1998, 2000). Első menetben a tulajdon szétforgácsolódott a vócsertulajdonosok millióinak kezében, majd újra koncentrálódott az úgynevezett befektetési alapokban. Ezek azonban nem rendelkeztek igazi tőkeerővel az elmaradt vállalatok fejlesztésére, reálberuházásra. Ez a tulajdonosi szerkezet képtelen volt erőskezű vállalati irányítást kiépíteni. Vontatottan folyt a szerkezetátalakítás. Noha a külvilág felé hangosan szólt a chicagói ízű szabad versenyes retorika, a valóságban puha maradt a költségvetési korlát. Ellentétben az eladással, amely gerjeszti a természetes szelekciót, az ingyenes osztogatás keretében átadott tulajdonjogok inkább konzerválták a fennálló struktúrát.

[8] Maga a gondolat nem Csehországban, hanem jóval előbb, Lengyelországban tűnt fel először, *Lewandowski–Szomburg* (1989) írásában. A cseh programról Klaus 1992-ben a következőket írta: „a mi nem standard vócserprivatizációnk gyorsnak és hatékonynak bizonyult" (*Klaus*, 1997, 72. o.).

A teljesítmény kiábrándító. Igaz, súlyos makro-gazdaságpolitikai hibák is nagy szerepet játszottak az elmaradásban és visszaesésben, ám úgy tűnik, hogy a *B)* stratégia is jelentős mértékben hozzájárult a bajokhoz.

Oroszország szolgáltatja talán a leginkább elszomorító példát a *B)* stratégia csődjére. Itt valósult meg a legvégletesebben annak minden vonása: a vócserprogram ráerőltetése az országra, kiegészítve azzal, hogy a tulajdonjogokat tömegesen átjátszották a vállalatvezetők és privilegizált bürokraták kezébe. Ez volt az a környezet, amelyben végbement a történelemben egyedülálló „tulajdonreform": a természeti kincsek, mindenekelőtt az olaj- és gázkincs tulajdonjogainak átjátszása az „oligarchák" kezébe.[9]

Mindez szorosan összekapcsolódott a puha költségvetési korlát szindrómájának továbbélésével, sőt a korábbinál pusztítóbb behatolásával a gazdasági és állami élet minden sejtjébe. Oroszország – ahogy ezt egy nemrég készült tanulmány találóan elnevezte (*Pinto és szerzőtársai*, 1999) – a „nemfizetés társadalmává" *(non-payment society)* vált. A felhasználó vállalat nem fizet a szállítónak; a munkaadó a munkavállalónak, az adós a hitelező banknak. Mindezt a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás eltűri. Sőt, az állam jár elöl rossz példával, amikor gyakran adós marad az állami alkalmazottak bérével, társadalombiztosítási járulékaival és a nyugdíjakkal.

Melyek voltak a kétféle stratégia előterjesztőinek intellektuális forrásai? Tartsuk emlékezetünkben, hogy senki sem állt elő szigorú gondolatmenettel, olyan modellel, amely egzakt feltevésekből vezette volna le következtetéseit! Mind az *A)*, mind a *B)* stratégia híveinek gondolataiban keveredett a közgazdaságtanból merített tudás és az intuíció; azt is mondhatnánk: a kapitalizmus kifejlődésének és megszilárdulásának valamilyen víziója. Ezért nem azt próbálom most – az akkori írásokat újraolvasva – megtalálni, milyen szerzőkre hivatkoztak a lábjegyzetek. Inkább azt kell – szinte a sorok között olvasva – kibogozni, milyen eszmék inspirálták a víziókat. Tisztában vagyok azzal, hogy itt különösen bizonytalan talajra lépek, s beleeshetek a „belemagyarázás" vétkébe – mégis megkockáztatom a kérdés megválaszolását.

A feladat könnyebb oldalával, az introspekcióval kezdem. Milyen művek és eszmei áramlatok hatottak rám leginkább akkor, amikor a nyolcvanas évek végén a tulajdonreformról gondolkodtam?

Az egyik forrás Hayek munkássága volt; pontosabban a piacgazdaság fejlődésével kapcsolatos gondolatai; szembehelyezkedése a „konstruktivizmussal" (*Hayek*, 1969, 1989). Groteszknek éreztem, hogy cseh kollegáink, miközben nem is egyszer Hayekra hivatkoztak, az íróasztal mellett kiötlik a vócserprogram játékszabályait, majd államilag előírják annak végrehajtását. Hayek rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a kapitalizmus spontaneitásának; annak, hogy evolutív úton különül el az életképes és a túlélésre alkalmatlan intézmény.

[9] Az orosz privatizálás mikro- és makrokövetkezményeinek alapos kritikai elemzését lásd *Black–Kraakman–Tarrassova* (2000), valamint *Filatotchev–Wright–Bleaney* (1999) írásaiban. A szabad belépés korlátairól lásd *Broadman* (2000), valamint *Desai–Goldberg* (2000) tanulmányát.

A másik szellemi forrás Schumpeter volt. Nem az a Schumpeter, aki a *Capitalism, Socialism and Democracy* című könyvében (1992) naiv reményeket fűzött a piaci szocializmushoz, hanem az, aki jóval korábbi művében a vállalkozót minősítette a kapitalizmus központi szereplőjének (*Schumpeter,* 1911). Schumpeter piacgazdasága nem a steril, egyensúlyba fagyott walrasi világ, hanem az igazi rivalizálás, amelyben eleven emberek kezdeményezik új vállalatok megalapítását, új piacok meghódítását, új termékek bevezetését. Úgy éreztem: amire a bürokrácia dermedtsége után most Kelet-Európában leginkább szükség van, az ezer és tízezer schumpeteri vállalkozó. Szorosan ide kapcsolódik a másik schumpeteri eszme, az ezerszer idézett teremtő rombolás. Ez a folyamat összefonódik gondolkodásomban a költségvetési korlát megkeményítésével, valamint az ennek nyomán végbemenő fájdalmas, de nélkülözhetetlen természetes piaci szelekcióval. Egy nagy sodrású belépési és kilépési folyamat hajtja előre az erőforrások reallokációját a kevésbé termelékeny vállalatoktól a termelékenyebb vállalatok felé (*Caballero–Hammour,* 2000, 10–11. o.).

Egy harmadik forrás az a kép, amelyet sokféle olvasmány együttvéve alakított ki bennem a kapitalizmus kezdeteiről, kialakulásáról, megszilárdulásáról. Ide tartoznak a francia Annales-iskola, Fernand Braudel és mások írásai, amelyekből világossá válhat a folyamat evolutív jellege; tanulmányok a korai kapitalizmusban kemény kézzel bevezetett kereskedelmi törvényekről és pénzügyi fegyelemről.[10]

Végül, bizonyára nagy hatást gyakorolt a gondolkodásomra a szocialista rendszer tanulmányozása. Igaz, nem használtam minden második bekezdésben az „intitúció" szót, amint az napjainkban divatossá vált. Azt hiszem azonban, hogy megértettem, mit jelent a „rendszer" fogalma, és mi a különbség kapitalizmus és szocializmus között. Kellőképpen tudatában voltam annak, hogy ez a különbség nem tűnik el pusztán a privatizálás, stabilizáció és liberalizálás megvalósításával.

Milyen intellektuális hatások alakíthatták ki a *B)* stratégia előterjesztőinek vízióját arról, hogyan kell a kapitalizmust gyorsított ütemben „felépíteni"? Nem elegendő általánosságban emlegetni a „közgazdaság-tudományi főáramlat" *(mainstream economics)* hatását. Még ha a *B)* stratégia hívei részéről nem történik is rájuk hivatkozás, meg vagyok győződve arról, hogy – tudatosan vagy szinte öntudatlanul – két szerző gyakorolt rájuk erős befolyást. Az egyik – a sors iróniája! – Marx, a másik Coase. Elismerem, sajátos pár.

Szofisztikáltabb marxisták azt mondanák: amit a *B)* stratégia átvett, az „vulgármarxizmus". Hozzátehetnénk: amit Coase-től vettek át, az is „vulgárcoase-izmus".

A vulgármarxizmus ebben a kontextusban egy végletesen leegyszerűsített képletet jelent: a tulajdonváltozás nem csak szükséges, hanem elégséges feltétele a kapitalizmusnak. A kapitalista tulajdonviszonyok alkotják az alapot, amely majd létrehozza a maga felépítményét, a kapitalista alap működtetéséhez szükséges intézményeket, politikai szervezetet és ideológiát.

[10] Lásd elsősorban Braudel összefoglaló nagy művét (*Braudel,* 1985).

A valóságos történelem menete már korábban is azt bizonyította, amit most a posztszocialista átalakulás ismét megerősített, hogy az alap és a felépítmény viszonya ennél sokkal bonyolultabb. A kapitalista tulajdonviszonyok puszta létezése rendszerint nem elégséges feltétele a kapitalizmus megszilárdulásának. A gazdaság és a társadalom különböző szféráinak átalakulása sok esetben párhuzamosan megy végbe, sokféle interakció közepette. Hol az egyik, hol a másik szféra jár előbbre, visszahatva a másikra. Nincs univerzális szabály ezeknek a kölcsönhatásoknak az időbeli egymásutánjára. S ha netán valahol az történik, hogy a radikális tulajdonreform megelőzi a politikai, jogi és kulturális intézmények átalakulását, lehet, hogy az utóbbi igen lassan, keservesen, súlyos társadalmi költségeket okozva tud csak végbemenni. Ezért, még ha az bizonyos körülmények között lehetséges is, nem biztos, hogy az a legelőnyösebb, ha a gyors és drasztikus tulajdonreform megelőzi a kiegészítő intézményi transzformációt.

A vulgárcoase-izmus végletesen leegyszerűsített képlete így fogalmazható meg: nem baj, ha a törvényes jogosultságok kiinduló allokációja nem hatékony. Végül is valamikor megjelenik majd a hatékony allokáció. Ezt a kijelentést panglossi optimizmus hatja át. Azt hiszem, hogy ha Coase részt vett volna ebben a vitában, akkor három figyelmeztetést fűzött volna a fenti formula második mondatához (*Coase*, 1960, 2004). A hatékony allokáció létrejön, *ha:*

- a csere tökéletes versenyző piacon megy végbe;
- nincsenek akadályok az újraszerződés útjában;
- az újraszerződésnek nincsenek tranzakciós költségei, vagy legalábbis e költségek igen alacsonyak.

Ám mi a helyzet, ha ezek a feltételek nem állnak fenn? Esetünkben, a posztszocialista átalakulás során éppen erről van szó; mindhárom feltétellel súlyos gondok vannak. A tulajdonjogok allokációjának újratárgyalását és az újraszerződést blokkolhatják (és például Oroszországban ténylegesen blokkolják is) roppant hatalommal rendelkező érdekcsoportok. És ami nem kevésbé megfontolandó: lesújtóan nagy társadalmi költségek merülnek fel a tulajdonjogok reallokációjának szenvedésekkel és áldozatokkal kísért periódusában.

Térjünk vissza a vitákban elhangzott érvekre!

1. A *B)* stratégia hívei szívesen hivatkoztak *etikai* megfontolásokra. A méltányosság érdekében kell minden állampolgárnak egyenlő részt adni az egykori állampolgári tulajdonból.[11] A tapasztalat cáfolhatatlanul igazolta, hogy ez álszent érvelés. A kezdeti allokáció rövid ideig tudott csak fennmaradni, s hamar végbement az egykori állami vagyon tulajdonjogainak nagyfokú koncentrációja. Az orosz esetben,

[11] Az orosz lakosság nagy része kezdettől fogva bizalmatlanul tekintett a vócserekre, s nem várta tőlük anyagi helyzetének érdemleges javulását (lásd *Blasi–Kroumova–Kruse*, 1997, 76–77. o.).

mint köztudott, ez abszurd, perverz, végletesen méltánytalan és torz, oligarchikus kapitalizmus kialakulásához vezetett.[12]

Az állami vagyon eladása, ha korrekt árakon történik, nem változtat a vagyon- és jövedelemeloszláson. Az állami vagyon nem csökken, csak a formája változik. A privatizálásból eredő bevételt nem szabad felélni, hanem hasznosan be kell fektetni. Magyarországon – legalábbis a privatizálás nagy hullámának idején, az energiaszektor és a telekommunikáció számottevő részének eladásakor – sikerült elérni, hogy a bevételeket a külföldi államadósság csökkentésére használják fel. A kamatteher csökkenése, az ország adóspozíciójának lényeges javulása valóban hasznára vált az ország minden polgárának.

2. A szerves fejlődés híveinek érvelésében nagy hangsúlyt kapott a *szociológiai* nézőpont. A kapitalizmus megszilárdulásához nélkülözhetetlen a tulajdonosi osztály kifejlődése, a társadalom polgárosodásának *(enbourgeoisement)* folyamata. Közismert, hogy a kapitalizmus érettségének bizonyos fokán nagy szerephez jut a részvények szétaprózott tulajdonjoga, s ezzel együtt az intézményi tulajdon. Csakhogy nem lehet előreszaladni; rohamozni hátvéd nélkül. A nagy intézményi befektetők megjelenése nem helyettesíti a társadalom rétegződésének mélyreható átalakulását.

   Az érvelést igazolta a posztszocializmus első évtizede. A gazdasági sikermutatók és a társadalom átrétegződése szoros kapcsolatban van egymással.

3. Közgazdászkörökben a *gazdasági hatékonysággal* kapcsolatos érvek találtak leginkább meghallgatásra. Nos, éppen ebben a tekintetben bizonyosodott be legmeggyőzőbben az *A)* stratégia fölénye. A *de novo* magánvállalatokról bebizonyosodott, hogy általában termelékenyebbek, mint azok, amelyek állami tulajdonban maradtak, vagy korábban állami vállalatok voltak, és amelyeket az átmenet során privatizáltak (*Konings–Lehmann–Schaffer*, 1996; *Konings*, 1997). A tapasztalat alátámasztja azt a megállapítást, amely szerint a szétaprózott tulajdon és a költségvetési korlát puhaságának fennmaradása visszatartja a termelékenység növekedését (*Djankov– Murrell*, 2000). A schumpeteri vállalkozó szellem, a nem hatékony, életképtelen vállalatok eltakarítása az útból, az igazi új tulajdonosok keménykezű szándéka a rendcsinálásra, a pénzügyi fegyelem és a szerződésbetartás világába szívesen belépő és nagy összegeket modern színvonalon beruházó külföldi tőke – mindezek együttvéve erős lendületet adtak a termelékenység növelésének és az exportteljesítmény fokozásának.

4. Végül, a *politikai érvek*. Ma sem vitatható el: a vócserprogramnak és a fájdalmas szerkezetátalakítás elhalasztásának kulcsszerepe volt abban, hogy az akkori kormánypárt győzött a második szabad cseh választásban. Ez volt az egyedüli eset a kelet-európai régió első évtizedében, amikor ugyanaz a kormány másodszor került

[12] Az etikai nézőpontot vizsgálva, nem állítom azt, hogy – az ingyenes osztogatással szembeállítva – az eladás okvetlenül „tiszta". Már az imént is említettem, Magyarországról szólva, hogy feltehetően volt számos tisztátalan eladási ügylet. Mindenütt, ahol állami vagyont adnak el, nagy a kísértés a korrupcióra. Csupán azt az érvet kívántam elutasítani, hogy az ingyenes szétosztás természeténél fogva méltányos.

hatalomba. Ezzel a mércével mérve a privatizálási kampány bevált.[13] Ezzel szemben Magyarországon és Lengyelországban a demokrácia első parlamenti ciklusának kormányzó koalíciói vereséget szenvedtek. Amikor a rivális koalíciók kerültek kormányra, és a tulajdonreform tekintetében alapjában véve folytatták elődeik *A)* stratégiáját, ahelyett hogy az ingyenes vagyonosztást választási eszközként használták volna, azok is választási vereséget szenvedtek. E szerint, a hatalom megtartásának machiavellisztikus kritériuma szerint a *B)* stratégia bizonyult előnyösebbnek.

A *B)* stratégia hívei mindenütt, de különösen Oroszország esetére vonatkozóan ismételten hivatkoztak a következő érvre: ha kedvező alkalom adódik (kinyílik az „alkalom ablaka", *window of opportunity)* a privatizálásra, akkor élni kell a lehetőséggel, és gyorsan végig kell vinni. Addig kell megcsinálni, amíg az állami bürokrácia megzavart állapotban van, gyenge, és nem mer ellenállni. Addig kell irreverzibilis változást elérni a tulajdonviszonyokban - hátha később már nem lesz alkalom ugyanezt megtenni.

Ez az érv tisztán logikai-spekulatív úton nem igazolható, de nem is cáfolható. Bármilyen, a történelem tényleges menetétől eltérő, kontrafaktuális forgatókönyv nem eléggé védhető. Igaz, visszatekintve nyilvánvaló, hogy például a cseh demokráciát nem fenyegette semmiféle belső kommunista restaurációs veszély, sem a szovjet tankok újbóli megjelenése, de - el kell ismerni, hogy - ez 1991-ben nem volt ennyire egyértelmű.

Különösen problematikus ebből a szempontból az orosz történet újraértékelése. Ismételten hallhattuk a következő gondolatmenetet: a tömeges privatizálást még azelőtt kellett gyorsan véghezvinni, mielőtt a kommunista párt elérte választási sikerét. Azzal a retorikával, amelyben a kommunista párt vált hangadóvá, semmiféle privatizálást nem lehetett volna jóváhagyatni.

Azt hiszem, e mögött az érv mögött hibás, talpáról a fejére állított oksági magyarázat rejlik. Ha a privatizálás más úton halad, s ha ehhez a folyamathoz nem társul annyi példátlanul felháborító visszásság, és annyi hiábavaló társadalmi veszteség, akkor nem lenne olyan erős Oroszországban a kommunista rendszer iránti nosztalgia. Lehet, hogy az irreverzibilitást ráerőszakolhatja a társadalomra egy puccsszerűen bevezetett tulajdonreform. Mégis, talán szilárdabban megalapozza a kapitalizmus irreverzibilis térhódítását a széles burzsoázia kialakulása, a tulajdonjogok és a magánszerződés következetes érvényesítése, a demokrácia intézményesülése és a piacgazdaság politikai támogatása a választók többsége részéről.

[13] Igaz, ugyanez a kormány két évvel később, a parlamenti ciklus közepén megbukott, nem utolsósorban a gazdaságpolitikai hibák következtében.

Makroökonómiai stabilizáció[14]

Ennek a tanulmánynak az előkészítésekor újra kézbe vettem a *Röpiratot*. A privatizációról szóló fejezetet megelégedéssel olvastam. Nem mondhatnám el ugyanezt a stabilizációról szóló fejezetről. Ha valami csodás időgép lehetővé tenné, s visszamehetnék – mai fejemmel – az időben, akkor legszívesebben átírnám, és újra küldeném a nyomdába. Több kérdést érintett a fejezet; ezek közül itt hármat emelek ki.

Az időzítés. 1989-ben, a könyv írásakor a magyar gazdaságot egész sor súlyos makroökonómiai probléma nyomasztotta; erőteljes korrekcióra volt szükség. Nyilvánvaló volt, hogy a kiigazítás fájdalmas lesz, és felmerült a kérdés: mikor kell azt végrehajtani. Könyvem azt ajánlotta: most, mindjárt, azaz a legközelebbi egy-két évben. Ugyanezt az ajánlást megismételte könyvem nem sokkal később megjelent cseh, lengyel és orosz kiadása, valamint a többi külföldi kiadás is. A fő érv az volt, hogy most nyitjuk meg a történelem könyvének egy új fejezetét. Ez az a pillanat, amikor megvan az erkölcsi legitimáció arra, hogy az első szabadon választott kormány áldozatot kérjen a lakosságtól. Most még hivatkozni lehet arra, hogy az *előző* rendszer vétkes mulasztásai közül próbáljuk a legkiáltóbbakat (s tegyük hozzá: az aránylag leggyorsabban korrigálhatóakat) leküzdeni. Később az emberek úgy fogják érezni, indokoltan vagy indokolatlanul, hogy a bajokat nem a korábbi rendszer, hanem immár a demokratikusan megválasztott kormány mulasztásai idézték elő.

Ma is azt hiszem, hogy ez az álláspont helyes volt. Lengyelország 1990-ben a Balcerowicz-program keretében megtette ezt a drámai lépést. A tanulmány előző fejezetében többször bíráltam az első cseh kormányt. Itt viszont tisztelegni szeretnék a Klaus-kormány előtt, amelynek volt bátorsága 1991-ben drasztikus rendszabályokkal kiigazítani a makropolitikát.

Mint magyar állampolgár, őszintén sajnálom, hogy országom kormánya elvetette ezt a javaslatot, s az akkori ellenzék sem szorgalmazta az elfogadását. Az elhatározások nem az objektív gazdasági körülményeken, hanem a politikai akaraton múlottak. A politikai vezető erők féltek attól, hogy népszerűtlen akciót hajtsanak végre. Éveken át halasztódott a kiigazítás, az egész négyéves első kormányzati cikluson át, majd további nyolc hónapig a második ciklus elején. Jóval később, 1995-ben került rá sor,

[14] [Megkülönböztethetjük a *rendszerspecifikus* változásokat azoktól, amelyek nem rendszerspecifikusak, hanem bármely rendszerben végbemehetnek anélkül, hogy azok a rendszert elsődlegesen meghatározó karakterisztikumokat érintenék. A tulajdonviszonyok változása rendszerspecifikus átalakulás. Alapvető eleme annak a változásnak, amely átviszi az országot a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe. Ezzel szemben a makrogazdasági stabilizáció legtöbb elemét – például a devizaárfolyam, az adóparaméterek változtatását, a költségvetési kiadások lefaragását stb. – alkalmazzák tartósan kapitalista rendszerben működő országok kiigazítási-alkalmazkodási programjaiban is. Ennyiben a 4. tanulmány második fele (74–76. o.), a makrostabilizációval foglalkozó fejtegetés, tulajdonképpen kívül marad a jelen kötet témakörén, a *rendszerváltáson*. Mindazonáltal ezt a részt is közöljük, mert ez is hozzátartozik a 4. tanulmány tárgyához, a szerző korábbi írásának önértékeléséhez.]

mégpedig akkor, amikor a mexikói válság nyomán Magyarország is a pénzügyi összeroppanás közelébe került. A megfontolt tanács nem volt elég; „katasztrófajelzés" kellett ahhoz, hogy az utolsó előtti, kétségbeesett pillanatban rászánja magát a kormányzat a krízist *megelőző* korrektív rendszabályokra.

A legtöbb szakértő egyetért abban, hogy az elhalasztott kiigazítás súlyosabb költségekkel járt, mint ha azt jóval korábban hajtották volna végre. Nem áltathatjuk magunkat; az ilyen döntés nem a tiszta közgazdasági racionalitás világában születik. Itt etikai-politikai dilemma merült fel; a fájdalom és a nyereség intertemporális eloszlásáról s ezzel együtt a népszerűtlen rendszabályok politikai árának vállalásáról volt szó.

A predikciók. A javaslatok meghatározott előrejelzésre épültek a posztszocialista átmenet makrokövetkezményeit illetően. Az én prognózisom rossz volt. Nem láttam előre a bekövetkező nagy recessziót; túl optimisták voltak a jövendő növekedésre vonatkozó várakozásaim. El kell ismernem, hogy számos kollégám Magyarországon és külföldön realisztikusabb predikciókat fogalmazott meg.

Hibáztatom magam, mert tulajdonképpen nekem is rendelkezésre állt az az információ, amelynek alapján jobb előrejelzést adhattam volna. Például gondosabban olvashattam volna el ebből az alkalomból, ha mást nem, de legalább a saját könyvemet, *A szocialista rendszert;* már az is elindíthatta volna a következő gondolatsort. A szocialista rendszer súlyosan eltorzított input-output struktúrát hagyott örökül, amelynek kiigazítása teremtő rombolást igényel. A rombolás gyors – a teremtés jóval lassabb, s ezért a két folyamat egyenlege már egymagában is súlyos visszaesést idéz elő.

A szocialista rendszer sajátos mechanizmust hozott létre a tevékenységek koordinálására. Igaz, ez a gépezet eleve alacsony hatékonysággal működött, s a finisben még romlott is – de azért működött. A rendszerváltásban a régi gépezet tönkrement, de az új piaci mechanizmus még nem tudta mindenütt megfelelően átvenni a koordináció feladatát. A transzformációs recesszióról írott későbbi tanulmányom ezt intézményi „senki földjének" és szétesettségnek nevezte (*Kornai*, 1993*d*).[15]

Ezek a változások – sok egyéb tényezővel együtt – vezettek el ahhoz, hogy a nemzetközi gazdaságtörténet legmélyebb recessziója ebben a régióban és ebben a korszakban zajlott le. A makrogazdasági stabilizáció és kiigazítás klasszikus receptjeit át kellett alakítani, és ki kellett egészíteni ahhoz, hogy bármelyik program valóban sikeres legyen.

Az egy csapásra végbemenő akció kapacitása. Könyvem radikális, egy csapásra végrehajtandó makrostabilizációs akciót ajánlott. Most, az utólagos értékeléskor, nemcsak a magyar esetet, hanem más országok tapasztalatát is megpróbálom szem előtt tartani.

Ma sem vetem el a radikális kiigazítási csomag gondolatát, amely többféle intézkedést szimultán valósít meg. Ha jól állították össze a csomagot, és helyesen kalibrálták

[15] Olivier Blanchard elméleti síkon elemezte a jelenséget, amelynek a szervezetlenség (*disorganization*) elnevezést adta (*Blanchard*, 1997).

az egyes intézkedéseket, akkor az a makrogazdaság több fontos dimenziójában gyorsan helyreállíthatja az egyensúlyt, vagy lényegesen közelebb hozhatja a gazdaság állapotát a disequilibrium tűrhető mértékéhez, például fenntartható méretű folyó fizetésimérleg-hiányhoz vagy költségvetési deficithez.

Amit mai szemmel bírálok, az a hibásan elhelyezett hangsúly. Túl nagy figyelmet kapott akkori munkámban az a kérdés, hogy mit lehet gyorsan elérni egy drasztikus kiigazítási csomaggal, s túl kis figyelmet az, hogy miképpen kell a gyors beavatkozás hatását konszolidálni, és további tartós javulást elérni.

A gazdaság egyensúlyát nehéz elérni, de nagyon könnyű újra elveszíteni. Magyarországon, Lengyelországban, Csehországban és Oroszországban újra és újra úgy tűnt: egyenesben van a makrogazdaság – s akkor megint csak jött egy döccenő; lassulás, esetleg egyes mutatószámoknál abszolút romlás. A fenntartható növekedés nemcsak egyszeri makrogazdasági beavatkozásokat igényel, hanem sokoldalú, mély intézményi reformokat.

Mindazzal, ami közvetve vagy közvetlenül összefügg a költségvetési korláttal, kellőképpen foglalkozott munkásságom. De magamat sem mentem fel az alól a sokak által elkövetett hiba alól, hogy nem mutattam rá kellőképpen más reformok fontosságára. Könnyű egyetlen lépésben – például a már korábban bevezetett adók kulcsának emelésével – gyorsan javítani a költségvetés egyenlegét. Viszont tartós javuláshoz mélyreható adóreformokra, az adóbázis kiszélesítésére, új adónemek bevezetésére és az adók következetes behajtásának megszervezésére van szükség. S ez még csak a fiskális reform egyik (talán a könnyebbik) fele; a másik az állami kiadások csökkentése, ami magában foglalja az államapparátus működésének átszervezését, az oktatás, az egészségügy és más jóléti rendszerek finanszírozásának újjáalakítását is. Aránylag könnyű gyorsan deklarálni a konvertibilitást; sokkal nagyobb munka hatékonyan megszervezni a nemzetközi fizetések rendszerét, a hazai és a nemzetközi bankszektor jól olajozott összekapcsolódását, s garantálni a nemzetközi fizetési megállapodások teljesítését.

Nem ennek az írásnak a feladata, hogy az 1992. évi Gajdar-csomag kedvező és kedvezőtlen vonásait részleteiben elemezze. Annyit azonban, azt hiszem, kijelenthetek: nem az volt a baj, hogy annak idején a Gajdar-kormány drasztikus lépésekkel akarta megállítani a rohanást a hiperinfláció felé. A baj (nem az egyedüli, de az egyik fő baj) az volt, hogy sem előtte, sem utána nem épült ki a makroegyensúly megszilárdításához szükséges intézményi rend.

A makrostabilizáció nem egyetlen csata, hanem soha véget nem érő háború. A stabilizáció nem vívható ki villámháborúval. Az intézményi reformok pedig nem valósíthatók meg másképpen, mint lépésről lépésre, kisebb-nagyobb reformblokkok sorozatával. Ma így látom. Kár, hogy ez a gondolat nem jelent meg a *Röpiratban*.

Konklúzió

A kilencvenes évek elején arról folyt a polémia: „gradualizmus" vagy „sokkterápia"? Ez volt akkortájt az egyik kedvenc téma az összehasonlító gazdaságtani tárgyak osztálytermi vitáiban; erre kellett válaszolnia vizsgadolgozatában sok diáknak.

Nézetem szerint ez rosszul feltett kérdés, s ezért nem is törekszem a megválaszolására. Maga a kérdés egy mércét implikál – s ez a *sebesség*. Meggyőződésem, hogy a sebesség – noha fontos, de – *nem* az elsődleges sikermutató. Annak idején valóságos sebességmánia töltötte el a posztszocialista átalakulás sok résztvevőjét.[16] Csehországnak lelkesen gratuláltak, mert elsőként fejezte be a gazdaság túlnyomó részének privatizálását. Magyarország körülbelül két évvel, Lengyelország talán három évvel később jutott el a magánszektor hozzájárulásának a csehországival azonos arányához. No és? A társadalom átalakulása nem lóverseny; nem az a siker fő mutatója, ki jut előbb be a célba.

A sebességre helyezett túlzott hangsúly türelmetlenséghez, agresszivitáshoz és arroganciához vezet. „Mi mindent meg tudunk tenni, amit csak akarunk." Ironikusan hangzik, de az igazság az, hogy a „tömeges privatizálás" kifejezés, amelyet az ingyenes osztogatás és a vócserprogram szinonimájaként használtak, a sztálinizmus történetéből jól ismert fogalom, a „tömeges kollektivizálás" fordítottja. Sztálin nem akart sokáig bajlódni önkéntes szövetkezéssel, inkább brutális erőszakkal és kegyetlenséggel két-három év alatt rákényszerítette a kollektív tulajdonformát a parasztságra. Nem akarom a hasonlatot eltúlozni; szerencsére nem alkalmaztak sem Gulagot, sem más kegyetlen eszközt a kilencvenes években; szelídebb formákban ment végbe a változtatás kierőszakolása. Mégis észre kell venni néhány hasonlóságot: a tulajdonreform alárendelését a politikai-hatalmi céloknak, a fokozatosságtól való irtózást, a türelmetlenséget és a sebességmegszállottságot.[17]

A szocializmustól a kapitalizmusba való átmenet szerves fejlődés – nem is mehet végbe másképpen. A forradalom és az evolúció sajátos ötvözete ez. Önkorrekciós, próba–szerencse, „kísérlet és tévedés" folyamat, amely megtart vagy felszámol régi intézményeket, s tesztel, elfogad vagy elvet újakat. Egy-egy részfolyamat lehet igen gyors, közepesen gyors vagy lassú; mindegyiknek megvan a maga kívánatos sebessége. Egyes epizódok megkövetelik az egy csapásra történő beavatkozást, számos más folyamat viszont csak inkrementális változtatások útján haladhat előre.

[16] Anatolij Csubajsz, az orosz privatizálás vezéregyénisége 1999. május 17-én előadást tartott Washingtonban, a Carnegie Endowmentben. Idézek a meghívó intézmény által fogalmazott beszámolóból: „Amikor 1992 és 1994 között betöltött privatizációs miniszteri szerepéről kérdezték, Csubajsz elismerte: privatizációs erőfeszítéseire jellemző, hogy széles körű támogatás nélkül, gyorsan, »bolsevik stílusban« lettek végrehajtva. [...] A lehető leggyorsabb privatizáció stratégiáját követte: a nap minden pillanatát privatizálással töltötte. »Nem beszéltem; privatizáltam« – nyilatkozta Csubajsz."

[17] [A „sebességmánia" jelenségére visszatérünk a 7. tanulmányban (143–144. o.).]

Vannak a sebességnél fontosabb kritériumok. Abból a meggyőződésből (nem feltevésből, hanem meggyőződésből) indulok ki, hogy a kapitalista rendszer fölényben van a szocialista rendszerrel szemben. Ebből az következik: minél szilárdabbak a kapitalizmus alapjai, annál jobb lesz közép- és hosszú távon a rendszer teljesítménye. Ezért a hangsúlyt a konszolidációra, a stabilitásra kell helyezni, s ezzel együtt nem az első növekedési rekordokra, hanem a növekedés fenntarthatóságára.

5. Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás*

Bevezetés

Azt a nyolc országot vizsgálom tanulmányomban, amelyek 2004-ben az Európai Unió tagjai lett. Ezek: Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia.[1] Földrajzi értelemben kissé pontatlanul ezeknek az országoknak az együttesét nevezem közép-kelet-európai régiónak. Amikor e sorokat írom, az Európai Unió válságos időket él át, s nem tudhatjuk, mit hoz a jövő. Bármilyen hatással lesz is az EU sorsa a vizsgált nyolc országra, ez nem tartozik szorosan a tanulmány tárgyához. Azért érdemes ezt a régiót külön is szemügyre venni, mert felvételük előtt árgus szemekkel vizsgálták állapotukat. A tagságot „bizonyítványnak" tekinthetjük, amely tanúsítja, hogy ezekben az országokban demokratikus államrend és igazi piacgazdaság működik.

A kommunista párt egyeduralma összesen tíz országban szűnt meg 1990 után, nevezetesen a Szovjetunióban, a vele katonai és gazdasági szövetségben álló Bulgáriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, Mongóliában, a Német Demokratikus Köztársaságban és Romániában, továbbá az egykori Jugoszláviában és Albániában is, amelyek annak idején lazább kapcsolatban álltak a Szovjetunióval. Nem mernék vállalkozni arra, hogy tanulmányomban ezt az egész területet áttekintsem, márcsak azért sem, mert – elsősorban a politikai struktúra tekintetében – igen nagyok az eltérések a különböző országok között. Az elemzésbe bevont nyolc ország ebből a szempontból sokkal inkább homogén. A vizsgált szűkebb régió nem tekinthető minden vonatkozásban a tágabb terület „reprezentatív mintájának", bár felmutatja az utóbbi számos fontos közös vonását. Az elemzés témájának körülhatárolásakor úgy döntöttem, hogy arra a régióra helyezem a hangsúlyt, ahol a reformok a leginkább konzisztensek és mélyrehatók voltak. A nyolc új tagországról szólva kizárólag annak bemutatására szorítkozom, ami bennük közös, és nem foglalkozom a közöttük fennálló lényeges különbségek leírásával és magyarázatával.

* [A tanulmány alapjául a Nemzetközi Közgazdasági Társaság 14. világkongresszusán 2005. augusztus 29-én Marokkóban elhangzott elnöki előadás *(Presidential Address)* szövege szolgál. Hálás vagyok Zdenek Kudrnának és Péter Noéminek, akik gondos adatgyűjtéssel és hasznos javaslatokkal segítették munkámat, Philippe Aghionnak, Jean-Paul Fitoussinak, Tamar Gendlernek, Stephan Haggardnak, Gerard Rolandnak, Simonovits Andrásnak és Tóth István Györgynek, akik a kézirat korábbi fogalmazványait kommentálták.]

[1] [A tanulmány megírása és első publikációja óta még két posztszocialista ország, Bulgária és Románia lett az Európai Unió tagja.]

Ugorjunk visszafelé az időben vagy két évtizednyit, és idézzük fel a régióban élő, a kommunista renddel szemben álló emberek hangulatát és várakozásait! Reménytelen ábrándnak érezték akkor, hogy országuk belátható időn belül demokratikus piacgazdaság lesz. Mégis ma, amikor ez valósággá vált, sokan csalódottak és keserűek.

Számos értékelés látott napvilágot: mind hivatalos dokumentumok, mind pedig kutatók elemzései. Ezekben megtalálhatók a legfontosabb statisztikai adatok. Világosan kirajzolódik belőlük, hogy melyik ország hol tart az átalakulásban, milyen a jelenlegi politikai és gazdasági helyzetük. Figyelemreméltó írások jelentek meg, amelyek okozati elemzést adnak az eredmények, nehézségek és bajok magyarázatára.[2] Nem vállalkozom ennek a gazdag és értékes irodalomnak az összefoglalására. Gondolatmenetem nem az eddigi vizsgálatok alátámasztását vagy cáfolatát célozza, hanem azok kiegészítését néhány olyan szemponttal, amelyek eddig nem kaptak kellő figyelmet.

Tanulmányomban szeretném megvilágítani a kapcsolatot a *ténymegállapítások*, az *ítélkezések* és az ítélkezések alapjául szolgáló *értékek* között.

A tanulmány két részre tagolódik, mégpedig annak az időhorizontnak megfelelően, amelynek keretei között az értékítéletek kialakulnak. A tanulmány első része világtörténelmi távlatból próbál rápillantani az átalakulásra. A második rész a kortárs emberek mindennapi életének szemszögéből értékel.

A világtörténelem kontextusában

Először hosszú történelmi időszakokkal foglalkozunk; az idő jellegzetes mértékegysége az évtized vagy esetleg az évszázad. Miközben a vizsgálat tulajdonképpeni tárgya Európa középső része, az elemzés első felében összehasonlításképpen rápillantunk majd a világ más régióira is. Ami a szemem előtt lebeg, azt tömören foglalja össze Charles Tilly könyvének címe: *Big structures, large processes, huge comparisons* (*Tilly*, 1984).

A nyugati civilizációban végbemenő gazdasági változások fő iránya

A nyugati civilizációban az elmúlt évezredben mindinkább teret hódítanak a gazdaság kapitalista formái.[3] Nyomokban már megjelentek az antik világban, és a kezde-

[2] Az Európai Unió megbízásából 1997 óta évenként készültek dokumentumok a jelölt országok helyzetének felmérésére. Lásd például az *Európai Bizottság* (2003) összehasonlító vizsgálatát, amelyet közvetlenül a belépés előtt állítottak össze. Jó áttekintés nyerhető az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank évi transzformációs jelentéseiből (lásd például EBRD, 2002).

Az akadémiai szerzők újabb művei közül megemlítek néhányat, amelyre sokszor hivatkoznak a szakértők: *Campos–Coricelli* (2002), *Csaba* (2005), *Kolodko* (2000), *Kornai* (2000) [kötetünk 4. tanulmánya], *Roland* (2000), *Stiglitz* (1999) és *Svejnar* (2002).

[3] E tanulmány keretei között nem vállalkozom annak kifejtésére, mit nevezek *nyugati civilizációnak*, melyek jellegzetes jegyei, és hol húzódnak határai. Mivel nem tartozik analízisem tárgyához, nyitva ha-

tektől fogva fontos alkotóelemei voltak a középkori társadalomnak. Egyik országban korábban, a másikban későbben, hol vontatottan, hol felgyorsulva, de mindinkább elterjednek a kapitalizmus jellegzetes intézményei: a magántulajdon, a bérmunka foglalkoztatása, a piaci jellegű adásvétel, a hitelrendszer, a magántulajdont és a magánszerződést védő jogrend. Az institucionális átalakulás elválaszthatatlan kísérőjelensége az olyan mélyreható folyamatoknak, mint az urbanizáció, az iparosodás, a kommercializálódás. Mindez együttvéve alkotja azt, amit kapitalista gazdaságnak nevezünk.[4]

Nincs megegyezés a történettudomány művelői között abban, hogy mikor ér véget a középkor, és mikor kezdődik az újkor.[5] Sőt még abban sincs egyetértés, hogy egyáltalán adható-e valamilyen kritérium a vég, illetve a kezdet elhatárolására, és ha igen, akkor azt a gazdasági, a politikai vagy a vallási-ideológiai-szellemi szférában kell-e keresni. Abban azonban eléggé széles az egyetértés, hogy amit a legtöbb történész újkornak, modernitásnak nevezne, abban uralkodó a kapitalista gazdaság. A gazdaság állandó mozgásban, átalakulásban van. Ennek az átalakulásnak e szerint van egy jellegzetes *fő iránya*, nevezetesen a kapitalista gazdasági rend elterjedése, hatásának elmélyülése.

A kapitalizmus térhódítása lassú, spontán, evolutív folyamat. Tartósan egymás mellett élhetnek, egymással összefonódva, kapitalista és prekapitalista formák. Időnként (esetleg országonként vagy régiónként eltérő időpontokban) felgyorsul a kapitalizmus előretörése, másutt hosszú időn át vesztegel, sőt, az is előfordul, hogy az események menete visszájára fordul.

---

gyom azt a kérdést, vajon azon a régión kívül, amit *nyugati civilizációnak* szoktak nevezni, megjelentek-e már eddig, illetve megjelenhetnek-e a jövőben a tanulmányomban körvonalazott trendek.

A kapitalista gazdasági formák történelmi térhódítását elsősorban a különböző marxista és neomarxista történettudományi irányzatok hangsúlyozzák (lásd például *Brenner*, 1976 és az úgynevezett Brenner-vitáról szóló irodalmat). A történettudomány más áramlatai is, így elsősorban a francia *Annales*-iskola képviselői is elismerik és fontosnak találják ezt a tendenciát. Utalok itt elsősorban *Braudel* (1996), (1992) munkásságára, továbbá a Braudel gondolatait és a neomarxista irányzatok eredményeit kombináló *Wallerstein* (1979), (1983) műveire.

[4] Saját munkáimban, például *A szocialista rendszerben* (1993*a*) szigorúbb meghatározást próbáltam adni. Itt most azért elégszem meg a *kapitalizmus* kifejezés lazább körülírásával, hogy abba „beleférjenek" más definíciók is, és elkerüljem a fogalmi vitát. [A jelen kötet 6. tanulmányában (114–115. o.) fejtem ki saját javaslatomat a kapitalizmus kifejezés definíciójára.]

[5] Néhány művet említek, amelyben történészek fejtik ki egymástól eltérő álláspontjukat általában a periodizáció, valamint speciálisan a középkor kezdete és vége ügyében: *Bloch* (2002), *Le Goff* (1982), *Pirenne* (1937) és *Raeds* (2001).

Hálás vagyok Klaniczay Gábornak, aki segített bepillantani a történettudománynak e témával foglalkozó szellemi műhelyeibe; cikke tömör áttekintést ad a középkorral és az újkorra való átmenettel foglalkozó irodalomról (*Klaniczay*, 2001).

Egy interjúban *Peter Burke* (1990), a neves angol történész kijelentette: „Senki sem tud megegyezni abban, mikor kezdődik a korai modern periódus...". Talán mi, jelenkori közgazdászok és más társadalomtudományok művelői túl közel vagyunk az eseményekhez, s ezért tudtunk olyan könnyen megegyezni: a berlini fal összeomlását tekintjük a régió új periódusa kezdetének. Vagy talán nagyobb a homogenitás és a szinkronizáltság az eseményekben, mint a történelem korábbi időszakaiban?

A kapitalizmus elterjedését gyorsító események lehetnek politikai forradalmak, egy újító hajlamú nagy államférfi vagy politikai csoport által hozott rendszabályok, földrajzi felfedezés (például Amerika meghódítása) vagy egy nagy találmány bevezetése (például a gőzgép, a vasút, a villamosság alkalmazása).

Marx elméletének hatására a kommunista pártok – hatalomra kerülésük előtt – magukénak vallották azt az eszmét, hogy a gazdaságtörténelem menetének van egy fő iránya. Ez azonban – a marxisták szerint – túlmutat a kapitalizmuson. A kommunista pártok programjuk alapvető részének tekintették, hogy olyan rendszert hoznak létre, amely meghaladja a kapitalizmust. Egyértelműen meg is adták azt a kritériumot,

5.1. táblázat. Növekedési ütem a szocialista és a kapitalista rendszerben

Ország	Egy főre jutó GDP			Átlagos egy főre jutó növekedési ütem (százalék)			
	(1990. évi dollár)		1990 (1950 = 100)	1950-es évek	1960-as évek	1970-es évek	1980-as évek
	1950	1989					
Csehszlovákia	3501	8 768	250	3,9	2,9	2,1	1,2
Lengyelország	2447	5 684	232	2,4	3,2	3,4	-0,4
Magyarország	2480	6 903	278	4,0	3,8	2,1	1,0
Szovjetunió	2841	7 098	250	3,4	3,6	2,2	0,9
Szocialista országok (4) átlaga	*2819*	*7 013*	*239*	*3,3*	*3,5*	*2,3*	*0,8*
Ausztria	3706	16 369	442	6,3	4,2	3,9	2,0
Belgium	5462	16 744	307	2,4	4,2	3,3	1,9
Dánia	6943	18 261	263	2,9	3,8	2,0	1,8
Egyesült Királyság	6939	16 414	237	1,7	2,5	2,2	2,2
Finnország	4253	16 946	398	3,3	4,4	3,3	3,2
Franciaország	5271	17 730	336	3,7	4,6	3,0	1,7
Görögország	1915	10 086	527	5,0	6,6	4,4	1,3
Hollandia	5996	16 695	278	2,8	4,0	2,5	1,3
Írország	3453	10 880	315	1,7	4,2	3,2	2,7
Olaszország	3502	15 969	456	5,6	5,4	2,9	2,3
Portugália	2086	10 372	497	3,1	6,0	4,5	3,0
Spanyolország	2189	11 582	529	3,5	7,1	4,2	2,5
Svédország	6739	17 593	261	2,5	3,8	2,0	1,8
EU-13	*4688*	*15 519*	*337*	*3,2*	*4,3*	*2,9*	*2,1*

Megjegyzés: Luxemburgról az adatok nem hozzáférhetők. A német adatokat kihagytuk, mert azok az 1991. évi egyesült Németországra vonatkoztak. Lengyelország 1949. évi adata nem állt rendelkezésre, így az 1950-re vonatkozó lengyel mutatószámot nem tudtuk kiszámolni. Ezért Lengyelország átlagos egy főre jutó növekedési üteme az 1950-es években e táblázatban valójában csak az 1951–1959 közti időszakra vonatkozik.

Forrás: OECD-adatbázis, lásd *Maddison* (2003).

amelynek alapján össze kell majd mérni a két rendszert: ez a munka termelékenységének növekedése és mindaz, ami ezzel együtt jár, a termelés és az életszínvonal gyorsabb növekedése.

A Szovjetunióban több mint hetven évig, Kelet-Európában pedig mintegy negyven évig tartott a gigantikus bizonyítási kísérlet, amely végül is megbukott. A szocialista és a kapitalista rendszer versenyében voltak pillanatok, amikor még a kapitalizmus hívei között is akadtak, akik elbizonytalanodtak. Emlékezzünk vissza az 1929-es összeroppanást követő évekre, amikor a legfejlettebb országok mély depresszióba zuhantak, miközben a Szovjetunióban az első ötéves terv látványos eredményeket, gyors növekedési ütemet produkált! Vagy gondoljunk vissza az első szputnyik fellövésének élményére! Vajon nem kezdődik-e el a Szovjetunió technikai és katonai fölényének korszaka? Ám ha hosszú évtizedes léptékben mérünk, és a szocialista rendszer létezésének egész korszakát tartjuk szem előtt, akkor bizonyítottnak tekinthető: a kapitalizmus termelékenyebb, újítóbb, gyorsabban nő, gyorsabban emeli az életszínvonalat. Az *5.1. táblázat* az összeomlás előtti utolsó négy évtizedre vonatkozóan tesz összehasonlítást szocialista és kapitalista országok növekedése között. A szocialista országok reprezentánsai a Szovjetunió, továbbá három az új EU-tagországok közül: Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország. A kapitalista gazdaságot 13 régi EU-tag képviseli. A táblázat világosan jelzi a kapitalista gazdaság növekvő fölényét.

Nem állítom azt, hogy eljutottunk a történelem végéhez, sem azt, hogy a kapitalizmus sohasem lesz meghaladható a jövőben. Nem foglalkozom jövendöléssel.

5.2. táblázat. Növekedés 1989 előtt és után, valamint a rendszerváltást kísérő visszaesést követően

Ország	GDP/NMP index (1989 = 100)				Átlagos éves növekedési ütem (százalék)	
	1980	1990	1995	2003	1980–1989	1995–2003
Csehország	85	99	94	106	1,8	1,5
Észtország	75	92	66	101	3,2	5,5
Lengyelország	91	88	99	135	1,1	4,0
Lettország	69	103	51	79	4,2	5,6
Litvánia	65	97	56	81	4,9	4,7
Magyarország	86	97	86	116	1,7	3,8
Szlovákia	85	98	84	117	1,8	4,2
Szlovénia	99	92	89	120	0,1	3,8
KKE–8	*86*	*94*	*91*	*121*	*1,7*	*3,6*
EU–15	..	*103*	*111*	*132*	..	*2,2*

Megjegyzés: Az 1990 előtti adatok a KKE–8 országok esetében a nemzeti jövedelmen *(NMP, Net Material Product)* alapulnak, amit a szocialista országok a növekedés mutatószámaként használtak. Csehország és Szlovákia 1980. évi adata Csehszlovákia megfelelő mutatója.

Forrás: UNECE (2001) 1. sz. 254. o., *UNECE* (1999) 1. sz. A.1. táblázat, frissítve: *UNECE* (2005) 1. sz. 117. o.

5.3. táblázat. Átlagos növekedési ütem 1995–2003 között (százalék)

Ország	Az egy főre jutó reál GDP átlagos növekedési üteme	A munkatermelékenység átlagos növekedési üteme	Az egy főre jutó fogyasztás átlagos növekedési üteme
Csehország	2,2	2,6	3,0
Észtország	6,6	6,6	7,3
Lengyelország	4,2	4,8	4,5
Lettország	7,3	8,2	7,6
Litvánia	6,3	6,6	7,1
Magyarország	4,1	3,2	4,5
Szlovákia	3,9	3,6	3,7
Szlovénia	3,8	3,3	2,6
KKE–8	*4,0*	*4,2*	*4,3*
Ausztria	2,0	1,7	1,3
Belgium	1,9	1,3	1,7
Dánia	1,7	1,5	1,0
Egyesült Királyság	2,5	1,7	3,2
Finnország	3,4	2,3	3,0
Franciaország	1,8	1,2	1,8
Görögország	3,6	2,5	2,7
Hollandia	1,7	0,7	1,8
Írország	6,0	3,6	4,2
Luxemburg	3,9	3,4	2,6
Németország	1,2	0,9	1,0
Olaszország	1,3	0,3	1,7
Portugália	1,8	0,2	2,1
Spanyolország	2,8	–0,2	2,9
Svédország	2,4	2,0	2,1
EU–15	*1,8*	*0,9*	*1,9*

Forrás: EIU: Country Data.

Az viszont cáfolhatatlan, hogy a *létező* (az eddig létezett) szocializmus elvesztette a versenyt a *létező* (az eddig létezett) kapitalizmussal szemben. Nem értékítélet, hanem megfigyelhető, statisztikailag számba vehető tény: eddig a nyugati civilizáció világában a történelem fő iránya a kapitalizmus kiteljesedése felé mutatott.

A szocialista rendszer megteremtésének fáradságos, keserves akciósorozata letérés volt a fő irányról. Most a közép-kelet-európai régió országai visszafordultak. Kihátráltunk a zsákutcából, és 15 év múltán teljes mértékben rajta vagyunk a fő útvonalon.

Miközben ez értékmentes tény, az már értékeken alapuló ítélet, vajon ezt *sikernek* minősítjük-e. Erről majd később lesz szó.

A magasabb termelékenység, a gyorsabb növekedés nem valósul meg azonnal. Az új gazdasági rendszerre való áttérés súlyos visszaeséssel kezdődött. Most már azonban felgyorsult a növekedés. A nyolcból hat országban a növekedési ráta az elmúlt évtizedben lényegesen magasabb volt, mint az 1990-et megelőző évtizedben *(5.2. táblázat)*. Az 1995 és 2003 közötti időszakban a nyolc új tag régiójában mind az egy főre jutó GDP, mind a munka termelékenysége (az egy foglalkoztatottra jutó GDP), mind pedig az egy főre jutó reálfogyasztás jóval gyorsabban nőtt, mint az Európai Unió többi részében *(5.3. táblázat)*. Különösen szembeszökő az eltérés a munkatermelékenység növekedésében: üteme az új tagok esetében a régi tagok ütemének több mint négyszerese.

Legyünk óvatosak e számok értelmezésével! Elemzésünknek ezen a pontján rendszert akarunk összehasonlítani *rendszerrel*, az egyik rendszer *tartós* tulajdonságait a másik rendszer *tartós* tulajdonságaival. Történelmi léptékkel mérve nagyon rövid idő telt csak el. Nem tudjuk még megállapítani, milyen mértékben járult hozzá az impozáns növekedéshez az a körülmény, hogy a váltás előtti rendszer alacsony hatékonysággal működött, s az új rendszer konszolidációja most felhasználta a gazdaságban rejlő tartalékokat. A növekedés magas üteme részben annak tulajdonítható, hogy a mély visszaesést rendszerint gyors felélénkülés követi. Ezek a kézenfekvő, könnyen mozgósítható tartalékok előbb-utóbb kimerülnek. Félrevezetnénk önmagunkat, ha egyetlen évtized számaiból vonnánk le végérvényes következtetéseket. Még hosszú idő kell ahhoz, hogy az új kapitalista rend fölénye egyértelműen és teljes meggyőző erővel bizonyosodjék be. De ha a múltból következtethetünk, akkor az új rendszer növekedési képességét illetően bizakodók lehetünk.

A nyugati civilizációban végbemenő politikai változások fő iránya

A nyugati civilizációnak nemcsak gazdaságában, hanem politikai szférájában is érzékelhető az elmúlt évszázadokban végbement változások fő iránya. Az egyházak által is szentesített, szinte korlátlan monarchikus hatalom mellett már korán feltűnnek a demokrácia első előfutárai: a városi polgárság és az egyházi intézmények különböző önkormányzati szervei és képviseletei. Megjelennek, legalábbis egyes országokban, a monarchia abszolút hatalmát korlátozó törvények, a parlamentarizmus első elemei, a monarchia „felvilágosult" változatai. Később mind szélesebb jogok kerülnek a parlament kezébe, a lakosság mind nagyobb részére terjed ki a választójog. Fokozatosan kialakulnak és megszilárdulnak a modern parlamenti demokrácia intézményei. Az évszázadok folyamán mind több ország válik demokráciává.

A politikai struktúra változásaihoz szorosan kapcsolódva, a lakosság mind nagyobb hányada élhet alapvető emberi jogaival, a szólás, a gyülekezés, a döntésekben való részvétel jogával. Sorra számolják fel a különböző ismérvek (nem, faj, vallás stb.) szerinti megkülönböztetéseket.

Jelentős művek egész sora foglalkozik a demokrácia terjedésével és a demokratizálódás „hullámaival" a 20. század második felében.[6] A harmadik hullám Dél-Európában, Latin-Amerikában és Ázsiában az 1970-es és 1980-as években zajlott; a szovjet és kelet-európai kommunista rezsimek összeomlását követő negyediknek nemrég lehettünk tanúi.[7]

A történelem konkrét menete persze országonként különböző, más-más időszakokban megtorpanhat, esetleg visszájára fordulhat a demokrácia felé haladó mozgás. Olyan, világot megrendítő, ellenirányú változások sorolhatók ide, mint Hitler uralomra jutása, amely sok millió ember pusztulásához és világégéshez vezetett. Ám ezek a visszakozások – történelmi léptékkel mérve – rövid életűnek bizonyultak, és a fő irány mégiscsak keresztültör.

Témánk szempontjából a kommunista párt hatalomra kerülését kell közelebbről szemügyre venni. Ez elválaszthatatlanul összefonódott az imént tárgyalt másik „eltérítéssel", azzal, hogy a kommunista párt által uralt országokban a gazdasági rendszert is letérítették a fő útvonalról. A politikai hatalom megragadása, a totalitariánus zsarnokság tette lehetővé a szocialista program rákényszerítését a társadalomra.

A közép-kelet-európai régióban az elmúlt 15 évben a politikai szférában is sikerült kihátrálni a zsákutcából, és rátérni a fő irányra. Sok vita folyik arról, mennyire erős itt a demokratikus államrend, mennyire felel meg különböző követelményeknek. A jelen elemzés céljaira elegendő, ha alkalmazzuk a demokrácia „minimalista" kritériumát. A „demokratikus minimum" akkor teljesül, ha egy ország kormánya a polgárok szavazataiért vívott versenyben kerül hatalomra, és civilizált processzus keretében leváltható.[8] Nincs szükség palotaforradalomra, puccsra, gyilkosságra, felkelésre ahhoz, hogy egy ország vezetőit másokkal helyettesítsék. A politikai versenyen alapuló választás, más polgári szabadságjogok biztosításával együtt, megteremti azokat az eljárásokat és mechanizmusokat, amelyekkel a vezetőket leválthatják, és másoknak adhatják át a kormányzást. Ez biztosítja a zsarnoki uralom kiküszöbölését. Igaz, e minimumkritériumokon felül sok más követelmény teljesülése is megkövetelhető egy virágzó, kifejlett demokráciától – ám annak, aki mostanában szabadult meg a zsarnokságtól, már a demokratikus minimum is igen sokat jelent. A következő tesztet alkalmaztuk: a hatalomra kerülés folyamata teljesíti a demokratikus minimumot, ha az 1989 óta végbement választások eredményeképpen az addig hatalmon volt kor-

[6] A gazdag irodalomból kiemelek néhány művet: *Haggard–Kaufman* (2005), *Huntington* (1991), *O'Donnel–Schmitter–Whitehead* (1988) és *Przeworski* (1991).

[7] Lásd például *Offe* (1996) és *McFaul* (2002).

[8] Ezt a kritériumot, amely a hatalom elnyerésének és elvesztésének procedúráját helyezi előtérbe, *Schumpeter* (1942) vezette be a politikai filozófiába. A posztszocialista rendszerváltással foglalkozó (1997) tanulmányom, Schumpeter értelmezését követve, a parlamenti választás alapján végrehajtott leváltást emelte ki gyakorlatilag jól alkalmazható próbaként. *Rose-Ackerman* (2005) könyvében találóan keresztelte el a procedurális megközelítést a demokrácia „minimalista" értelmezésének. A demokrácia értelmezéséről lásd még *Dahl* (1971), továbbá *Schmitter–Karl* (1991). [A demokrácia fogalmának értelmezéséről lásd még a jelen kötet 6. tanulmányát (119–124. o.).]

mányt legalább két esetben leváltották. A tesztben megszabott számszerű határt még túl is teljesítette a közép-kelet-európai régió. Mind a nyolc országban legalább háromszor sor került a kormány civilizált választási folyamat keretében végbemenő leváltására, és új, demokratikusan választott kormány hivatalba lépésére. Amint azt az *5.4. táblázat* mutatja, összesen 38, a pártok közötti versenyt lezáró választás közül 30-ban váltották le az addig kormányzó politikai erőt, pártot vagy koalíciót.

A történelmi változások eddig tárgyalt kétféle fő iránya aszimmetrikusan kapcsolódik össze. A gazdaság kapitalista rendszerének megjelenése nem biztosítja automatikusan a demokrácia kifejlődését. Voltak és vannak országok, amelyek gazdaságának kapitalista és ugyanakkor politikai struktúrája nem elégíti ki a demokrácia minimumkövetelményeit sem. Sőt, a kapitalista gazdaság összeférhet félig vagy egészen diktatórikus politikai rezsimekkel is. Viszont nagyon fontos a fordított állítás: a demokrácia kizárólag ott válhat tartós politikai kormányzási formává, ahol a gazdaság kapitalista rendszerben működik. Nincsen demokrácia kapitalizmus nélkül.[9]

Eljutottunk egy fontos értékmentes történelmi ténymegállapításhoz: a közép-kelet-európai régió politikai struktúrája illeszkedik a történelmi fejlődés fő irányához.

5.4. táblázat. Hatalmi váltások

Ország	Választások száma 1989–2004	Hatalmi váltások száma	Hatalmi váltás(ok) éve(i)
Csehország	5	3	1990, 1992, 1998
Észtország	5	4	1990, 1995, 1999, 2003
Lengyelország	4	4	1991, 1993, 1997, 2001
Lettország	5	4	1990, 1995, 1998, 2002
Litvánia	5	4	1990, 1993, 1996, 2000
Magyarország	4	4	1990, 1994, 1998, 2002
Szlovákia	5	4	1990, 1992, 1994, 1998
Szlovénia	5	3	1990, 1993, 2004
KKE–8	*38*	*30*	

Megjegyzés: Hatalmi váltásról nem csak abban az esetben beszélünk, ha az addig hatalmon volt pártot vagy koalíciót teljesen más párt vagy koalíció váltja fel. A fogalmat kiterjesztjük arra az esetre is, ha: *1.* a választások után a kormánykoalíció jelentős mértékben átalakul, beleértve, hogy *2.* váltás történik a vezetésben és *3.* lényegesen változnak a kormány egyes prioritásai. A „hatalmi váltás" értelmezésének részletesebb kifejtése Zdenek Kudrna honlapján található: ies.fsv.cuni.cz/~kudrna/MemoTable4.pdf.
Forrás: összeállítás az EUI adataiból: Country reports.

[9] Egymásnak élesen ellentmondó álláspontok alakultak ki annak megítélésében, mi a kapcsolat demokrácia és kapitalizmus között. Számomra az a gondolatmenet tűnik a leginkább meggyőzőnek, amely szerint a kapitalizmus szükséges, de nem elégséges feltétele a demokráciának. A téma klasszikusai közül ezt a felfogást vallotta *Hayek* (1991), míg *Schumpeter* (1942) szerint demokrácia kialakulhat kapitalizmus nélkül is. Lásd még erről az összefüggésről *Rueschemeyer–Stephens–Stephens* (1992) és *Usher* (1981).

Hogy ez a tény örvendetes-e, vagy sem, és ha igen, akkor miért – olyan kérdés, amire az értékelés során térünk vissza.

Azt a gondolatot, hogy a gazdaságban és a politikai struktúrában végbemenő történelmi léptékű változásoknak van fő iránya, a történettudomány és más társadalomtudományok több iskolája elismeri, mások vitatják. Semmiképpen sem triviális, magától értetődő gondolat. A magam részéről elhatárolom magam ennek az eszmének a merev és egyoldalú változataitól. Nem látom igazolva, hogy valami szimpla, lineáris és mindenkor egyirányú mozgás menne végbe. Mind a gazdasági, mind a politikai szféráról szólva körültekintő fogalmazást igyekeztem használni, rámutatva az ellentétes irányú változásoknak, valamint a sokféle forma tartós egymás mellett élésének lehetőségére.[10] Mindez a korlátozás azonban nem helyezi hatályon kívül a jelen tanulmány egyik fő gondolatát: megfigyelhető mind a gazdasági, mind pedig a politikai intézmények világában a változások fő iránya. A szovjet és kelet-európai rezsimek összeomlása után végbemenő átalakulás újabb fontos adalékokat szolgáltat a fő irányokról folytatott vitához.

Hat jellemző vonás

A további elemzés kiindulópontjaként szeretném összefoglalni a közép-kelet-európai régióban az elmúlt 15 évben végbement átalakulás hat legfontosabb jellemzőjét.

1. és 2. A változások a nyugati civilizáció fejlődésének *fő irányaiban* mentek végbe: a gazdaságban a *kapitalista gazdasági rendszer,* a politikai struktúrában pedig a *demokrácia* irányában.
3. *Totális* átalakulás folyt *párhuzamosan minden szférában*: a gazdaságban, a politikai struktúrában, a politikai ideológia világában, a jogrendszerben és a társadalom rétegződésében.
4. Az átalakulás *erőszakmentes* volt. Az *erőszakmentes* szót itt és a további fejtegetésekben az angol *non-violent* szó értelmében használom, azaz azt emelem ki, hogy az átalakulást nem kísérték véres események, fegyveres utcai harcok, gyilkosságok, emberi életek feláldozása.
5. Az átalakulás folyamata *békés* körülmények között zajlott le. Nem előzte meg háború. A változásokat nem idegen katonai megszállás kényszerítette ki.
6. Az átalakulás *elképesztő gyorsasággal,* egy-másfél évtized alatt megtörtént.

[10] Külön is felhívom az olvasó figyelmét arra, hogy a fő irányokkal kapcsolatos fejtegetéseket a „nyugati civilizációra" vonatkoztattam. Óvakodnék attól, hogy ezt a mondanivalót gépiesen alkalmazzam más civilizációkra. Ez az összehasonlító elemzés messze túlmutatna a jelen tanulmány keretein.

Nem ez az első „nagy átalakulás" a világtörténelemben. Magát a kifejezést Polányi Károlytól vettem át.[11] Ő is hangsúlyozta, amit a világtörténelem tanulmányozásából egyébként is tudhatunk, hogy különböző időpontokban, a világ különböző régióiban sokszor zajlottak le különböző „nagy átalakulások", átmenetek az egyik formációból a másikba. A felsorolt hat jellemzőből három vagy négy felismerhető más átalakulási folyamatokban is. Ám *mind a hat jellemző együttes érvényesülése egyedül áll a világtörténelemben.*

Ezt a megállapítást itt most csak megelőlegeztem. A továbbiakban szeretném történelmi összehasonlításokkal igazolni.

Történelmi összehasonlítások

Ötféle tipikus „nagy átalakulást" hasonlítok össze azzal, ami most Közép-Kelet-Európában lezajlott. Ezzel korántsem merítettük ki az összes összehasonlítási lehetőséget; számos érdekes és fontos eset kimaradt (például az elmúlt 15 év orosz változásai, a dél-európai diktatúrák átalakulása demokráciává – vagy egy friss példa: Irak változása Szaddam Husszein rezsimjének megdöntése után). Mindenesetre a most vizsgálatra kerülő öt átalakulás lényeges tanulságokat kínál. Nem könnyű az összehasonlítások ritmusát követni. Ennek megkönnyítésére, az összehasonlítás logikai szerkezetének összefoglaló áttekintésére szolgál az *5.5. táblázat.*

A) Elsőként hasonlítsuk össze az általunk vizsgált átalakulást az ezt megelőző, ellentétes előjelű mozgással, a kapitalista rendszer lerombolásával és a szocialista rend megteremtésével! A rövidség kedvéért kizárólag a Szovjetunió történetére szorítkozom. Van hasonlóság a 3. jellemzőben: az is totálisan átalakította a társadalom minden szféráját, a változások párhuzamosan mentek végbe minden területen. Meghökkentő a hasonlóság a 6. jellemzőben, a változás sebességében. A kommunista párt 1917-ben ragadta magához a hatalmat. A „nagy átalakulás" akkor fejeződött be, amikor 1932 végére a mezőgazdaság kollektivizálásával alapjában véve véget ért a termelési eszközök magántulajdonának felszámolása, 15 év kellett ahhoz, hogy együtt álljon mindaz, amit „klasszikus szocializmusnak" nevezhetünk.[12] A tragikus különbség az 1., a 2. és a 4. jellemzőben rejlik. Az első világháború vége felé Oroszország éppen hogy elindult volna a nyugati típusú parlamenti demokrácia felé. Véres forradalom döntötte meg a korábbi politikai hatalmat, kivégezték a cárt és családját, megölték vagy kényszermunkával büntették meg a korábbi rezsim vezető rétegét. Erőszak és terror kényszerítette a társadalomra az új politikai

[11] *Polányi* legismertebb (2004) művének ez a címe.

[12] Ami a 5. jellemzőt illeti, a Szovjetunióban nem idegen megszállók parancsára, hanem a belső politikai hatalom diktátumára ment végbe a forradalmi átalakulás. Más volt a helyzet Kelet-Európában, ahol perdöntő hatást gyakorolt a Szovjetunió politikai vezetésének akarata. Parancsait a szovjet katonai megszállás tette megfellebbezhetetlenné.

5.5. táblázat. A jellemzők összehasonlítása

Jellemző	Közép-kelet-európai régió	*A)* A Szovjetunió átalakulása kapitalizmusból szocializmusba	*B)* Magyarország: Horthy-restauráció, Chile: Pinochet-restauráció	*C)* Kína Mao utáni átalakulása	*D)* Nyugat-Németország második világháború utáni átalakulása	*E)* A nagy történelmi átalakulás Európában: a középkorból az újkorba, prekapitalizmusból kapitalizmusba
1. A fejlődés fő irányában a gazdasági rendszerben?	igen	nem	igen	igen	igen	igen
2. A fejlődés fő irányában a politikai rendszerben?	igen	nem	nem	nem	igen	igen
3. Párhuzamosan minden szférában?	igen	igen	igen	nem	nem	igen (időeltolódásokkal)
4. Erőszak-mentesen?	igen	nem	nem	igen	nem	nem
5. Idegen katonai megszállás nélkül?	igen	igen	igen	igen	nem	nem
6. Gyorsan?	igen	igen	igen	nem	igen	nem (nagyon hosszú időszak)

és társadalmi rendszert. 180 fokos ellentéte ez az 1989–1990-es bársonyos forradalomnak, a mi mostani átalakulásunk erőszakmentességének.

A továbbiakban már csak olyan átalakulásokról lesz szó, amelyek az 1. jellemző tekintetében részben megegyeznek a mostani közép-kelet-európaival, azaz a változások a gazdaságban a fő irányba mutatnak (vagy legalábbis nem fordulnak el a fő iránytól).

B) Ne tekintsük magától értetődőnek a 4. jellemzőt, az átalakulás erőszakmentességét! Két történelmi példát érdemes megemlíteni.

Magyarországon az első világháború után a kommunisták ragadták magukhoz a hatalmat, és Kun Béla vezetésével kikiáltották a magyarországi szovjetköztársaságot. Néhány hónappal később Horthy Miklósnak, az ország későbbi államfőjének vezetésével legyőzték a kommunistauralmat, és helyreállították a korábbi kapitalista rendet. A vörösterrort az első hónapokban fehérterror váltotta fel. Lincselés, akasztások, börtönbüntetések kísérték a rendszerváltást, és hosszú évek teltek el, mire eljutottak valamiféle politikai konszolidációig.

A másik példa Chile. Itt Alliende és kormánya elindult azon az úton, amely feltehetően elvezetett volna egy szocialista rendszer kialakításához. Ám még mielőtt az teljesen kifejlődött volna, 1973-ban Pinochet tábornok puccsa szétverte. Bosszúhadjárat, ítélet nélküli retorziók, politikai gyilkosságok, kínvallatások kísérték az Alliende előtti gazdasági rendszer restaurációját. Sok szenvedés árán, hosszú évek múltán fejlődtek ki az országban a demokrácia intézményei.

Vessük össze ezzel a két történelmi epizóddal azt, ami most Közép-Kelet-Európában végbement! Abban a nyolc országban, amellyel most foglalkozom, az előző rendszer politikusait nem végezték ki, nem zárták börtönbe, nem folyt bosszúhadjárat. Több országban civilizált tárgyalások folytak a korábbi uralkodó párt és a hatalom átvételére készülő akkori ellenzék vezetői között az új alkotmányok előkészítésére. Vér és felfordulás nélkül ment végbe a váltás a vezető posztokon.

Erőszakos eszközökkel vagy erőszakmentesen ment-e végbe az átalakulás – ez első megközelítésben ténykérdés. Ám az, hogy valakinek a megítélésében ez a különbség mennyire lényegbevágó – már az értékrendtől függ. Gondolatmenetem logikája szerint az értékelésre később kerül sor.

C) Akárcsak az általam vizsgált nyolc országban, e régiótól délre és keletre is folyik a szocialista rendszer felszámolása. Az elemzés logikájába jól beleillene, ha sorra vennénk a különböző átalakulási folyamatokat, és valamennyivel elvégeznénk az összehasonlítást. A terjedelmi korlátok miatt azonban most csupán egyetlen ország, Kína átalakulásával hasonlítom össze a közép-kelet-európai régió változásait. Azt persze majd a jövő mutatja meg, milyen messzire megy, s mennyire következetesen jut érvényre a kapitalista gazdaság kialakulásának trendje Kínában. Az 1. jellemző tekintetében – és ez alapvető fontosságú – megegyezik a kínai és a közép-kelet-európai átalakulás: ez is, az is a történelmi fő irány, a kapitalista gazdasági rendszer irányába mutat.

A legfontosabb különbség a 2. jellemző esetében áll fenn. Közép-Kelet-Európa országainak fejlődése a politikai struktúrát illetően is a nyugati civilizáció fő irányába mutat: a demokrácia és az emberi szabadságjogok felé mozdult el a korábbi rendszertől. Ezzel szemben Kínában fennmaradt a kommunista párt egyeduralma, és az ezzel járó represszió, az emberi jogok korlátozása. Miközben lényeges változások mennek végbe a társadalom működésének minden területén, szó sincs arról a párhuzamosságról, amelyet 3. jellemzőnek neveztem.

A 4. jellemző tekintetében két megállapítást tehetünk. A most folyó átalakulás „erőszakmentes" abban az értelemben, hogy vértelenül megy végbe, nem folynak fegyveres harcok. Másfelől erőltetett lenne „bársonyos forradalomnak" nevezni. Az egykori zsarnok, Mao Ce-tung halála után vaskézzel csaptak le közvetlen környezetére. Amikor a pekingi diákok követeléseikkel túl messzire szaladtak előre ahhoz az ütemhez képest, amit az ország urai diktáltak, katonai erővel verték szét a tüntetésüket. Börtönbe csukják azokat, akik a pártnak nem tetsző nézeteket vallanak.

Az 5. jellemzőben nincs lényeges eltérés: nem külső katonai erőszak kényszeríti ki a változásokat. Ami változás végbemegy, azt belső erők hajtják előre.

Igen nagy az eltérés a 6. jellemző vonatkozásában: az intézményi változások üteme Kínában jóval lassúbb, mint a közép-kelet-európai régióban.

D) Vessünk egy pillantást Nyugat-Németország átalakulására a második világháború után, először az 1. és a 2. jellemző szempontjából! A nácik uralma idején alapjában véve tovább élt a kapitalista gazdasági rendszer, de a politikai struktúra végzetesen eltért a fő iránytól. Ami a 3. jellemzőt illeti, nem volt szükség totális átalakulásra, csak részlegesre. A legfontosabb különbség a 4. és a 5. jellemzőben mutatkozik. Ez nyilvánvalóan nem lehetett erőszakmentes átalakulás. Először súlyos áldozatokat követelő háborúban kellett szétzúzni a nácik hatalmát, majd sor került a háborús és emberiségellenes bűnök elkövetőinek megbüntetésére. A szövetséges hatalmak még hosszú időn át megszállva tartották az országot. A békeszerződés, valamint a szövetségesek katonai jelenléte kényszerítette ki a demokratikus alapintézmények megteremtését. Ez volt a kiindulópontja a belső erők által mozgatott későbbi reformoknak. A 6. jellemzővel, a sebességgel kapcsolatban megállapítható: történelmi léptékkel mérve igen gyorsan ment végbe a demokratizálás.

E) Az összehasonlítások lezárásaként visszatérünk ahhoz a nagy történelmi folyamathoz, amellyel az elemzést kezdtük, a kapitalista gazdaság és a demokrácia első, eredeti kialakulásának évszázadokig tartó változásaihoz. Ezeknek a nagy folyamatoknak több jellegzetes vonása tulajdonképpen megegyezett a mostani (ahhoz képest „kicsi") közép-kelet-európai átalakulás egyes jellemzőivel. *Per definitionem* azonos az 1. és 2. jellemző, hiszen a nagy történelmi átalakulásból vezettük le a „fő irányok" meghatározását. A 3. jellemző, a változások totális jellegével kapcsolatban megállapítható: a gazdasági és politikai átalakulás a társadalom működésének minden területét magával ragadta. Ha azonban nem évszázadokat, hanem ennél jóval rövidebb időszakokat tartunk szem előtt, szó sincs olyan különlegesen szoros párhu-

zamosságról, mint amit Közép-Kelet-Európában láthattunk az elmúlt tíz-tizenöt évben. Országonként változó időrendben, eltérő késleltetésekkel hol a politikai szférában, hol a vallási-szellemi-ideológiai világban, hol a gazdaságban gyorsultak fel az események. Ami a 4. és 5. jellemzőt illeti, országonként és korszakonként eltérő, mennyire voltak békések és erőszakmentesek a változások, mikor mozgatta előre a változásokat véres felkelés, forradalom, háború és idegen országok meghódítása. Vannak történésziskolák, amelyek Amerika felfedezésétől (értsd: meghódításától), mások a terrorba torkolló 1789. évi francia forradalom kitörésétől számítják az újkor kezdetét.

A legnagyobb eltérés természetszerűen a 6. jellemzőben, a változás sebességében mutatkozik. Évszázadok teltek el, amíg először fejlődött ki és hódította meg egy-egy ország egész gazdaságát a kapitalista rendszer. A modern parlamenti demokrácia kiteljesedését is évszázados folyamat előzte meg. Most viszont mindez hihetetlen sebességgel ment végbe Közép-Kelet-Európában.

Miközben a történelmi összehasonlítás sugalmazására rendkívül gyorsnak minősíthetjük a közép-kelet-európai régió átalakulását, emlékeztetni szeretnék arra, hogy voltak politikusok és gazdasági szakértők, akik még ennél is gyorsabb változásokat szorgalmaztak. Valósággal versenyeztették az országokat. Akárcsak egy futóversenyen, latolgatták az esélyeket: hol fejeződik be hamarabb a privatizálás. Vajon a csehek, a magyarok vagy a lengyelek a hatodik vagy a kilencedik év végén szakítják át a célszalagot? Ha történelmi horizontból elemezzük az eseményeket, érzékelhetjük, mennyire bizarr volt ez a verseny.

A társadalom egy része szintén gyanakvással tekintett a versengésre. Az egyének értékrendjét felmérő nemzetközi kutatás keretében feltették a kérdést több közép-kelet-európai országban: mit részesítenének előnyben: a társadalom radikális átszervezését egy nagy forradalmi akció révén, vagy a társadalom fokozatos javítását reform útján? A csehek 75 százaléka, a szlovének 82 százaléka és a litvánok 67 százaléka az utóbbi utat választotta (*Halman*, 2001, 170. o.).

Az átalakulást gyorsító tényezők

Mind a hat jellemző összehasonlító elemzése külön tanulmányt érdemelne. Itt most csak egyet emelek ki, nevezetesen a hatodikat. A tíz-tizenöt év alatt végbement fokozatos átalakulást példátlanul gyorsnak minősítve, feltehetjük a kérdést: mi tette ezt a nagy sebességet lehetővé?

1. Első nekifutásra hajlamosak lennénk szimpla válaszra. Másodjára véghezvinni valamit könnyebb, mint amikor először alkotjuk meg. Idézhetnénk a gazdasági növekedés ismert tapasztalatát. Lerombolt gazdaságok helyreállítása mindig sokkal gyorsabb volt, mint az első, eredeti építés.

   A „helyreállítás" mint érvelés azonban csak félig állja meg a helyét.

Kezdjük a tudással, tapasztalattal! Még azok az emberek is, akik igen fiatalon szereztek valami tapasztalatot a kommunisták hatalomra kerülése előtt a politikai vagy a gazdasági életben, az átalakulás kezdetekor már közel jártak a nyugdíjas életkorhoz. A szocialista éra előtt aktív emberek nagy része már nem volt életben, vagy már nyugdíjba vonult. Az ilyesféle tudást nem örökítik át a gének. Kevés volt az olyan család, amelyben a szülők tanítása vitte volna tovább a szocialista korszak előtti világból átmentett gazdasági, üzleti vagy politikai ismereteket. A fejekben, az emberek gondolkodásában nem „helyreállítás" folyt, hanem *új* tudás megszerzése.

Ám találhatunk számos ellenpéldát. Léteztek családok a szocialista rendszer idején, amelyek megőrizték és az ifjabb nemzedékeknek továbbadták a régi értékeket. Nem ritka, hogy az unoka folytatta valamilyen formában a nagyszülő mesterségét. A szocialista rendszer szétrombolta azokat a politikai, gazdasági és társadalmi intézményeket, amelyek a megelőző korszakban működtek. Ezek nem támadtak fel hirtelenjében. De azért itt is lehet ellenpéldákat mutatni.

Végeredményben elmondható: a transzformációt ugyan meggyorsította az a körülmény, hogy sok ponton vissza lehetett térni – kiindulópontként – korábban kialakult hagyományokhoz, magatartáshoz és intézményekhez, ám ez a visszatérés nem a legerősebb volt a gyorsító tényezők között.

2. Az emberek számottevő része jóformán ösztönösen hajlik arra, hogy önállóan gazdálkodjék, él benne vállalkozó szellem. A középkori társadalom sokféle kötöttsége korlátozta ennek a spontán törekvésnek a kibontakozását, és ezek a korlátok csak fokozatosan, lassan szűntek meg. A feudális rend kötöttségeinek lazulása és lebomlása, a magántulajdon és a piaci koordináció térhódítása egymással összefonódó folyamatok. A szocialista gazdaság még sokkal bénítóbb korlátozásokat épített ki, mint amilyeneket valaha is létrehozott a korábbi társadalmi rend. Valósággal gúzsba kötötte az emberek kezdeményezését, vállalkozó hajlamait. A posztszocialista átalakulás folyamán nem lassan és folyamatosan, hanem viharos sebességgel bontották le a szocialista központosított gazdaságirányítás által felállított bürokratikus tiltásokat. Ezért a spontán vállalkozási ösztön, a kapitalizmusnak ez a különleges hajtóereje szinte berobbant a gazdasági életbe.
3. Nem volt erős ellenállás az átalakulással szemben. Amikor a kapitalizmus és a parlamenti demokrácia lassan és fokozatosan első ízben kifejlődött, voltak rétegek, csoportok, osztályok, amelyek küzdöttek ellene. Az új rend az *ancien régime* haszonélvezőivel folytatott harcban kerekedett felül. Az új rend győzelmei után rendszerint folytatódott a régi rend híveinek politikai, ideológiai – és néhol, egy-egy időszakra – katonai ellenállása.

   Most másképp történt. Hat évvel a Gorbacsov-féle reformok elkezdése után, amikor a berlini fal összeomlott, Közép-Kelet-Európában a kommunista rend vezetői már letették a fegyvert. Nem tűntek fel az új rend ellen uszító mozgalmak, nem fogtak fegyvert ellenállók, gerillaharcosok, terroristák. Az egykor uralkodó nómenklatúra tagjainak többsége maga is kiábrándult a korábbi eszményeiből. Az

élelmesebbek átálltak, megpróbáltak – sokan sikerrel – átvedleni üzletemberré, sőt a demokratikus politikai élet aktív szereplőivé. Mások fáradtan visszavonultak.

4. Az átalakulás gyorsaságának legfontosabb magyarázatát a közép-kelet-európai országokat körülvevő külvilág hatásában találhatjuk meg. A „külvilág" szót a legszélesebben értelmezzük; sokféle külső hatást sorolunk ide.

Az egyik hatás a külföldi minta átvétele. A vállalatirányítás és a bankrendszer működési formáitól a politikai intézményekig, a média programjától a hirdetésekig, az oktatás szervezetétől a tudomány és a művészetek finanszírozásáig nincsen olyan területe a társadalmi tevékenységnek, ahol ne követték volna a külföldi mintát. Sokféle szálon jutott el a közép-kelet-európai emberekhez a példa. Megismerkedtek vele külföldi útjaikon, sokan már 1990 előtt, még többen pedig a rendszerváltás után. Olvastak róla, vagy filmen látták. Tanítani kezdték a külföldi tapasztalatokat az iskolában, az egyetemeken és speciális tanfolyamokon. Külföldi tanácsadók ajánlották a minta átvételét.

Nem mintha olyan könnyű lenne a külföldi minta átvétele. Nem elég meglátni azt, hogyan működik a brit parlament vagy a zürichi bank – és máris ugyanaz történik a magyar vagy az észt parlamentben, a cseh vagy a lengyel bankban. Könnyebb a példát felismerni, ám sokkal fáradságosabb és küzdelmesebb meg is tanulni annak használatba vételét, adaptálni a mintát a hazai adottságokhoz. Ha a tanulás nem lenne oly nehéz és ellentmondásos folyamat, akkor még 15 évig sem tartott volna az átalakulás oroszlánrészének megvalósítása, és nem várna ránk további fáradságos munka a minta sokkal eredményesebb alkalmazására.

Rendkívül nagy hatást gyakoroltak a külföldi befektetők. Nemcsak tőkét hoztak, hanem – a technikai know-how-n túlmenően – annak ismeretét, hogyan kell vállalatot vezetni, milyen jogrendre és magatartási normákra van szükség egy kapitalista gazdaság működtetéséhez.

A vizsgált nyolc ország tagja lett fontos – a Nyugat által vezérelt – nemzetközi szervezeteknek, a NATO-nak, az OECD-nek, a WTO-nak, aktívabb lett a kapcsolat az IMF-fel és a Világbankkal. A tagságok sorozatát betetőzte az Európai Unióba való belépés. Az, amit brüsszeli nyelven „harmonizációnak" neveznek, az nem csak a jogszabályokban ment végbe. Közép-Kelet-Európa minden téren mindinkább hasonulni igyekezett a nyugati példához. Elsősorban belső hajtóerők késztettek erre az alkalmazkodásra. Ám nem érdemes tagadni, érzékelhető volt bizonyos fokú külső politikai nyomás is. Megállja a helyét az 5. jellemző; nem volt idegen katonai megszállás. Más államok, még a nagyhatalmak sem „parancsoltak" Közép-Kelet-Európa kis országainak. Ám volt „kondicionalitás". A washingtoni pénzügyi szervezetek, később mindinkább az Európai Unió, feltételekhez kötötte kölcsönök vagy segélyek megadását, kapcsolatok létesítését, jogok biztosítását. Igaz, a feltételeket általában úgy szabták meg, hogy azok az érintett ország hosszú távú érdekeit szolgálták. Mégis, sokféle változást ezek a külső nyomások kényszerítettek ki, vagy legalábbis hozzájárultak a változás gyorsabb megvalósításához.

A külső erők hatásának intenzitásához bizonyára hozzájárult a nyugati világ földrajzi közelsége. Éppen azokban az országokban ment végbe a leggyorsabban a mostani nagy átalakulás, amelyek közvetlenül a fejlett európai országok határán helyezkednek el.

5. Fontos gyorsító tényező volt a rendelkezésre álló modern technológia. Ebben az összefüggésben nem a közép-kelet-európai régió speciális helyzetéről van szó. Közép-Kelet-Európa átalakulása gyors volt azért is, mert napjainkban *minden* gyorsabban változik. Gondoljunk például a közlekedés és a kommunikáció sebességére a középkor végén, az újkor elején, és hasonlítsuk össze a mai lehetőségekkel! A számítógép, az internet, az e-mail és a mobiltelefon – hogy csak ezt a négy eszközt említsük – sokszorosan felgyorsítja a külföldi információ beérkezését a mintát követni akarókhoz. Az új technológia hozzájárul ahhoz, hogy felgyorsul az új szabályok és normák kihirdetése és elterjedése.
Noha a csúcstechnológia térhódítása az átalakulás előtt rettenetesen elmaradt a világ fejlettebb részéhez képest, a fejlődés erősen felgyorsult. Igaz, a terjedést jelző számok még mindig elég alacsonyak.[13] Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a döntéshozókhoz és a közvélemény formálóihoz hamar eljutnak az információk, és a média képes azokat gyorsan közvetíteni az emberek millióihoz.

Első értékelés: páratlan sikertörténet

Meggyőződésem, hogy ami az elmúlt másfél évtizedben Közép-Kelet-Európában lezajlott, a történelemben egyedülálló sikertörténet. Vallom ezt annak ellenére, hogy tisztában vagyok azzal, milyen sok emberi szenvedés és csalódás kíséri – ezekre mindjárt rátérek a tanulmány második felében. Úgy is pontosíthatnám saját összefoglaló értékelésemet: a súlyos bajok és visszásságok ellenére – a nagy történelmi változások perspektívájából értékelve – sikertörténet az, ami a világnak ebben a részében most végbement.

Ez a meggyőződésem meghatározott értékrenden alapul. Mások, akik ítéleteiket más értékrendre alapozzák, nem osztják a véleményemet.

Első helyre teszem a demokrácia és az emberi jogok értékét. Talán mert – sok közép-kelet-európai kortársammal együtt – több ízben is átéltem a zsarnokság különböző formáit, a teljes jogfosztottságot vagy az emberi jogok megalázó korlátozásait, a különböző kritériumok szerinti brutális diszkriminációt, magas helyet foglal el értékeim sorrendjében a demokrácia értéke. Ezért vannak erős ellenérzéseim, amikor a közép-kelet-európai régió teljesítményével szembeállítják Kínát, torz és egyoldalú hangsúlyt helyezve arra, hogy ott mennyivel nagyobb a gazdasági növekedés üteme. Igaz, a közép-kelet-európai régióban a kínainál jóval alacsonyabb, de azért tisztes a növekedés sebessége, és – mint már rámutattam – máris gyorsabb, mint az előző

[13] Kivétel a televízió és a mobiltelefon, amely igen elterjedt.

rendszer utolsó évtizedében. Belenyugodnék abba, hogy a kínai rohamtempónál alacsonyabb a növekedés üteme – de párosuljon demokráciával és emberi jogokkal! Elismerem, hogy van, aki nem így látja a világot, hanem azt gondolja: érdemes feladni, vagy bizonytalan időre elhalasztani a demokráciát, ha ez az ára a rohamos gazdasági növekedésnek.

A demokrácia politikai intézményei sokszor kényelmetlenül hátráltatják a nagyobb megrázkódtatásokkal járó reformok erélyes végrehajtását vagy az állam erőinek koncentrálását a növekedés előmozdítására. Az én szememben ezeket a hátrányokat messze ellensúlyozzák a demokrácia adta nagyobb szabadságjogok előnyei. A közép-kelet-európaiak számára könnyebbséget jelent a demokrácia megteremtésében, hogy mind a politika terén, mind pedig a gazdaságban stabilizáló erőként hat az Európai Unióval való integráció.

Sikertörténetnek tartom a közép-kelet-európai régió átalakulását, mert történelmileg rövid idő alatt meghonosította a kapitalista gazdasági rendszert, és ezzel országaink újra arra a fejlődési pályára kerültek, amely a történelem menetének fő irányába mutat. Nem a kapitalizmust „szeretem"; nem éppen szeretni való. Azokat a tulajdonságait tartom nagyra, amelyek nélkülözhetetlenek az általam vallott értékek érvényesüléséhez. Hosszú távon kibontakoznak majd a közép-kelet-európai régióban is a kapitalizmus összes gazdasági előnyei: a termelés, a termelékenység és a fogyasztás fenntartható növekedési üteme magasabb a szocialista rendszerben tapasztaltnál, jellemző a technikai újítás, a vállalkozó kedv, mindezzel együtt a lakosság növekvő jóléte. Én is elsőrendű értéknek tartom a gazdasági növekedést, az emberek anyagi életkörülményeinek javulását (noha nem olyan végletesen, nem annyira egyoldalúan, mint akik még a demokráciát is feladnák a kedvéért). Az anyagi gyarapodás mellett ott van a másik, korábban már említett érv: a kapitalista gazdasági rendszer léte a demokrácia működésének nélkülözhetetlen feltétele. Ezek az előnyök az én értékrendem szerint túlsúlyban vannak a kapitalizmus hátrányaihoz képest. Elismerem, hogy van, aki másképpen súlyozza az előnyöket és hátrányokat.

Végül sikertörténetnek tartom a közép-kelet-európai régió átalakulását, mert békésen és erőszakmentesen zajlott le. Bizonyára itt is formálóan hatott nézeteimre saját élettapasztalatom. Átéltem a világháborút, véres üldözéseket, kemény és puha diktatúrákat, bosszúhadjáratokat és lincseléseket, barátok kivégzését és börtönbe csukását. Elég volt! Különlegesen értékes számomra az a körülmény, hogy most nem folyt vér, nem öltek meg, nem zártak börtönbe senkit. Elismerem: van, aki másképpen éli meg ezt a változást. Úgy gondolja, hamarabb is sor kerülhetett volna rá, ha előbb döntik meg, akár fegyverrel, a régi rendszert. Hiányolja a bűnösök megbüntetését és az igazságtételt.

Kedvező véleményemet nem változtatja meg az, hogy a változások mozgatóerői között nagy szerepük volt külső hatásoknak. Külföldi tudás, tapasztalat, kultúra és külföldi tőke áramlott be a közép-kelet-európai országokba, amelyek ettől kezdve jobban beolvadnak az európai közösségbe és a globalizált világba. Tisztában vagyok azzal, hogy van, akit sért ez a helyzet; félti a külföldi hatásoktól a nemzeti hagyomá-

nyokat. Bánthatja őket az is, hogy mindez kétségkívül szűkíti az egyes államok politikai szuverenitását. Elismerem, hogy itt nehéz átváltással állunk szemben.

Igyekeztem nyíltan, kertelés nélkül feltárni, milyen értékekre alapozom saját ítéletemet. Nem azért teszem ezt, hogy érveljek saját értékrendem mellett. Itt nincs helye racionális argumentációnak, amivel mi, közgazdászok mindig megpróbálkozunk. Az értékelés mögött metaracionális eszmék, hitek és vágyak húzódnak meg – és ebben a tekintetben elkerülhetetlenek az eltérések különböző világnézetű emberek között. Még ha megegyeznénk is abban, hogy – a világtörténelem nagy folyamatainak perspektívájából nézve – ténylegesen mi történt Közép-Kelet-Európában, abban nem számíthatunk konszenzusra, hogy azt hogyan értékeljük.

A mindennapi élet szemszögéből

Bajok és gondok

A nyereség és a veszteség, az öröm és a fájdalom érzetei mindenkinél keverednek, aki részese vagy akár csak empatikus megfigyelője a közép-kelet-európai régió átalakulásának. Távol áll tőlem az olcsó „sikerpropaganda". Nem képzelt nehézségekkel vagy az emberek egy kis hányadának gondjaival állunk szemben, hanem valóságos és súlyos negatív jelenségekkel.

Az új korszak kezdetén a közép-kelet-európai régióbeli lakosok nagy többségének jóval alacsonyabb volt a reáljövedelme, mint az Európai Unió régi tagországainak átlagáé, és számottevő rétegeket sújtott a szegénység. Azóta – bármekkorát változott is körülöttük a világ – a lakosság jelentős hányadának reáljövedelme változatlan maradt, sokan a szegények közül megrekedtek korábbi alacsony életszínvonalukon. Nem kevés azok száma, akiké érezhetően csökkent. Nem biztos, hogy a romlást mindegyiküknél a rendszerváltás okozta, de bizonyos, hogy az 1990 óta eltelt időben ment végbe. Ők azok, akik egyértelműen a korszak veszteseinek tekintik magukat.

Drámai átrendeződés ment végbe a jövedelmek és a fogyasztás eloszlásában. Noha a szocialista rendszer bírálói joggal tették szóvá, hogy léteztek anyagi privilégiumok, ezekkel együtt is eléggé szűk sávban helyezkedett el a fogyasztás és a jövedelem eloszlása. Elég volt tíz-tizenöt év ahhoz, hogy az egyenlőtlenség erősen megnövekedjék (*5.6. és 5.7. táblázat*).[14] Azelőtt ismeretlen mértékű látványos gazdagság mutatkozik az egyik oldalon, a másik oldalon pedig a korábban kevésbé szembeötlő szegénység elmélyült, és láthatóbbá vált. Sok olyan embernek is bántja ez az igazságérzetét, aki maga nem tartozik a jövedelmek átrendeződésének vesztesei közé.

Az előbbi súlyos gondok szorosan összefüggnek a foglalkoztatás problémáival. A szocialista gazdaságban ismeretlen volt a nyílt munkanélküliség, igen magas volt a foglalkoztatási ráta, minden dolgozó biztosnak érezhette a munkahelyét. Inkább a

[14] Egyes magyar vizsgálatok nagyobb egyenlőtlenségeket mutatnak ki, mint amekkora a *5.6. táblázatból* kiolvasható (*Tóth*, 2004; 2005, 334. o.).

5.6. táblázat. Jövedelemeloszlás – Gini-koefficiens

Ország	Átalakulás előtt 1987–1989	Átalakulás közben 1996–1997	Átalakulás után 2001–2002	Százalékos változás*
Csehország	19,8	23,9	23,4	18
Észtország	28,0	36,1	39,3	40
Lengyelország	27,5	33,4	35,3	28
Lettország	26,0	32,6	35,8	38
Litvánia	26,3	30,9	35,7	36
Magyarország	22,5	25,4	26,7	19
Szlovákia	19,4	24,9	26,7	38
Szlovénia	21,0	24,0	24,4	16
KKE–8	*23,8*	*28,9*	*30,9*	*29*
EU–15	*26,9*	*27,8*	*28,6*	*7*

* Az átalakulás utáni állapotban az átalakulás előtti állapothoz képest.

Megjegyzés: A Gini-koefficiens a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének kifejezésére szolgál. Értéke 0, ha teljes jövedelemegyenlőség valósul meg (azaz mindenki jövedelme egyenlő), és 100 a teljes egyenlőtlenség esetén (vagyis minden jövedelmet egyetlen háztartás kap meg). A táblázatban szereplő becsléseket különböző háztartásiköltségvetés-felmérések csoportos adatainak interpolált eloszlásaira alapoztuk. A felmérés köre változhatott az idő folyamán. Az egyéni jövedelemeloszlásokra vonatkozó adatokat a háztartások egy főre jutó jövedelme alapján számítottuk. Az EU-átlag kiszámításakor öt adat nem állt rendelkezésre: Belgium (2), Spanyolország (2), Portugália (1).

Forrás: a KKE–8 adatokat különböző forrásokból gyűjtöttük az *UNICEF IRC* (2004) adatbázisa alapján. EU–15 adatok: *OECD* (2005*a*) és *World Bank* (2005).

5.7. táblázat. Egyenlőtlenség a jövedelem, illetve a fogyasztás eloszlásában

Ország	Felmérés éve	A jövedelem vagy a fogyasztás részaránya (százalék)				Leggazdagabb 10% a legszegényebb 10%-hoz képest	Leggazdagabb 20% a legszegényebb 20%-hoz képest
		Legszegényebb		Leggazdagabb			
		10%	20%	20%	10%		
Csehország	1996	4,3	10,3	35,9	22,4	5,2	3,5
Észtország	2000	1,9	6,1	44	28,5	14,9	7,2
Lengyelország	1999	2,9	7,3	42,5	27,4	9,3	5,8
Lettország	1998	2,9	7,6	40,3	25,9	8,9	5,3
Litvánia	2000	3,2	7,9	40	24,9	7,9	5,1
Magyarország	1999	2,6	7,7	37,5	22,8	8,9	4,9
Szlovákia	1996	3,1	8,8	34,8	20,9	6,7	4,0
Szlovénia	1998/99	3,6	9,1	35,7	21,4	5,9	3,9
KKE–8	*1996–2000*	*3,1*	*8,1*	*38,8*	*24,3*	*8,5*	*5,0*
EU–15	*1994–2000*	*4,0*	*9,7*	*35,8*	*21,9*	*5,6*	*3,7*

Forrás: ENSZ (2004) adatbázis.

5.8. táblázat. Foglalkoztatás (1989 = 100)

Ország	1990	1991	1992	1993	1996	1999	2002	2003
Csehország	99,1	93,6	91,2	89,8	93,5	88,2	88,0	87,4
Észtország	98,6	96,3	90,9	83,5	74,0	69,2	70,0	71,0
Lengyelország	95,8	90,1	86,4	84,3	88,3	90,4	85,8	85,2
Lettország	100,1	99,3	92,1	85,7	72,4	73,9	75,4	76,8
Litvánia	97,3	99,6	97,4	93,4	87,0	85,0	82,0	83,9
Magyarország	96,7	86,7	78,1	73,1	69,8	72,9	74,1	75,1
Szlovákia	98,2	85,9	86,9	84,6	85,5	82,3	82,1	83,6
Szlovénia	96,1	88,6	83,7	81,3	78,7	80,1	82,8	82,1
KKE–8	*96,9*	*90,9*	*87,0*	*84,2*	*85,5*	*85,8*	*83,5*	*83,4*
EU–15	*101,8*	*102,3*	*101,1*	*99,6*	*100,7*	*105,2*	*109,2*	*109,5*

Forrás: UNECE (2005) 1.sz. 125. o.

5.9. táblázat. Munkanélküliségi ráták (a munkaerő százalékában)

Ország	1990	1992	1993	1996	1999	2002	2003
Csehország	0,7	2,6	3,5	3,5	9,4	9,8	10,3
Észtország	..	1,6	5,0	5,6	6,7	6,8	6,1
Lengyelország	6,5	14,3	16,4	13,2	13,1	20,0	20,0
Lettország	..	2,3	5,8	7,2	9,1	8,5	8,6
Litvánia	..	3,5	3,4	6,2	10,0	10,9	9,8
Magyarország	1,7	12,3	12,1	10,5	9,6	8,0	8,4
Szlovákia	1,6	10,4	14,4	12,8	19,2	17,4	15,6
Szlovénia	..	13,3	15,5	14,4	13,0	11,3	11,0
KKE–8	*4,4*	*10,6*	*12,4*	*10,6*	*12,1*	*15,4*	*15,3*
EU–15	*7,3*	*8,7*	*10,0*	*10,2*	*8,7*	*7,7*	*8,1*

Megjegyzés: Az Észtországhoz tartozó számok 1999-ig csak az álláskeresőkre vonatkoznak.
Forrás: a regisztrált munkanélküliségi ráta a KKE–8-ra vonatkozóan: *UNECE* (2004) 2. sz. 85. o., a standardizált munkanélküliségi ráta az EU–15-re vonatkozóan: *UNECE* (2005) 1. sz. 126. o.

fordított disequilibrium érvényesült. A szocialista gazdaság krónikus hiányt szült, s ennek egyik megnyilvánulása volt – legalábbis az aránylag fejlettebb, iparosodottabb közép-kelet-európai országokban – a krónikus munkaerőhiány. Bármilyen hatással volt is ez a hatékonyságra, a dolgozók élvezték a munkahely biztonságát. Ennek vége! Jelentős mértékben csökkent a foglalkoztatási ráta, és megjelent a nyílt munkanélküliség. A foglalkoztatás rátája országonként eltérő, de mindenütt alacsonyabb, mint az EU–15 átlaga *(5.8. táblázat)*. A munkanélküliség valósággal traumaként zúdult a társadalomra *(5.9. táblázat)*.

Odalett a munkahely biztonsága. Olyankor történt ez, amikor számos más dimenzióban is bizonytalanabbá vált az élet. A szocialista társadalomban azokat, akik nem vállal-

5.10. táblázat. Bűnügyi ráták (1989 = 100)

Ország	1990	1994	1998	2002
Csehország	180	309	355	313
Észtország	124	200	270	321
Lengyelország	161	163	192	253
Lettország	117	146	137	190
Litvánia	118	189	260	247
Magyarország	153	175	272	193
Szlovákia	150	293	198	227
Szlovénia	96	110	139	193
KKE–8	*156*	*194*	*228*	*249*

Megjegyzés: A bűnügyi adatok csak a bejelentett és regisztrált eseteket tartalmazzák. A bűnügyi ráták változhatnak a nemzeti törvények függvényében.
Forrás: UNICEF IRC (2004) adatbázis.

ták a politikai cselekvés kockázatát, aránylag szilárd és kiszámítható létfeltételek vették körül. Most egyszeriben minden mozgásban van, semmit sem lehet előre tudni. Azelőtt egy vállalat örökké élt, most születnek és meghalnak, ma egy új jelenik meg, holnap egy másik csődbe megy. A fogyasztói árakat korábban hosszú időre rögzítették, most örökösen változnak. Még a bankkamaton vagy a devizaárfolyamon sem tud kiigazodni az egyszerű állampolgár. Szörnyű nehéz volt lakást szerezni, de ha valaki már benne ült egy lakásban, akár főbérlőként, akár albérlőként, onnét nem lehetett kimozdítani. Most akár ki is lakoltathatják, ha nem fizeti a bért. Ahogy felszámolták a rendőrállamot, romlott a közbiztonság *(5.10. táblázat)*. Amit az ellentmondást nem tűrő államhatalom és a bürokrácia szilárddá merevített – cseppfolyóssá, kockázatossá, bizonytalanná vált a piac, a verseny, a könnyebb mozgást biztosító polgári szabadságjogok hatására.

Az emberek felháborodnak a politikai élet visszásságai miatt. Sokan úgy látják, hogy a többpártrendszer nem higgadt politikai versenyt hozott, hanem a hatalomért vívott gátlástalan harcot, hazudozást, üres ígérgetést, az ellenzék állandó handabandázását a mindenkori kormány ellen. Az emberek számottevő része nem eléggé bízik a parlamentben. Ebben a tekintetben kiáltó a különbség a régi 15 és az új 8 EU-tagállam között *(5.11. táblázat)*. Politikusok korrupciós gyanúba keverednek, hol azért, mert politikai ellenfeleik hamis rágalmakat keltenek ellenük, hol pedig azért, mert valóban vétettek a törvény vagy legalábbis a tisztesség ellen.

Néhányat említettem a legsúlyosabb bajok közül. Folytathatnám a felsorolást, de ennyi is elég annak szemléltetésére, hogy nem apró-cseprő kellemetlenségekről, hanem valóban nyomasztó, súlyos bajokról van szó.

5.11. táblázat. Bizalom a parlament és más intézmények iránt

Ország	Parlament	Civil szféra	Oktatási rendszer
	(akik bizalommal vannak, százalékosan)		
Csehország	12,2	21,8	54,6
Észtország	27,0	40,4	73,9
Lengyelország	32,8	32,6	81,2
Lettország	27,5	49,2	73,7
Litvánia	10,6	20,6	66,6
Magyarország	34,0	49,6	64,3
Szlovákia	42,8	38,7	76,3
Szlovénia	25,3	25,3	80,3
KKE–8	*29,3*	*33,8*	*73,7*
Ausztria	40,7	42,4	86,2
Belgium	39,1	46,1	77,9
Dánia	48,6	54,9	75,0
Egyesült Királyság	35,5	45,9	66,3
Finnország	43,7	40,9	88,8
Franciaország	40,6	45,9	68,4
Görögország	29,0	20,2	37,0
Hollandia	55,3	37,5	73,1
Írország	31,1	59,3	86,4
Luxemburg	62,7	59,5	67,8
Németország	35,7	38,7	72,6
Olaszország	34,1	33,2	53,2
Portugália	49,2	53,6	59,8
Spanyolország	46,4	40,5	67,6
Svédország	51,1	48,8	67,8
EU–15	*39,1*	*41,1*	*66,8*

Megjegyzés: A válaszadókhoz a következő kérdéseket intézték. Mekkora bizalommal viseltetik a következő lista elemei iránt? Naggyal, közepessel, kevéssel vagy semennyivel? Azokat számoltuk a bizalommal viseltetők közé, akik naggyal vagy közepessel válaszoltak.
Forrás: Halman (2001) 187., 192. o.

Az általános közérzet

Számos felmérés ad számot a közép-kelet-európai régió polgárainak hangulatáról, társadalmi közérzetéről. Ezek arról tanúskodnak, hogy az emberek közérzete megoszlik. Arra az egyszerű (vagy egyszerűnek látszó) kérdésre: „elégedett-e az életével" jóval többen felelnek igennel az Európai Közösség régi tagállamaiban, mint a nyolc új tagországban *(5.12. táblázat)*. Országonként eltér a negatív válaszok aránya *(5.13. táb-*

5.12. táblázat. Általános megelégedettség (átlag egy 1-től 10-ig terjedő skálán)

Ország	1990–1993	1995–1997	1999–2002
Csehország	6,37	..	7,06
Észtország	6,00	5,00	5,93
Lengyelország	6,64	6,42	6,20
Lettország	5,70	4,90	5,27
Litvánia	6,01	4,99	5,20
Magyarország	6,03	..	5,80
Szlovákia	6,15	..	6,03
Szlovénia	6,29	6,46	7,23
KKE–8	*6,40*	*6,20*	*6,20*
Ausztria	6,51	..	8,03
Belgium	7,60	7,93	7,43
Dánia	8,16	..	8,24
Egyesült Királyság	7,49	7,46	7,40
Finnország	7,68	7,78	7,87
Franciaország	6,78	..	7,01
Görögország	..	..	6,67
Hollandia	7,77	..	7,85
Írország	7,88	..	8,20
Luxemburg	..	..	7,81
Németország	7,22	7,22	7,42
Olaszország	7,30	..	7,17
Portugália	7,07	..	7,04
Spanyolország	7,15	6,61	7,03
Svédország	7,97	7,77	7,64
EU–15	*7,26*	*7,24*	*7,30*

Megjegyzés: A megkérdezetteket arra kérték, hogy jelöljék meg válaszaikat egy 1-től (nagyon elégedetlen) 10-ig (nagyon elégedett) skálán: mindent egybevetve, mennyire elégedett teljes egészében az életével mostanában? A minta tipikus mérete országonként körülbelül 1000 fő volt.
Forrás: World Values Survey és *European Values Survey. Sanfey–Teksoz* (2005) tanulmánya ezeket az adatokat használja fel a posztszocialista országokbeli általános megelégedettség mérésére. Az összegző adatokat tartalmazó táblázat az EU–8 országokra vonatkozóan tanulmányuk 17. oldalán található. Hálás vagyok Peter Sanfeynek és Utku Teksoznak (EBRD), akik az EU–15 országaira vonatkozó összes adatot és a régióátlagokat személyesen rendelkezésemre bocsátották.

lázat). Megközelítő átlagként azt mondhatjuk: a régióban minden harmadik ember elégedetlen, vagy éppenséggel nagyon elégedetlen.[15]

[15] Az *5.12.* és *5.13. táblázat* adatait más-más forrásból merítettem, s végső fokon más-más felméréseken alapulnak. Figyelemre méltó, hogy az átlagok, az országcsoportok közötti jellegzetes eltérések a kétféle megközelítésben eléggé közel esnek egymáshoz.

5.13. táblázat. Általános megelégedettség – a válaszok eloszlása (a válaszok százalékában)

Ország	Egyáltalán nem elégedett	Nem igazán elégedett	Meglehetősen elégedett	Nagyon elégedett
Csehország	5	26	57	10
Észtország	11	35	47	6
Lengyelország	9	28	50	11
Lettország	8	35	49	6
Litvánia	10	32	51	5
Magyarország	11	34	45	9
Szlovákia	13	33	48	6
Szlovénia	2	12	65	20
KKE–8	*9*	*29*	*50*	*10*
EU–15	*4*	*17*	*60*	*19*

Megjegyzés: A válaszadókhoz a következő kérdéseket intézték: Mindent egybevetve, általában mennyire elégedett az életével ? Mit mondana, Ön...?
Forrás: Eurobarometer (2003).

Kognitív problémák

Az emberek reagálnak a bajokra – és a reakció hevessége, keserűsége nem csak a nehézségek valóságos súlyosságától függ. Sok múlik azon is, hogy akit a baj ér, vagy aki azt együttérzéssel figyeli, miként érzékeli, hogyan dolgozza fel magában. Próbáljuk áttekinteni a témánk szempontjából legfontosabb *kognitív problémákat*!

1. Mielőtt valami megtörténik, reményeink és várakozásaink vannak. Miután megtörtént – sokszor csalódunk.[16] Ahogy kezdett eluralkodni a kiábrándulás a szocializmusban, úgy erősödtek a várakozások. Kibontakozott a remény, hogy a rendszerváltás majd megoldja a problémákat, mégpedig gyorsan és mindenki számára.
   Keveredtek a jogos remények és a tévképzetek, hamis illúziók. A „Nyugat", a „piac", a „verseny", a „demokrácia" – ezekhez a szavakhoz mitikus képzetek társultak, szinte csak fényt ígértek, árnyak nélkül. Ritka volt a kijózanító szó, különösen hiteles emberek szájából. (Ha a régi rend hívei ágáltak a kapitalizmus ellen, azt egyre kevésbé hitték el.)
   Az első nagy reményekre válaszul jött a hideg zuhany, a kilencvenes évek súlyos transzformációs visszaesése. Alig ocsúdtak fel az emberek, megint formálódni kezdtek új, irreális várakozások, ezúttal az Európai Unióval kapcsolatban. Ezeket felszították a szólamok a „konvergenciáról", az EU-tól várható sok-sok támogatás-

[16] *Hirschman* (1982) rámutat, hogy a csalódás velejárója az emberi létnek. Kantot idézi, aki kijelentette: „Adj az embernek mindent, mit kíván, és lám, ugyanabban a pillanatban azt fogja érezni, hogy a *minden* nem *minden*." [Lásd *Karamzin* (2003) 40. o.] Különösen a nyugati civilizáció embere érez örökös kielégíthetetlenséget és csalódást. A mi esetünkben ezt az általános érzést felfokozta a szocializmust követő átalakulásra vonatkozó speciális elvárások meghiúsulása feletti csalódás.

ról. Nem kevesen naiv türelmetlenséggel bizakodtak abban, hogy igen hamar érezhetővé válnak a belépés előnyei.

Nagyok tehát a bajok. Ám a bajokat sokan a valóságosnál is nagyobbnak érzik, mert *csalódtak*.

2. A társadalompszichológiában jól ismert jelenség, hogy a közérzet nemcsak a valóságos körülményektől függ, hanem attól is, hogy az egyén *kihez hasonlítja magát*. A szocialista rendszer fellazulása idején a szovjet birodalom nyugati peremén még azzal nyugtatgatták magukat az emberek, hogy nálunk mégiscsak jobb, mint a Szovjetunióban. Különösen nálunk, Magyarországon, ahol piacgazdasági reformokkal kísérleteztek, tűnt hihetőnek ez az önbiztatás. Ám amikor a közép-kelet-európai régió minden országában megnyíltak a határok, s különösen most, amikor az EU tagjaivá váltak, általánosan áthelyeződtek a „referenciapontok". Mindenki a német, a francia vagy a skandináv viszonyokhoz hasonlítja a sajátját. Persze, minél magasabbra helyezi az összehasonlítás mércéjét, annál elégedetlenebb azzal, ahol maga tart. Emberileg teljesen érthető a türelmetlenség: most már mi is EU-tagok vagyunk – mikor érjük utol tagtársainkat? Érthető, de szinte reménytelen óhajokhoz vezet. Akik fenntartják ezt a nyugati referenciapontot, azok tartósan keserűek, türelmetlenek és kiábrándultak maradnak.
3. Az emberek könnyen felejtenek, sokféle élménnyel kapcsolatban rosszul működik a kollektív és az egyéni memória. Évtizedekkel ezelőtt dőlt az emberekből a panasz amiatt, mert bizonyos árucikkekből hiány volt, éveket kellett várni autóra, lakáskiutalásra vagy telefonállomás felszerelésére. Manapság lassan én, az 1980-ban írott *A hiány* című könyv szerzője leszek az utolsó kelet-európai, aki még visszaemlékszik a hiánygazdaságra, és igazi örömöt érez amiatt, hogy megszűnt. A hiány helyébe bőséges kínálat lépett. Most már szinte csak zúgolódást lehet hallani amiatt, hogy belefulladunk a sok áruba, az árak megfizethetetlenek, és gyötri az embereket a „fogyasztói társadalom".

   A rosszul működő memória következtében leértékelődnek alapvetően fontos vívmányok (például a szólás, a gyülekezés, az utazás szabadsága, az eszmék szabad versenye, a protestálás joga és így tovább), holott ezek jól érzékelhetők az emberek mindennapi életében. Helyette nagyobb relatív súlyt kapnak a jelenlegi bajok.

   Egy 2004-ben végzett felmérésben azt kérdezték az emberektől, hogy egy mínusz 100-tól plusz 100-ig terjedő skálán értékeljék a jelenlegi és a rendszerváltozás előtti rezsimet (*5.14. táblázat* és annak értelmezése *Rose*, 2005 tanulmányában). Mindenütt jobb osztályzatot kap a jelen, de figyelemre méltó, hogy nem sokkal marad el ettől a múlt rendszer értékelése.

5.14. táblázat. A régi, az új és a jövőbeli rendszer minősítése (a pozitív válaszok százalékos aránya)

Ország	Régi rendszer	Jelenlegi	Öt év múlva
Csehország	32	69	82
Észtország	55	75	79
Lengyelország	51	51	67
Lettország	50	51	71
Litvánia	59	70	84
Magyarország	58	64	81
Szlovákia	51	51	65
Szlovénia	68	69	74
KKE–8	*50*	*57*	*72*

Megjegyzés: A válaszadókhoz a következő kérdéseket intézték: az alábbi skála a kormányzati rendszerek működésének mérésére szolgál, plusz 100 a legjobb és mínusz 100 a legrosszabb értékelés. Hova helyezné Ön a korábbi kommunista rendszert/a jelenlegi, szabad választásokra és többpártrendszerre épülő rezsimet/az öt év múlva várható rezsimet?
Forrás: Rose (2005) 17. o.

Mindez, groteszk módon, nosztalgiaérzésekhez vezet. Sokan azok közül, akik ha nem is voltak a kommunista rendszerrel szemben küzdő aktív ellenállók, de legalábbis dohogtak és változást vártak, most felfedezik: nem is volt az a régi rend olyan rossz.[17]

4. Utolsónak említem meg a tapasztalatok feldolgozásának záró szakaszában bekövetkező torzulást, a hibás okozati elemzést.

Okozati elemzés

A közép-kelet-európai embert kínzó bajoknak és nehézségeknek sokféle oka van. Csak néhányat emelek ki ezek közül.

A régió fejlettsége elmaradt a tőle nyugatra lévő területétől. Ez nem új jelenség, hanem évszázadok alatt alakult ki így. Amint az az *5.15. táblázatból* is látható, a szocialista rendszer idején a relatív elmaradás tovább nőtt. Jó kilátások vannak arra, hogy a relatív lemaradás fokozatosan csökken, de nem történhet olyan csoda a társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedésben, amely ezt a rést (nem rést, szakadékot!) egyhamar betemeti *(5.16. táblázat)*. A szegénység, a technikai színvonal elmaradása, az egészségügy vagy az oktatás, a tudományos kutatás erőforrásainak szűkössége és meg-

[17] Érdemes kiemelni, hogy az *5.14. táblázat* szerint Magyarországon kapja az egyik legkedvezőbb értékelést az 1990 előtti rendszer. *Vásárhelyi* (2005) kitűnő áttekintést ad arról, hogy a magyar közvélemény miképpen oszlik meg a Kádár-rendszer és a rendszerváltás megítélésében. Az általa idézett adatok is alátámasztják, mennyire elterjedt a Kádár-korszak iránti nosztalgia és a váltás okozta csalódás.

5.15. táblázat. Történelmi összehasonlítás Ausztriával (Ausztria egy főre jutó GDP-je = 100)

Ország	1870	1913	1937	1950	1980	1989	2000
Csehszlovákia	62	60	91	94	58	54	43
Lengyelország	51	50	61	66	42	35	36
Magyarország	59	61	81	67	46	42	36

Megjegyzés: Csehszlovákia 2000-ben Csehország és Szlovákia súlyozott átlaga.
Forrás: az OECD-adatbázisból számítva, lásd *Maddison* (2003).

5.16. táblázat. A Nyugat-Európához való felzárkózás ideje (év)

Ország	Az EU–14 100 százalékához	Az EU–14 80 százalékához
Csehország	38	21
Észtország	60	45
Lengyelország	72	55
Lettország	74	59
Litvánia	68	52
Magyarország	46	31
Szlovákia	48	33
Szlovénia	30	9
KKE–8	*55*	*38*

Megjegyzés: Az EU–14-be Luxemburg kivételével az összes régebben csatlakozott ország beletartozik. Az eredmények az EU–14 1,74 százalékos átlagos egy főre jutó reálnövekedési rátájának feltételezésén alapulnak.
Forrás: Wagner–Hlouskova (2005) 367. o.

annyi más negatív jelenség elsősorban (bár nem kizárólag) a fejlettség közepes, az élen haladókhoz képest erősen elmaradt szintjével magyarázható.

A bajok egy része abból származik, hogy átmenetben vagyunk. Át kellett rendezni a termelés struktúráját, s miközben régi termelőhelyek megszűntek, nem álltak azonnal üzembe újak. Az intézményi átalakulás közben is vákuumok, joghézagok, szabályozatlan tevékenységek keletkeztek. Sok helyen leváltották a régi gárdát, az új még gyakorlatlan. Senkit sem nyugtat meg, hogy az ilyesféle nehézségek átmenetiek – nehéz bevárni, hogy megszűnjenek.

Más bajokat nem is lehet megszüntetni, mert magából az új rendből következnek. A kapitalista gazdaság, a verseny, a piac nem ideális álomvilág. Minden rendszernek vannak veleszületett, rendszerspecifikus negatív tulajdonságai, nemcsak a szocializmusnak, hanem a kapitalizmusnak is. Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad, mindig lesz munkanélküliség, mindig erős lesz a jövedelmek eloszlásának egyenlőtlensége, mindig lesznek a versenynek vesztesei, akik komoly anyagi gondokba sodródhatnak, mindig elárasztanak mindent a hirdetések és így tovább. Okos, előrelátó, következetes kormányzati politika enyhítheti a genetikus bajokat, de teljesen meg-

szüntetni nem tudja őket, és mindig fenyeget az újraéledésük. Aki a kapitalista rendszer komoly és megfontolt híve, az ezekkel a bajokkal együtt vállalja – mert még így is előnyösebbnek tartja a szocialista rendszernél.

Ugyanez elmondható a demokráciáról is. Mint a csalódott szerelmesek, úgy ábrándulnak ki a közép-kelet-európai emberek elég nagy tömegei a demokráciából. Irritálják őket a parlamentben folyó, sokszor terméketlen szócsaták, a pártok kölcsönös vádaskodásai, a hazug ígérgetések, a botrányos ügyek elkenése. De hát ezek a demokráciával együtt járó visszásságok! Nemcsak a demokráciában újonc Közép-Kelet-Európában, hanem nagy múltra visszatekintő demokráciákban is sokszor tapasztalhatók hasonló jelenségek. Milliószor idézték már Churchillt, de szavainak elkoptatása semmit sem von le az igazságukból. A demokrácia még a vele járó visszásságokkal együtt is jobb politikai struktúra, mint a zsarnokság bármilyen formája, bármilyen okos, felvilágosult és tisztakezű legyen is a diktátor.

Sajnos, a közép-kelet-európai országok lakosainak egy része – el nem hanyagolhatóan számottevő hányada – nem így gondolkodik. A *5.17. táblázat* nyugtalanító jelenségekre hívja fel a figyelmet.

Bajokat okozhat, vagy a más okok miatt keletkezett nehézségeket tovább növelhetik azok a hibás döntések, amelyeket a politikusok – kormányok, a kormánypártok és az ellenzék, valamint az érdekképviseletek vezetői – hoznak. Lássunk egy példát! Bizonyos, hogy a kapitalizmus szüli az egyenlőtlenséget. Ezt azonban tetézheti a gazdagoknak kedvező, a szegényebbeket sújtó adópolitika, a rosszul elosztott állami támogatás.

5.17. táblázat. Alternatív, nem demokratikus rendszerek támogatottsága (azok részaránya százalékban, akik jobbnak tartják)

Ország	Kommunizmus	Hadsereg	Diktátor
Csehország	18	1	13
Észtország	8	2	40
Lengyelország	23	6	33
Lettország	7	4	38
Litvánia	14	5	40
Magyarország	17	2	17
Szlovákia	30	3	25
Szlovénia	23	6	27
KKE–8	*21*	*4*	*29*

Megjegyzés: A válaszadókhoz a következő kérdéseket intézték. „Ebben az országban volt már a mostanitól eltérő rezsim is a történelemben. Egyesek szerint az ország jobb helyzetben lenne, ha másképp irányítanák. Ön mit gondol erről? Vissza kellene térnünk a kommunista rendszerhez? A hadseregnek kellene átvennie az ország irányítását? Legjobb lenne, ha egy erőskezű vezető irányítana, aki mindenben gyors döntéseket tud hozni?"
Forrás: Rose (2002) 10. o.

A bajok ötféle okát soroltam fel (közepes fejlettség, az átmenet okozta bajok, a kapitalizmus és a demokrácia rendszerspecifikus bajai, valamint a politikusok hibás döntései), de persze említhetnék más magyarázó tényezőket is. A rossz társadalmi közérzet egyik előidézője az, hogy az emberek fejében összekeverednek az okok. Még a hivatásos elemzőkre is nehéz feladatot ró multikauzális jelenségek esetében az okok tárgyilagos és éles szétválasztása. Hogyan várhatnánk kifinomult elemzést attól az állampolgártól, akinek más a mestersége?

Még egyszer az értékítéletekről

Nem szeretnék hibás általánosításokat megfogalmazni. Mint már korábban hangsúlyoztam, a közvélemény megoszlik, az egyének különböző kérdésekre eltérő válaszokat adnak, a kisebb fenntartásokkal összekapcsolódó elégedettségtől a morgáson-zúgolódáson át a dühödt elégedetlenségig. Szeretnék néhány megjegyzést fűzni azok hangulatához, akiknek ítélete inkább a negatív felé hajlik.

A negatív ítéletekben sajnálatos módon összekeveredik a félig helytálló, félig téves ténymegállapítás, a félig megalapozott, félig elhibázott okozati elemzés, és az ítélkezés alapjául szolgáló, a mindennapi élet értékeit előtérbe toló értékrend. Akik itt ítélkeznek, nem gondolkodnak évszázados történelmi perspektívában. Nem törődnek azzal, hogy milyen eredményeket hoz majd a távolabbi jövőben a kapitalista gazdaság és a demokratikus államrend. *Ma* érzik a bajokat, szenvednek tőle, vagy bántja őket, hogy mások szenvednek – és ezért inkább kudarcként, nem pedig sikerként élik meg a rendszerváltást.

Senkinek sincs joga vállrándítással napirendre térni a kiábrándult emberek negatív ítéletei felett. Nincs joga rövidlátással, a nagy történelmi összefüggések iránti vaksággal vádolni őket. Minden embernek egyetlen élete van.[18] Aki most, mondjuk, ötven- vagy hatvanéves és szegény, esetleg munkanélküli is, azt nem kárpótolja az ígéret, hogy majd a későbbi nemzedékek jobban fognak élni. Ő már azt nemigen fogja élvezni. De még a fiatalokat sem könnyű türelemre inteni, hiszen semelyik elvesztett mai pillanat nem igazán pótolható egy későbbi, jobb pillanattal.

Vissza kell-e tehát vonnom a tanulmány első felében tett kijelentést, miszerint alapjában véve egyedülálló sikernek minősíthető a közép-kelet-európai régió nagy átalakulása? Nem akarom visszavonni. Nem hiszem, hogy lehet – sőt, hogy szabad – ilyesféle összefoglaló értékítéletekben egyenleget kalkulálni: ennyi és ennyi a siker, annyi és amannyi a kudarc, s ha az egyenleg pozitív, akkor sikernek, ha negatív, akkor kudarcnak kell tekinteni. Nem tudom elfogadni ezt a szimpla „mérlegkészítő" megközelítést. A cikkben leírt átalakulás értékelésére két külön számlát vezetek, és ezeket nem egyesítem. Az egyik számlán örömmel nyugtázom a világtörténelmi je-

[18] Drámai módon mutatja be az egyéni sorsok hányattatását, a történelem által derékba tört életutakat Losonczi Ágnes új könyve, amelynek már a címe is sokat mond: *Sorsba fordult történelem (Losonczi*, 2005).

lentőségű sikert: vér nélkül és hihetetlen sebességgel létrejött egy, az előzőt meghaladó rendszer. A másik számla a mindennapi élet jó és rossz tapasztalatainak hosszú jegyzékét tartalmazza; sok örömet és sok kínlódást. Értelmesnek és védhetőnek tartom azt a kijelentést, hogy ami a régióban történt, az egyszerre minősíthető világtörténelmi szemszögből sikernek, és ugyanakkor több fontos vonatkozásban súlyos gondokkal és szenvedésekkel teli folyamatnak, mert fájdalmat, keserűséget és kiábrándulást okozott sok embernek.

A közgazdászszakma feladatairól

Miközben eszem ágában sincs kárhoztatni az utca emberét azért, mert nem képes hibátlanul feldolgozni a tapasztalatait, és esetleg tévesen áll össze a fejében a bajok magyarázata – nem adnám meg ugyanezt a felmentést önmagunknak, a közgazdászszakma művelőinek. Nemcsak azokat szólítom meg, akik Közép-Kelet-Európában élnek, hanem azokat is, akik bárhol másutt e régió ügyeivel vagy hasonló problémákkal foglalkoznak.

Talán túlságosan is magunkévá tettük Keynes híres mondását, amely szerint hosszú távon mindannyian halottak vagyunk. Az a fajta, igazán hosszú távú történelmi elemzés, amellyel a tanulmány első felében próbálkoztam, eléggé ritka. Manapság a közgazdász nem is köteles történelmet tanulni a PhD-programokban. Többek között azért is túl negatív a közép-kelet-európai közvéleményben a mostani nagy átalakulás megítélése, mert a társadalomtudományok művelői elmulasztották azt kellő történelmi keretbe beágyazva elemezni és értékelni.

Nemcsak a történettudománytól, hanem egymástól is elszakadtak a különböző társadalomtudományi diszciplínák. Már korábban is találkoztam, de most – erre az elemzésre készülve – újra szembekerültem a következő jelenséggel: a diktatúrától a demokráciára való áttérés politológiai irodalmában szinte egyáltalán nem találni hivatkozásokat közgazdászok műveire, miközben a közgazdászok jóformán teljesen mellőzik a politikatudomány tanulmányait. Interdiszciplináris megközelítés nélkül lehetetlen megérteni és értékelni a nagy átalakulásokat.[19] A közgazdászszakma fő áramlata átengedi a radikális nézetek híveinek a kapitalista gazdaság szigorú bírálatát. Még olyankor is, amikor elismeri, hogy vannak bajok, elhiteti önmagával, hogy kellő rendszabályokkal minden probléma megnyugtatóan megoldható. Tagadja, hogy a rendszernek lennének veleszületett, leküzdhetetlen, genetikus problémái.

Szakmánkban elég ritka a ténymegállapítás és az értékelés gondos, lelkiismeretes szétválasztása. Nem szokás őszintén felmutatni, hogy a közgazdász ítélkezései mögött milyen értékrend húzódik meg. Magától értetődőnek tekintjük, hogy mindenki magáévá tegye a közgazdászszakma axiomatikusan elfogadott implicit értékeit: a ha-

[19] [Az interdiszciplináris megközelítés problémájával és jelenlegi állapotával a 8. tanulmány foglalkozik (181–182. o.).]

tékonyságot, a termelékenységet, a versenyképességet, a növekedést, esetleg a jövedelemeloszlás méltányosságát – de ezen túlmenően kevesen szoktak más értékeknek kellő figyelmet szentelni.

Vannak akadémiai közgazdászok, akik szívesen fordulnak szélesebb hallgatóság vagy olvasóközönség felé. Ám azok is, akik ezt nem teszik, áttételes hatást gyakorolnak. Szavukra figyelnek politikusok, vezető állami tisztségviselők és üzletemberek, a közvéleményt formáló újságírók és elemzők. Nemcsak azzal tudjuk sikeresebbé tenni a nagy átalakulásokat, hogy helyes gazdaságpolitikai javaslatokat teszünk, hanem azzal is, ha hozzájárulunk az élmények kiegyensúlyozott feldolgozásához, segítjük az emberek fejében helyére tenni a változások értékelését.

A nagy átalakulás Közép-Kelet-Európában véget ért. Nem is egyszer hallottam kollégáktól az ironikus megjegyzést: „Ezzel a ti fura tudományotoknak, a »tranzitológiának« is befellegzett." Nem hiszem.[20] Hogyan folytatódik Kína és Vietnam átalakulása? Mi történik majd Kubában? És nem is szabad kizárólag azokra az országokra szűkíteni a figyelmünket, ahol még kommunista pártok vannak hatalmon. Hogyan megy végbe a „nagy átalakulás" a külföldi katonai megszállás alatt élő Irakban? Hogyan fog átalakulni Irán? Milyen lesz a muszlim országok átalakulása?

Minden átalakulás más és más. De azért vannak közös vonások; arról nem is szólva, hogy az egyediséget, az egyes országok sajátosságait is csak akkor érthetjük meg igazán, ha másokkal hasonlítjuk össze őket. A „tranzitológiának" nemhogy vége nincsen, hanem munkája még csak el sem kezdődött a kívánatos alapossággal. Elemzésemmel ösztönözni szeretném az eddig felgyűlt ismeretek gondos tanulmányozását.

[20] [A kötet 7. tanulmánya foglalkozik azzal a kérdéssel: milyen tanulságok adódnak a kelet-európai posztszocialista átalakulásból azoknak az országoknak a számára, amelyekben ez az átalakulás még nem ment végbe.]

6. Mit jelent a „rendszerváltás"?*

Bevezetés

A tanulmány megírásához a 2006 őszén a Kossuth téren lezajlott tüntetések néhány felszólalása adott ihletet. Az egyik szónok szerint a cél „egy új rendszerváltás, a negyedik köztársaság". Hasonló követelések hangzottak el, indulatosan, haraggal, más szónokok beszédeiben is.[1]

Ne intézzük el kézlegyintéssel e szavakat! Fontos problémáról van szó. Mit jelent a kifejezés: „rendszerváltás"? Végbement-e a váltás – vagy talán még igazából el sem kezdődött? Tanulmányom ezekre a kérdésekre szeretne válaszolni, mégpedig nyugodt hangnemben, tárgyilagosan.

Nem törekszem arra, hogy a Kossuth téri tüntetőket és eszmetársaikat győzzem meg. Sok a nézeteltérés a társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók és egy szélesebb réteg, a politikai ügyek iránt érdeklődő értelmiség körein belül. A nézeteltérések egyik oka a félreértés, a fogalmak tisztázatlansága. Szeretnék hozzájárulni ahhoz, hogy rendbe rakjuk a fogalmi apparátust.

* [Szeretném kifejezni köszönetemet munkatársamnak, Péter Noéminek, aki segítségemre volt a rendszerekkel és a rendszerváltással kapcsolatos elméleti irodalom és a napjainkban elhangzó politikai megszólalások áttekintésében és feldolgozásában. Köszönöm Zdenek Kudrna és Nagy Eszter közreműködését a tanulmányt megalapozó kutatásokban. Hálás vagyok Gedeon Péter, Halmai Gábor, Kontler László, Kovách Imre, Kövér György, Timur Kuran, Madarász Aladár és Róna-Tas Ákos tanácsaiért.

A jelen tanulmány tárgya – a kapitalizmus, a szocializmus, a demokrácia és a rendszerváltás fogalmának tisztázása – régóta foglalkoztat. Először tíz évvel ezelőtt, a *Kornai* (1997) cikkben fejtettem ki ezzel kapcsolatos gondolataimat. Az akkor publikált cikk címe *(Mit jelent és mit nem jelent a rendszerváltás)* is érzékelteti, hogy szellemi előzménye volt a hasonló című jelenlegi tanulmánynak. Az azóta eltelt tíz évben szerzett tapasztalat és kutatás tette lehetővé, hogy az akkor már érlelődő gondolataimat most kidolgozottabb formában fejtsem ki. Az átfedések és ismétlődések elkerülésére a tíz év előtti cikket nem foglaltam bele ebbe a kötetbe.]

[1] A fentiekben olvasható mondat forrása: „158 éve nem volt ilyen árulás", *Magyar Nemzet Online*, 2006. október 7. Néhány további idézet. „A Szent Korona-tanra épülő új alkotmányt, alkotmányozó nemzetgyűlést, új rendszerváltást akar a Kossuth téren felszólalók egy része." (*Forrás: Magyar Nemzet Online*, 2006. szeptember 21.) „Az évforduló méltó megkoronázása és a valós szabadság és rendszerváltás az aznap tartott alkotmányozó nemzetgyűlés lesz." (*Forrás:* Kitartanak a Kossuth téri tüntetők. *Figyelő*, 2006. október 16.) – „... már rendszerváltást is sürgettek, mert a szónokok szerint a nép akaratát senki sem kérdezte meg, hogy milyen államformában akar élni Magyarországon". (*Forrás:* Rendszerváltást követeltek a Kossuth téren. *Magyar Nemzet Online*, 2006. október 5.) „A két szónok azt hangsúlyozta, hogy ... új alkotmányra, új rendszerváltásra és új büntetőtörvénykönyvre van szükség." (*Forrás:* Új alkotmány, új rendszerváltás kell. *Hírszerző* internetújság, 2006. november 4.)

Előre figyelmeztetem az olvasót: ne várja ettől a tanulmánytól sem az őszi tüntetések és zavargások okozati elemzését, sem pedig politikai tanácsokat a következő hónapok kormányzati teendőire. Távolságot szeretnék tartani a mindennapos eseményektől, és átgondolni a posztszocialista átalakulás néhány alapvető problémáját.

Pozitív *versus* normatív megközelítés

Két megközelítést alkalmazhatunk.

Az egyik a *pozitív megközelítés*. Milyen, tapasztalatilag megfigyelhető, történelmileg létező társadalmi képződményeket nevezhetünk „rendszernek"? Milyen, tapasztalatilag megfigyelhető, történelmileg valóban végbement változásokat nevezünk „rendszerváltásnak"?

A másik a *normatív megközelítés*. Milyen változásokat helyesel vagy ítél el az, aki a kérdésben állást foglal? Milyen változások töltik el örömmel, vagy ellenkezőleg, felháborodással?

Szólok majd mások normatív ítéleteiről, de az olvasó elé tárom saját állásfoglalásomat is. Sok vita folyik arról, hogy megvalósítható-e ez a szétválasztás.[2] Hiszen – mondják – a pozitív megközelítés merő illúzió, mivel a kutató témaválasztása, az általa használt fogalomrendszer, a kiemelések és mellőzések már eleve értékválasztásokon alapulnak. Itt csak annyit mondhatok: amennyire tőlem telik, megpróbálom a szétválasztást megvalósítani. Amennyire képes vagyok rá, maximális tárgyilagosságra törekszem a pozitív elemzésben. Nem is az a fő kérdés, mennyire sikerül a pozitív megközelítésben „értékmentesnek" maradni. A fő kérdés az, hogy a kétféle megközelítés során egymástól merőben eltérő kérdésekre kell felelni.

Pozitív megközelítés esetén végeredményben pozitív állításhoz jutunk el: sejtéshez, hipotézishez. A kérdés, amit ilyenkor feltehetünk: *igaz*-e az állítás? Alátámasztható-e, igazolható-e? Egyáltalán olyan kijelentésről van-e szó, ami cáfolható – vagy fel sem vethető az igaz vagy nem igaz kritériuma?

Normatív megközelítés esetén ezek a kérdések nem tehetők fel. Itt értékítélethez érünk. *Jónak* tartom-e azt, amiről ítélkezem? Ez értékfüggő kijelentés. Alapulhat tudatos értékválasztáson, vagy csupán előítéleten, emóciókon, a bizalmatlanság, a düh és felháborodás – vagy ellenkezőleg: a rokonszenv és bizalom érzetein. Ilyenkor a

[2] Sajnos, itt még egy fogalomzavarra számíthatunk, főképpen azok körében, akik nem szoktak hozzá a tudományelméletben alkalmazott „pozitív *versus* normatív" ellentétpárhoz. Eléggé elterjedt az, hogy a kedvező értékítéletet, a helyeslő normatív állásfoglalást „pozitív" véleménynek nevezik, míg a kedvezőtlen értékítéletet „negatívnak". Reménytelennek ígérkezik a fogalomtisztázó hadjárat a „pozitív" szónak e kétféle használatával szemben. Kizárólag arra szorítkozom, hogy a saját fejtegetéseimben a „pozitív" szót csak az előbbi értelemben használom (azaz a „normatív" ellentéteképpen), míg az értékítéletekről szólva mindig csak szinonimákat alkalmazok, például a „kedvező", „helyeslő" jelzőket, a „kedvezőtlen", „helytelenítő" vagy „elítélő" szavak ellentéteképpen. Másnak – legalábbis a professzionális elemzőknek, kutatóknak, tanároknak – ugyanezt ajánlanám, de nem bízom abban, hogy ezt az ajánlást sokan követik majd.

tudományos igényű vizsgálat megkísérelheti az ítélkezés alapjául szolgáló, ki nem mondott, talán nem is tudatos értékrendet kibányászni.

Jól ismert a kétféle megközelítés elválasztása. Mégis, e kettő összezavarása jellemzi a rendszerváltásról folytatott viták számottevő részét. Ennek a megkülönböztetésnek kulcsszerepe lesz a rendszerváltásról kifejtett gondolatmenetben.

A rendszerváltás pozitív megközelítésben

Mit nevezzünk „szocialista rendszernek"? A kérdésre adható normatív megközelítésű válasz. Van, aki azt mondaná: az a képződmény, ami a Szovjetunióban, majd a többi kommunista országban létrejött, nem érdemli meg a „szocializmus" nevet, az igazából csak meggyalázta a szocializmus nemes eszményét. Nem volt helyes létező szocializmusról beszélni, mert ami ott létezett, nem volt igazi szocializmus.

Nem vitatkozom azokkal, akik a „szocialista rendszer" elnevezést kitüntetésnek tekintik, amit ki kell érdemelni, és akik szerint a Lenin, Sztálin, Rákosi vagy Ceausescu irányításával kialakult formációk ezen a vizsgán megbuktak. A szocialista országok hivatalos retorikája is kitüntetésnek tekintette ezt a jelzőt, és – az előbbi értékeléssel ellentétben – azt hirdette, hogy a „létező szocializmus" fényesen szerepelt a vizsgán.

Pozitív megközelítésben a definíció nem lehet önkényes, hanem a valóság megfigyeléséből és elemzéséből kell kiindulni. Lássunk először egy természettudományi analógiát! Sokféle kutya van. Szinte hihetetlen és elfogadhatatlan, hogy egy kis pincsi és egy óriás bernáthegyi, amelynek más a testalkata, a járása, a színe, a nézése, a természete – egyaránt kutyának (latin nevén *canis familiaris*) neveztessék. Csakhogy nem a kutyabarát vagy a kutyákat nem szerető ember ízlése dönti el, melyik kutyafajtát hajlandó kutyaként elismerni, és melyiket nem. Van valami közös minden kutyában, ami más, mint a kutyának nem minősíthető többi állatban. A zoológus pontosan le tudja írni, mi a közös a kutyákban, és milyen pozitív kritérium alapján határozható meg, hogy egy állat beletartozik-e a kutyák fajába (a *canus familiaris* fajba, a *species*be) vagy sem.[3] Nem a kutyák vagy a macskák iránti rokonszenv vagy ellenszenv, hanem e pozitív kritérium dönti el, hogy egy adott állat kutya-e vagy macska.

A szocialista rendszer című könyvemben (*Kornai*, 1993*a*) pozitív definíciót alkalmaztam. 1987-ben 26 ország nevezte magát hivatalosan „szocialista országnak".[4] Melyek voltak ennek a 26 országnak a közös karakterisztikumai? Nem arra törekedtem, hogy minél több hasonló vonást fedezzek fel bennük. Ellenkezőleg: lehetőleg legyen minél szűkebb a karakterisztikumok köre – de elégséges ahhoz, hogy egyértelműen elhatároljuk a szocialista rendszerbe tartozó országokat azoktól, amelyek nem sorol-

[3] A pozitív kritérium a következő: az azonos fajba tartozó egyedek egymás között szaporodnak, és termékeny utódot képesek létrehozni.

[4] [A 26 szocialista országot áttekintő, *A szocialista rendszer* (1993*a*) könyvben közölt táblázat, frissebb információkkal felújítva, megtalálható a jelen kötet 7. tanulmányának végén (159–162. o.).]

hatók ide. A logika nyelvén: melyek a *szükséges és elégséges feltételei* annak, hogy egy adott országról egy adott időpontra vonatkozóan egyértelműen kijelenthessük: abban szocialista rendszer működik?

Három szükséges és elégséges feltétel együttes jelenléte kell ehhez.

1. A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a köztulajdonnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a magántulajdonnak.
2. A társadalmi-gazdasági tevékenységek koordinációját illetően domináló szerepe van a központilag vezérelt bürokratikus koordinációnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a piaci koordinációnak.
3. A politikai hatalom felett monopóliumot gyakorol a marxista-leninista kommunista párt, azaz olyan párt, amelynek programja a magántulajdonon és a piacon alapuló kapitalizmus felszámolása, tehát ellensége a kapitalizmusnak. A kommunista párt tetteivel bizonyítja, hogy el van szánva e program megvalósítására. Ez a harmadikként említett karakterisztikum – az események történelmi sorrendjét tekintve – megelőzi az előbb említett kettőt. A kommunista párt hajtja végre a magántulajdon tömeges konfiskálását és a piac nagyarányú felszámolását vagy gúzsbakötését.

Ha ez a három *elsődleges*, valóban szükséges feltétel érvényesül, az elégséges ahhoz, hogy a rendszer számos *másodlagos* közös tulajdonsága – esetleg hosszabb késleltetések után – kialakuljon. Például megszülessenek a rendszerrel konform jogszabályok, kialakuljon a politikai, kormányzati és gazdasági vezetőknek a rendszer kívánalmaival összhangban működő viselkedésmódja, az állampolgárok nagy része a rendszer követelményei szerint szocializálódjék, és így tovább.

A „szocialista rendszer" fogalma egy rendszer*családot* jelöl meg. Egy-egy ország intézményeinek konfigurációja változik a történelmi időben: Brezsnyev Szovjetuniója más volt, mint Sztáliné. Egy-egy adott időszakban is különböztek egymástól a különböző országok: más volt Honecker NDK-ja, mint Pol Pot Kambodzsája. Ám közös volt – és ez tapasztalati úton egyértelműen igazolható – az a három karakterisztikum, amelyről az imént szóltam.

Melyek azok a szükséges és elégséges feltételek, amelyeknek érvényesülniük kell ahhoz, hogy egy konkrét történelmi képződményről azt állítsuk: ott a kapitalista rendszer uralkodik? A válasz szimmetrikus a szocialista rendszerről mondottakkal.

1. A tulajdonviszonyokat illetően domináló szerepe van a magántulajdonnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a köztulajdonnak.
2. A társadalmi-gazdasági tevékenységek koordinációját illetően domináló szerepe van a piacnak, és legfeljebb alárendelt, kiegészítő szerepe a központilag vezérelt bürokratikus koordinációnak.
3. Nincsen olyan politikai hatalom, amely ellenségesen állna szemben a kapitalizmussal, a magántulajdonnal és a piaccal. Vagy aktívan támogatja ezeket az intézményeket, vagy legalábbis jóindulatúan, „barátságosan" semleges irányukban.

Felhívom a figyelmet arra, hogy a szükséges és elégséges feltételek között nem soroltam fel a demokráciát. A kapitalista rendszer működhet olyan politikai struktúrában, amely zsarnoki, amely elfojtja a politikai szabadságjogokat, és amelyben a vezetőket nem a parlamenti választások procedúrájával választják ki. A kapitalizmus puszta fennmaradásához csupán az szükséges, hogy a politikai rezsim ne legyen kapitalizmusellenes. A demokrácia problémájára visszatérek a tanulmány egy későbbi részében.

A fenti három feltételt nem én emeltem ki sokféle feltételjelölt közül, a kapitalizmusnak valamiféle önkényes definíciója alapján. A definiálás útja ebben az esetben is hasonló ahhoz, mint amiről korábban szó volt, a szocialista rendszer kapcsán. A tapasztalatból, a valóságos történelmi képződmények tulajdonságainak megfigyeléséből indulunk ki. Jelöljünk ki egy nagyobb országcsoportot, amelyet elég széles közmegegyezéssel kapitalista országok csoportjának neveznek! Nézzük meg, mi a közös bennük! Azt találjuk: a fenti három *elsődleges* feltételnek mindegyikük megfelel – miközben különbözhetnek egymástól *másodlagos* vonásokban, például a jogrendben, az állam gazdasági aktivitásában és redisztributív szerepében, a lakosság vallási hovatartozásában és így tovább.

A „kapitalista rendszer" fogalma (párhuzamosan azzal, amit fentebb a „szocialista rendszerről" írtam) egy rendszer*családot* jelöl meg. Itt is elmondható: egy-egy ország intézményeinek konfigurációja változik a történelmi időben; más volt például a 19. század Angliájában, mint manapság ugyanott. És egy adott időpontot tekintve, más a mai Svédország és Norvégia, mint az Egyesült Államok vagy Új-Zéland. Ám mindegyik kapitalista országra ráillett az a három karakterisztikum, amelyről az imént szóltam.

A „szocializmus *versus* kapitalizmus" dichotómia nemcsak a rendszercsaládon belüli variánsokat nem zárja ki, de összefér azzal is, hogy léteztek a múltban, és léteznek a jelenkorban is olyan konkrét képződmények, amelyek nem sorolhatók be erőltetés nélkül a két rendszercsalád egyikébe sem. Íme, néhány kivétel!

- Gazdaságilag fejletlenebb országokban hosszú időn át keveredhetnek a prekapitalista és a kapitalista formák.
- Azokban az országokban, amelyekben igen erős az iszlám vallás befolyása, sőt feltámadt a teokratikus politikai-ideológiai uralom, találhatunk sajátos tulajdonformákat, amelyek nem nevezhetők sem köztulajdonnak, sem magántulajdonnak. Ugyanott léteznek koordinációs mechanizmusok, amelyekben a piac szokványos működését az iszlám törvény és/vagy az iszlám tradíció tartósan korlátozza (*Kuran*, 2004). Ezért ezeknek az országoknak a konkrét rendszere nem illeszthető be a kapitalista rendszercsaládba, miközben szocializmusnak bizonyára nem nevezhető.

Ebben nincs semmi nyugtalanító az elemző számára. Használhatók lehetnek az olyan osztályozások, amelyek ugyan szigorú elválasztási kritériumokat írnak elő, de tudomásul veszik, hogy léteznek kivételek, az osztályozásba nem igazán beleférő, kétértelmű vagy homályos esetek. Például jól használható a nő–férfi dichotómia, még akkor is, ha léteznek hermafroditák.

Amikor *két* nagy rendszert állítok egymással szembe, csatlakozom ahhoz az intellektuális hagyományhoz, amelynek úttörője Marx volt. Az ő nevéhez kapcsolható a *kapitalizmus* fogalmának előtérbe helyezése. Azóta mások is, köztük nem marxisták, szívesen használták a kapitalizmus–szocializmus ellentétpárt. Elég itt Polányi Károly, Max Weber, Ludwig von Mises és Joseph Schumpeter nevét megemlíteni.[5]

Nem ez az egyedül lehetséges pozitív megközelítés a rendszer fogalmának tisztázásához. A kutatók egy része elveti ezt a dichotómiát, azaz *két* fő rendszer, két modellcsalád éles szembeállítását. Ehelyett azt hangsúlyozzák: valójában minden konkrét rendszer különböző elemek keveréke. A köztulajdon és a magántulajdon, a bürokrácia és a piac, a demokrácia és a diktatúra, továbbá számos egyéb karakterisztikum a közelmúltban és jelenleg mindegyik országban megtalálható, ám ezek az elemek országonként és időszakonként más-más arányban kombinálódnak. Igen sokféle kombináció létezik, ezek többféle szempont alapján tipologizálhatók (*Pryor*, 2005, 2006).

Nem vetném el mereven ezt a megközelítést, én is szívesen alkalmazom az *egyazon rendszercsaládhoz* tartozó konkrét történelmi realizációk megkülönböztetésére. Amint azt az imént említettem, más volt Kambodzsa, mint az NDK, más Svédország és Norvégia, mint az Egyesült Államok vagy Új-Zéland. És mégis, kitartanék amellett, hogy roppant erős a megvilágító és magyarázó ereje az éles dichotómiának![6]

Most már kezünkben van az a fogalmi apparátus, amelynek segítségével felelhetünk arra: mikor fejeződött be a rendszerváltás.

A rendszerváltás végbement, amikor az elemzés tárgyát képező országról megállapítható: abban már nem érvényesül a szocialista rendszer három elsődleges karakterisztikuma, de már érvényesül a kapitalista rendszeré.

Ebben a pozitív megközelítésben kijelenthető: az Európai Unió tíz új posztszocialista tagállamában, köztük Magyarországon is, végbement a rendszerváltás. (Nem állítom azt, hogy kizárólag ebben a tíz országban ment végbe, de mondanivalóm kifejtése nem igényli annak tisztázását, vajon más országban is befejeződött-e a rendszerváltás.)

Ez pozitív kijelentés. Tapasztalati úton igazolható vagy cáfolható. Nem szeretném tanulmányomat sok statisztikai adattal terhelni; mindössze két táblázatot közlök, amelyeket az Európai Fejlesztési és Újjáépítési Bank (EBRD) jelentéseiből vettem át. Ezekből emelek ki néhány, Magyarországra vonatkozó adatot.

- Teljesül az elsődleges feltételek közül az első (lásd az *6.1. táblázatot*). Magyarországon 2004-ben a GDP 80 százaléka származott a magánszektorból.

[5] A *kapitalizmus* fogalmát használó és a két nagy rendszert egymással szembeállító intellektuális hagyományról tömör áttekintés található a következő művekben: *Berend* (2001), *Heilbronner* (1980), (1991).

[6] A társadalomtudományok jelenkori művelői megoszlanak a fentiekben vázolt megközelítések használatában. A szemléltetés kedvéért pillantsunk rá az amerikai felsőoktatás két tekintélyes és elterjedt közgazdaság-tudományi tankönyvére. A „kapitalizmus *versus* szocializmus" fogalompárt használja *Fischer–Dornbusch* (1983), ezzel szemben *Mankiw* (2004) megkerüli a használatát.

6.1. táblázat. A magánszektor részesedése a GDP-ből (százalék)

Ország	1989	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004
Bulgária	10	10	25	40	55	65	70	70	75
Csehország	5	10	30	65	75	75	80	80	80
Észtország	10	10	25	55	70	70	75	80	80
Lengyelország	30	30	45	55	60	65	70	75	75
Lettország	10	10	25	40	60	65	65	70	70
Litvánia	10	10	20	60	70	70	70	75	75
Magyarország	5	25	40	55	70	80	80	80	80
Románia	15	15	25	40	55	60	60	65	70
Szlovákia	5	10	30	55	70	75	80	80	80
Szlovénia	10	15	30	45	55	60	65	65	65

Megjegyzés: A számítások hivatalos (kormányzati) és nem hivatalos források felhasználásával készültek. A számított részarány a magánvállalatok hivatalos és nem hivatalos tevékenységéből származó bevételeit is magában foglalja. Magánvállalatnak számít minden, többségben magántulajdonban lévő vállalat.
Forrás: EBRD (2006) alapján.

- Teljesül az elsődleges feltételek közül a második (lásd a *6.2. táblázatot*). Az EBRD szakértői „osztályzatokat" adnak az országoknak arra vonatkozóan: meddig jutottak előre a posztszocialista átmenet során a piacgazdaság különböző jellegzetes vonásainak kialakításában *(transition indicator scores)*. A legjobb „osztályzat" a „4+". Magyarország ezt a legjobb osztályzatot kapta a koordinációs mechanizmusokkal kapcsolatos két „tantárgyban": a kereskedelem és a devizatranzakciók liberalizációjában. Ez tükrözi azt, hogy a koordinációban immár domináló szerepe van a piaci mechanizmusnak.
- Nem támasztom alá számszerűen a harmadik feltétel teljesülésére vonatkozó kijelentést: Magyarország politikai rendje és törvényei védik a magántulajdont és a piac intézményeit. Az olvasó ellenőrizheti a kijelentés igazságát.

Pozitív megállapítást tettem, amely nem tartalmaz értékítéletet. *A rendszerváltás megtörtént* – ennek a változásnak lehet örülni, vagy lehet emiatt elkeseredni. Az örvendezők és az elkeseredettek között azonban nem lehet vita arról, hogy a tíz új tagországról elmondható: beléptek a kapitalista rendszercsaládba, mert az elsődleges rendszerkarakterisztikumok tekintetében immár hasonlóak a többi kapitalista országhoz.

Az emberek nehezen szokták meg a „kapitalizmus" szó használatát. A kommunista hatalom évtizedeiben a közgondolkodást mélyen indoktrinálták. Az újságok, a rádió és a tévé, az iskola és az egyetem, az ünnepi beszédek és a pártszemináriumok besulykolták az emberekbe azt az eszmét, hogy a kapitalizmus gyűlöletes és elvetendő rendszer. Még akiben volt is ellenérzés a fennálló szocialista rendszerrel szemben, az sem kívánta volna „a kapitalizmus restaurációját". A szocializmus radikális ellenfelei

6.2. táblázat. Az EBRD piacgazdasági átalakulás fokát jelző indexének értékei

Ország	Árliberalizáció	A kereskedelem és a devizatranzakciók liberalizációja
Bulgária	4+	4+
Csehország	4+	4+
Észtország	4+	4+
Lengyelország	4+	4+
Lettország	4+	4+
Litvánia	4+	4+
Magyarország	4+	4+
Románia	4+	4+
Szlovákia	4+	4+
Szlovénia	4	4+

Megjegyzés: Az index 1 és 4+ közötti értéket vehet fel. Az 1 osztályzat jelentése: alig számottevő, illetve semmilyen változás nem történt a központi tervezés időszakához képest. 4+ pedig az iparosodott piacgazdaság viszonyainak való megfelelést jelzi.
Forrás: *EBRD* (2005) 1.1. táblázat.

sem jelentették ki – még illegálisan terjesztett, egyébként bátran szókimondó írásaikban sem –, hogy „kapitalista" rendszert szeretnének. Azért nem, mert nem gondolták ezt teljesen végig, vagy ha tulajdonképpen a kapitalizmus helyreállítását pártolták is, nem akarták hangsúlyozni, mert arra számítottak, hogy az ellenérzést váltana ki olvasóikban. Jellemző, hogy amikor már megszűnt a cenzúra és vele az öncenzúra ebben a tekintetben, sokáig mégis kerülték a politikusok, a publicisták és a társadalomtudósok ezt a kifejezést.[7] Nem találkozunk a kifejezéssel az 1989 után alakuló pártok első programnyilatkozataiban. Szívesebben használtak olyan eufemisztikus kifejezéseket, mint *piacgazdaság*, mert az elfogadhatóbb volt az antikapitalizmusra ráhangolódott emberek fülének.

A politikai struktúra változása pozitív megközelítésben

Az Európai Unió tíz kelet-európai új tagországában nem csak az a minimumfeltétel teljesült, hogy megszűnt a kapitalizmussal szemben ellenséges marxista-leninista ideológiát valló kommunista párt egyeduralma, és így lehetővé vált az átlépés a kapi-

[7] Munkatársaimmal végigböngésztük a *Heti Világgazdaság*, a *Magyar Narancs* és a *Hitel* valamennyi, a rendszerváltás kezdetén megjelent számát. 1992–1993 körül kezd feltünedezni az írásokban a *kapitalizmus* szó.

Nemrég György Péter emlékeztetett erre a sajátos, szemérmes elhallgatásra: „... 1989 a többpártrendszert jelentette és ígérte, s szinte senki nem beszélt a kapitalizmusról. Kormány kormányt követett, s mind joggal óvakodott attól, hogy megismertesse a lakossággal a kapitalizmus realitását" (*György*, 2006).

talista rendszercsaládba. Ennél sokkal több történt, sokkal mélyebb volt a fordulat: a diktatúrát demokrácia, a kommunista párt politikai monopóliumát több párt versenye váltotta fel.

Ez a politikai változás – amint a gondolatmenet korábbi részében hangsúlyoztam – nem *szükséges* feltétele a rendszerváltásnak. A szocializmust felválthatta volna a kapitalizmus úgy is, hogy az egyik fajta politikai zsarnokság helyébe egy másik fajta zsarnokság lép. Gondoljunk csak 1919-re és az azt követő első időszakra, amikor a vörösterrort fehérterror váltotta fel! Vagy emlékezzünk vissza a Pinochet-puccsra! Különleges történelmi szerencse tette lehetővé, hogy ez a kétfajta – politikai és gazdasági – átalakulás egybeessék. Nem kizárólag a külső körülményeken múlt. Hozzájárultak ehhez a kommunista rendszerrel szembeforduló demokratikus ellenzéki mozgalmak és szervezkedések, az intellektuális felvilágosodás folyamata, a kommunista párt vezető rétegének ideológiai és erkölcsi megrendülése, azaz *belső* erők. Egyes országokban, talán leginkább Magyarországon és Lengyelországban, nagyobb volt a belső erők szerepe, más országokban a belső hatás gyengébbnek mutatkozott. Ám aligha tagadható, hogy végeredményben nem a belső erők hozták meg a kommunista zsarnokság összeomlását, hanem a külső körülmények, a nemzetközi erőviszonyokban bekövetkezett változások tették azt lehetővé. A Szovjetunió 1956-ban Magyarországon, 1968-ban Csehszlovákiában és 1981-ben Lengyelországban még képes volt megakadályozni a szocialista rendszerből való kilépést, de 1989–1990-ben már nem.

Eddig magyarázat nélkül használtam a „demokrácia" szót. Mivel tanulmányom fő célja a fogalmi tisztázás, szükség van a kifejezés értelmezésére. Megint ugyanazt a módszertant alkalmazom (és ez nem magától értetődő, mindenki által elfogadott metodika!), amelyet a *szocializmus* és a *kapitalizmus* definíciójánál használtam. Ismét nem normatív, hanem pozitív szemlélettel közeledünk a jelenség megértéséhez. Vannak országok, amelyeket demokráciáknak neveznek. Bizonyára ide sorolhatók az Európai Unió régi tagországai, továbbá néhány tengerentúli ország: az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland. Melyek ennek az országcsoportnak azok a vonásai, amelyek közösek, és amelyek érdemlegesen megkülönböztetik őket olyan országoktól, amelyeket a közmegegyezés *nem* tart demokráciának? Akárcsak korábban, a szocializmus és a kapitalizmus pozitív megközelítésű jellemzésénél, a lehető legkevesebb karakterisztikumot keresem – a szükséges és elégséges feltételeket, az elsődleges megkülönböztető ismérveket.[8]

Schumpeter nyomán a demokrácia *procedurális* jellegzetességeiben találjuk meg azokat a megkülönböztető vonásokat, amelyek a kormányzás más formáitól elválasztják (*Schumpeter*, 1942). Pozitív megközelítésben egy ország kormányzati formája akkor és csak akkor minősül demokráciának, ha a vezetőket jól definiált procedúra keretében választják ki. A procedúra legfontosabb elemei a politikai pártok versenye

[8] [Az 5. tanulmány (85–88. o.) már foglalkozott a demokrácia fogalmának értelmezésével. Elkerülhetetlenül van némi átfedés az ottani és az itteni fejtegetés között, itt azonban olyan szempontokat is felvetek, amelyekre az 5. tanulmányban nem tértem ki.]

és az erre épülő ismétlődő szavazás, valamint a megválasztott parlament törvényalkotó tevékenysége. Azokat, akik eddig kormányoztak, nem kell (és nem is lehet) demonstrációkkal, tömegnyomással, felkeléssel, zendüléssel, fegyveres erővel, gyilkossággal, összeesküvéssel eltávolítani. Azok civilizált formában, szavazási procedúra keretében, az esedékes választások alkalmával *leválthatók.* Azok a korábbi vezetők, akiket nem választottak meg, ellenállás nélkül átadják helyüket a választás győzteseinek. Ezeket a procedurális jellegzetességeket tekintem a demokrácia érvényesüléséhez szükséges és elégséges *minimumfeltételeknek.*

Külön kiemelem, mi az, amit *nem* tartalmaz a fenti jellemzés.

a) Nem tartalmaz semmiféle megállapítást arra vonatkozóan, mennyire érett vagy fejlett a szóban forgó rendszer demokráciája. Akkor is teljesítheti a minimumfeltételeket, ha egyébként még eléggé nyers és kialakulatlan, ha még nem eléggé érvényesül a kormányzás átláthatósága, és gyenge az állampolgárok közvetlen részvétele a politikai döntésekben.

b) A minimumfeltételek nem tartalmaznak követelményeket a kormányzat minőségére vonatkozóan. A demokratikusan megválasztott kormány lehet kompetens vagy inkompetens, lehet takarékos vagy pazarló, lehet őszinte vagy félrevezető – a minimumfeltétel azzal teljesül, hogy a vezetők kijelölésénél megtartották a demokrácia játékszabályait.

c) A minimumfeltételek megfogalmazása nem alkalmazza az alkotmányjog fogalmi apparátusát. Lehet egy országnak olyan alkotmánya, amely eleve magában foglalja a minimumfeltételt, azaz szabályozza a parlamenti választás és a kormánykijelölés procedúráját. Ám a kormányzati forma teljesítheti a minimumfeltételeket akkor is, ha az alkotmány nem eléggé pontos ebben a tekintetben. Az alkotmányosság úttörőjének, Nagy-Britanniának mind a mai napig nincsen kodifikált alkotmánya.

d) A minimumfeltételek nem foglalnak magukban semmiféle megállapítást a demokrácia *stabilitására* vonatkozóan. Lehetővé tesznek egy *tesztet* annak tisztázására, vajon demokrácia van-e egy bizonyos országban egy adott időpontban. Ám nem foglalnak magukban politikai ajánlásokat arra vonatkozóan, hogyan kell a demokráciát megőrizni. Ez fontos figyelmeztetés, amelyet hozzá kell tennem korábbi írásaimhoz.

Magyarországon ma demokrácia van, mert mostanáig tiszteletben tartották a vezetők kiválasztására és leváltására vonatkozó procedurális előírásokat. A vesztesek feladták hatalmukat, és civilizált formák között átadták a győzteseknek. Tavaly, 2006-ban fordult elő első ízben, hogy a kormányzó koalíciót újraválasztották – ez is a procedurális játékszabályok szerint ment végbe.

Igen ám, de az a tény, hogy eddig mindig így történt, nem ad abszolút garanciát arra, hogy ugyanez történik a jövőben is. A minimumfeltételek teljesítése *ma* nem elégséges feltétele annak, hogy a demokráciát megőrizzük *holnap.* A minimumfeltételeket tiszteletben kell tartani mindennap, újra és újra! Ha nyertél – élj a kormány-

zás jogával! Ha vesztettél – fogadd el a politikai vereséget! A győzelmet elfogadni, ez nem túl nehéz. A veszteség elfogadása – ez az a lakmuszpróba, amelyen lemérhető, működik-e a demokrácia. Ha jelentős politikai erők ezt a minimumfeltételt nem teljesítik, akkor veszélyben van a demokrácia.[9]

Visszatérek azoknak a kijelentéseknek a felsorolásához, amelyeket a minimumfeltételek nem foglalnak magukban.

e) Tanulmányom gondolatmenete szempontjából fontos hangsúlyoznom: a most ismertetett pozitív definíció nem foglal magában értékítéletet.[10] Lehet a minimumfeltételt teljesítő demokratikus kormányzati formát szeretni vagy megvetni. Itt most csak arra a pozitív kérdésre szorítkozunk: egy adott országban egy adott időszakban demokrácia van-e?

A pozitív megközelítés kritériumait alkalmazva, megerősíthetjük a megállapítást: igen, Magyarországon (és hasonlóképpen a többi kilenc új kelet-európai EU-tagállamban) demokrácia van.

A kapitalizmus és a demokrácia fogadtatása – normatív megközelítés

Áttérek a problémák normatív megközelítésére. Ezt két szakaszra tagolom. Először azokról szólok, akik nem vonják kétségbe a pozitív megállapításokat, miszerint a kapitalizmus felváltotta a szocializmust, és demokrácia lépett a diktatúra helyébe. Ezt nem tagadják – csak rosszallással vagy éppenséggel felháborodással tekintenek a változások nyomán kialakult állapotokra.

Tisztában vagyok azzal, hogy széles körű az elégedetlenség. Nem a hangos tüntetéseket tartom a rossz közérzet fő megnyilvánulásának. Fontosabb, még inkább figyelemre méltó azoknak a zúgolódása, akik panaszaikat nem harsogják hangosan az utcákon. Elégedetlenségüket tükrözi nem is egy megbízható közvélemény-kutatás, valamint több gondos és tárgyilagos empirikus tanulmány (*Ferge*, 1996, *Vásárhelyi*, 2005, *Sági*, 2006).

A jelen tanulmányban nem elemzem a lakosság elégedetlenségének megnyilvánulásait és okait. Kizárólag néhány, az értelmiség köreiben és a politikai diskurzusban

[9] [A 3. tanulmány (55–59. o.) kiemelte: a kommunistákat és a szociáldemokratákat elsősorban az különbözteti meg, miképpen viszonyulnak a demokrácia procedúráihoz. A kommunista kész e procedúrákat semmibe véve, erőszakkal megragadni a hatalmat, és ha már megszerezte, nem hajlandó lemondani róla. A demokráciát „formálisnak", üres játékszabályoknak tekinti. Ezzel szemben a szociáldemokrata semmiképpen sem teszi túl magát a demokrácia procedurális szabályain, választási győzelem útján kíván kormányra kerülni, és kész lemondani a kormányzásról választási vereség esetén.]

[10] [A demokratikus kormányzati formához való ragaszkodás igen magas helyet foglal el saját értékrendemben. Normatív állásfoglalásomat az 5. tanulmányban (97. o.) fejtettem ki.]

sokszor elhangzó nézethez fűzök néhány megjegyzést. A nézetek három csoportjával foglalkozom.

Az egyik csoportba azokat a nézeteket sorolom, amelyek támogatják *a kapitalizmus reformját*. A bírálat kizárólag a rendszer egyes vonásai ellen irányul. Ezt hasznosnak tartom, és magam is ezt a fajta kritikát próbálom gyakorolni.

A bírálatnak ez a típusa igen messzire mehet, igen éles is lehet. Sok esetben a kapitalizmus gyötrő, igazságtalan, morálisan felháborító, rendszerspecifikus tulajdonságaival kerülünk szembe. Közismert példák erre a jövedelem, a vagyon és a tudás eloszlásának bántó és igazságtalan mértékű egyenlőtlenségei, továbbá a tömeges munkanélküliség és a foglalkoztatás alacsony szintje. E visszásságok teljes kiküszöbölése lehetetlen, ám lényeges csökkentésük megvalósítható.

A fenti nézetek képviselői nem javasolják a kilépést a kapitalista rendszercsaládból. Azt ajánlják, hogy a jelenleg működő rendszervariáns helyett egy másik valósuljon meg. Ez tehát nem a kapitalizmus megdöntésére irányul, hanem csupán egyes intézmények, jogszabályok vagy szokások módosítására. Szerencsére ez a fajta kritikai nézet eléggé elterjedt.

A következő csoportba azok tartoznak, akik egy *harmadik rendszert* szeretnének látni. Az *első rendszer*, a kapitalizmus rossz.[11] A helyébe lépni akaró *második rendszer*, a szocializmus is rossz. Jöjjön hát a *harmadik rendszer!* (Vannak, akik nem *harmadik rendszerről*, hanem *harmadik útról* beszélnek ugyanebben az értelemben.) Bizonyára ehhez a csoporthoz tartozik a neomarxisták egy része (bár nem mindegyikük), de hasonló nézeteket hallhatunk olyanoktól is, akiknek nincs közük a marxizmushoz. Találkozhatunk ezzel a nézettel Magyarországon, de jelen van másutt is.

Legyen a jobb világ *más* – de mi legyen ez a másság? Biztosan ne hasonlítson Lenin és Sztálin szörnyű rendszeréhez! Ám ha megkérdezzük e nézetek apostolaitól, hogy milyen konkrét tanulságokat vontak le a kommunista rend bukásából, nem kapunk meggyőző választ. A tipikus válasz az, hogy a bukás ténye nem vezet el irányadó következtetésekhez. Lenin, Sztálin és követőik rosszul végezték a dolgukat – most jól kell megvalósítani a szocializmust. De hogyan? Nem tudják, de nem is érzik kötelességüknek, hogy megmondják. Szerintük intellektuálisan és morálisan jogosult egy létező rossz rendszer elvetése – még akkor is, ha nem tudják konstruktív módon felvázolni egy jobb rendszer megvalósítható tervét.

Nézetem szerint a fentiekben felvázolt válasz felelőtlen. Nagy múltra tekinthet vissza; ez volt Marx válasza, aki mindig ódzkodott attól, hogy egy jövendő szocialista társadalom működési szabályainak átgondolásával bíbelődjék. Sőt, fitymálóan ócsá-

[11] A kapitalizmus általános bírálata mostanában szorosan összefonódik a globalizáció elleni felzúdulással. Ebben sokféle, nem is egy esetben egymásnak ellentmondó nézet keveredik. Felháborítónak tartják a szegény és elmaradott országok kizsákmányolását a gazdag országok által. Vagy túl veszélyesnek érzik azt a versenyt, amelyet a fejletlenebb országoknak a világkereskedelembe való szorosabb bekapcsolódása támaszt, féltik e versenytől a hazai munkahelyeket. Tanulmányom kereteit túlfeszítené ennek a nagy hatású politikai és szellemi áramlatnak a vizsgálata.

rolta azokat, akik megpróbáltak gondolkodni ezen. „... A párizsi *Revue Positiviste* szememre veti egyrészt azt, hogy a gazdaságtant metafizikusan tárgyalom, másrészt – képzeljék csak! – azt, hogy csak az adottnak a kritikai taglalására szorítkozom, ahelyett, hogy recepteket (Comte-féléket?) írnék a jövendő lacikonyhája számára." (*Marx*, 1867–1894, 1978, 15. o.) *Engels* (1878, 1964) az *Anti-Dühringben* gúnyolódik az olyan tudóson, aki „a saját fejéből, végérvényes igazságokkal terhes eszéből" (250. o.) próbálja megtervezni az új utópikus társadalmi rendet. Marx és Engels azt sugalmazták: a jövendő társadalom működésének előzetes lelkiismeretes átgondolása nem „tudományos". Százmilliók egyszer már súlyos árat fizettek az ilyesfajta felelőtlenségért, amikor mindannyiunk eleven testén próbáltál kikísérletezni, milyen legyen a jövendő társadalma.

A kapitalizmusnak sok a visszataszító vonása, igaz. Nem várom az „utca emberétől", hogy jobb rendszert javasoljon helyébe. Nem kötelezném erre az írókat sem, akik műveikben bemutatják a kapitalista rendszer sötét oldalát. Sőt, nem várom a konstruktív ajánlásokat az értelmiség többi részétől sem, feltéve hogy nem szakmájuk a társadalmi folyamatok kutatása. Ám nézetem szerint mások a követelmények azokkal a közgazdászokkal, szociológusokkal, a politikai filozófia vagy a jelenkori történelem tudósaival szemben, akiknek az a szakmája és élethivatása, hogy a társadalom átalakulásának folyamatait tanulmányozzák. A szakmai felelősségérzet és az intellektuális tisztesség megkövetelné, hogy ha a kapitalizmus elvetésére buzdítják embertársaikat, mondják is meg, mégpedig a történelmi leckék gondos feldolgozása után mondják meg: milyen rendszert állítsunk a kapitalizmus helyébe? Álljanak elő konstruktív módon alternatív társadalmi tervrajzokkal! Vizsgálják meg lelkiismeretesen, hogy az ajánlott rendszer képes lesz-e működni? Reálisan számba veszi-e az emberi természetet? Számol-e a technika mai állapotával? Ha azt kívánják, hogy demokratikus kormányzati formában bonyolódjék a politikai élet, van-e esélyük arra, hogy szabad választásokon az ő tervrajzukat támogatják majd a szavazók? Vagy más kormányzati formát ajánlanak? Ha lennének ilyen tervrajzok, el lehetne gondolkodni rajtuk, vitatkozhatnánk velük. Üres szólamokkal és utópiákkal nem lehet és nem is érdemes vitába szállni.

Végül külön csoportba sorolom az *ambivalens populizmus* hirdetőit. Idézem retorikájuk néhány jellegzetes kifejezését: „karvalytőke", „luxusprofit", „bankárkormány" stb. Tulajdonképpen miféle gazdasági rendszert szeretnének látni azok, akik ezekkel a szólamokkal akarnak hangulatot kelteni? Hogyan, miféle rendszabályokkal lehetne lefordítani a szlogenben rejlő bírálatot a gyakorlat nyelvére? Csak galamblelkű kapitalisták kapjanak működési engedélyt, karvalylelkűektől meg kell tagadni. Legyen profit – de ne legyen luxusprofit! Működjék a kapitalista gazdaság, de bankok nélkül, mert azok nem számíthatnak arra, hogy az állam jogrendje megvédi tulajdonukat, és kikényszeríti szerződéseik betartását!

Ennek a retorikának nincsen bátorsága ahhoz, hogy elvesse a kapitalizmust, és nincs kellő intellektuális ereje ahhoz, hogy a kapitalizmus megvalósítható és hasznos reformjait terjessze elő.

„Az elit leváltása" és „az igazságtétel" – normatív megközelítés

Befejeztük a normatív közelítés elemzésének első szakaszát; azokkal a nézetekkel foglalkoztunk, amelyek tudomásul veszik a rendszerváltás tényét – de nem szeretik annak következményeit.

Az elemzés második szakaszában most azokat a nézeteket vesszük elő, amelyek szerint kétséges: volt-e egyáltalán rendszerváltás. Ilyenkor összekeverednek a pozitív kritériumok és a normatív követelmények. (Persze eszem ágában sincs azt firtatni, hogy e nézetek képviselői ismerik-e a *pozitív–normatív* megkülönböztetést, és hogy egyáltalán átgondolták-e álláspontjuk megalapozását. Ez mondanivalóm szempontjából közömbös. Mi, akik az álláspontokat értelmezzük, ettől függetlenül besorolhatjuk egyik vagy másik nézetet ebbe vagy amabba a kategóriába.)

A pozitív és normatív megközelítést összekeverő nézeteknek azonos a szerkezete. A gondolatmenet a következő formulával kezdődik. „A rendszerváltást befejezetlennek tekintem (sőt esetleg olyan folyamatnak tartom, amely igazából még el sem kezdődött), mert csak azt a változást tekintem »rendszerváltásnak«, amely kielégíti a következő feltételt vagy feltételeket..." És itt következik a normatív feltétel, esetleg együttesen több feltétel megnevezése.

Sokféle normatív feltétel hangzott el a közbeszédben korábban is, és most is, a nyárvégi-őszi felizzott politikai légkörben. A tanulmány bevezetésében idéztem néhány Kossuth téri beszédet, ezekből és más hasonló felszólalásokból kiemelve egy-egy normatív követelést, állítottam össze a következő hat példát.

1. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a régi kommunista rendszer káderei ülnek a vezető pozíciókban. A rendszerváltás nélkülözhetetlen része a teljes őrségváltás, más szóval, a társadalomtudomány szaknyelvén, a korábbi elit teljes vagy majdnem teljes lecserélése, felváltása egy új elittel.
2. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a régi rendszer idején elkövetett bűnökért meg nem büntették a bűnösöket. A rendszerváltás nélkülözhetetlen része az igazságtétel.
3. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg a mostani alkotmány van érvényben. Ez az alkotmány nem fogadható el, és hibáit nem lehet toldozás-foldozással, kisebb módosításokkal kiküszöbölni. Új alkotmány kell, amelynek kidolgozásához és elfogadásához alkotmányozó nemzetgyűlésre van szükség.
4. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, mert nem kérdezték meg a népet, milyen rendszert akar. Új népszavazás kell ahhoz, hogy az új rendszer legitim legyen.
5. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, mert az igazi változásnak szorosan össze kellene kapcsolódnia a nemzeti követelések kielégítésével. Széles skálán helyezkednek el a szóba került követelések, beleértve a trianoni határok revízióját és az 1919 előtti határok visszaállítását, esetleg rasszista rendszabályok bevezetését annak a befolyásnak a túlsúlya ellen, amelyet a *nem magyarok* vagy a *nem teljesen magyarok* vagy a zsidók gyakorolnak.

6. *példa.* Nem beszélhetünk rendszerváltásról, amíg fennmarad a jelenlegi államforma. Ez hasonlít a körülöttünk lévő országok szokványos köztársaságához, holott nekünk egy igen sajátos államformát kellene kialakítanunk, amely a Szent Korona-tanon alapul. Vagy esetleg nem is köztársaságban kellene élnünk, hanem vissza kellene állítani a királyságot.

Mind a hat példában a szóban forgó nézet képviselői tagadják azt, hogy a rendszerváltás végbement. Nem arra alapozzák a tagadást, hogy valamelyik pozitív minimumfeltétel nem teljesül (tipikus esetben fel sem ismerik e feltételek jelentőségét). Azért tagadják, mert a fennálló helyzet nem elégíti ki az általuk felállított normatív feltételt.

Tanulmányomban csak az első két példával foglalkozom.

Az elit leváltása. Kelet-Európa, és benne Magyarország, viharos ütemben tért át a szocialista rendszerről a kapitalista rendszerre. Érdemes átgondolni a történelmi tapasztalatot. Idézzük vissza azt a hosszú, sok évszázados történelmi időszakot, amelyben a kapitalista átalakulás vezető országában, Angliában a prekapitalista tulajdonviszonyokat fokozatosan szűkebbre szorították a kapitalista tulajdonviszonyok! A monarchia hatalma fokozatosan gyengül, megjelennek önkormányzati formák, a parlamentarizmus első csírái, majd mindinkább nő a választások és a parlament súlya, mígnem kialakul a parlamenti monarchia, végül – történelmi léptékkel mérve a közelmúltban, a 19. század második felétől – a demokrácia. A gazdasági és a politikai rendszer váltása több lépésben és igen hosszú idő alatt ment végbe. Sokáig álltak fenn átmeneti állapotok, a változás folyamata időnként megrekedt, esetleg ideiglenesen visszafordult, máskor felgyorsult. Miközben igen hosszú időszakot tekintve fokozatosan csökken az eliten belül az arisztokrácia súlya, nem emelhetünk ki ebből a korszakot átfogó átalakulási folyamatból olyan rövid időszakot, amelyben radikálisan lecserélődött volna az elit, sem a politikai életben, sem a gazdaságban. (Kivéve talán a 17. század közepének néhány esztendőnyi epizódját, amelyet azonban gyorsan követett a „visszarendeződés".) Egymás mellett éltek, a hatalomért és a gazdaságért egymással is küzdve, a korábbi és a későbbi rend emberei. Rivalizálás, harc és ugyanakkor összefonódás és kooperáció – mindez különböző arányokban kombinálódva egymás mellett létezett (*Kontler,* 1993, *Rubinstein* 1993, *Stone,* 1993).

A magyar történelem, történelmi léptékkel mérve nagy késlekedéssel, hasonló jelenségeket mutatott fel a 19. század második és a 20. század első felében az elit összetételének és belső interakcióinak történetében. Igaz, a politikai elit összetétele hirtelen megváltozott a szabadságharc leverése után – ám a folytonosság trendje később, a kiegyezés utáni Magyarországon ismét erősen érvényesült. Az arisztokrácia, a nagybirtokosok, a dzsentriréteg, a hivatalnoki középosztály és az üzletemberek által alkotott elit különböző csoportjai együtt éltek. Az elit összetétele módosult ugyan, de szó sem volt radikális őrségváltásról. A korábbi elit – az arisztokrácia, a nagybirtokosok – kezében fontos politikai hatalmi pozíciók maradtak; befolyásuk kiterjedt az üzleti életre is. Rivalizálás és összefonódás egyaránt mutatkozott a heterogén eliten

belül, a különböző vezető rétegek és csoportok között (*Kövér*, 2002, *Lakatos*, 1942, *Lengyel*, 1989, *Péter*, 1993).

Egyetlen „nagy transzformáció" volt a történelemben, amelyben gyorsan és brutálisan végrehajtották az elitcserét – ez a kapitalista rendszer megdöntése és a szocialista rendszer megteremtése idején ment végbe, először a Szovjetunióban, majd utána a többi kommunista hatalomátvétel nyomában.

Mi zajlott le Magyarországon a mostani rendszerváltáskor? Figyelemreméltó empirikus tanulmányok készültek, amelyek elég világos képet festenek. A posztszocialista átmenet kezdetén felvetődött egy radikális hipotézis, amely szerint a régi elit szinte teljesen átmenti magát, az elit összetétele alig cserélődik, mert „nómenklatúraburzsoázia" alakul ki (*Hankiss*, 1989), és létrejön a „politikai kapitalizmus" (*Staniszkis*, 1991). Ez a nézet, amelyben ma is sokan hisznek, igen erős túlzásnak bizonyult. Az empirikus kutatások megcáfolták; még az átmenet korai időszakára vonatkozóan sem igazolódott (*Böröcz–Róna-Tas*, 1995, *Szelényi–Szelényi–Kovách*, 1995). Az igazság az, hogy az új politikai és gazdasági elitnek csak egy kisebb hányada volt magasabb pozícióban a régi rezsimben is (lásd a *6.3. táblázatot*). A többiek közül sokan a régi politikai-bürokratikus rétegek alacsonyabb beosztásából léptek feljebb, míg mások kívülről, a régi eliten kívüli társadalmi csoportokból toborzódtak.

A 6.4. és *6.5. táblázat* további adatokkal támasztja alá az általános megállapításokat. Mindkét táblázat értelmezése a következő feltételezésen alapul: a posztszocialista elit tagjának pályafutásában akkor érvényesült kontinuitás, ha tagja volt az egy-

6.3. táblázat. A rendszerváltás utáni (1993) magyar elit foglalkozási sajátosságai (1988-ban adott pozícióban lévők aránya százalékban)

Az 1988-ban betöltött állás	Teljes új elit	Új gazdasági elit	Új politikai elit	Új kulturális elit
Kulturális döntéshozó	2,9	0,2	3,1	12,8
Gazdasági vezető	20,8	30,9	3,7	4,5
Párttisztviselő	3,3	2,2	3,1	7,5
Állami tisztviselő	5,6	1,6	20,5	2,3
Összesen:	32,6	34,9	30,4	27,1

Forrás: Szelényi–Szelényi–Kovách (1995) 711. o.

6.4. táblázat. Volt MSZMP-tagok aránya a gazdasági elittagok körében (százalék)

1988	1993	1997	2001
83,3	66,1	49,8	26,8

Megjegyzés: A kutatók mind a négy évben azonos kérdést tettek fel, és az erre adott válaszok alapján végezték a számításokat.
Forrás: Csite–Kovách (1998) és *Csurgó–Himesi–Kovách* (2002) alapján.

6.5. táblázat. Volt MSZMP-tagok aránya az elittagok körében (százalék)

Megnevezés	Kulturális	Politikai	Gazdasági
Nem volt MSZMP-tag	71,2	64,3	72,2
MSZMP-tag volt	25,9	32,9	26,8
Nem válaszolt	2,9	2,8	1
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Forrás: Csurgó–Himesi–Kovách (2002) 322. o.

kori MSZMP-nek. Ez a feltevés erős egyszerűsítésen alapul, hiszen a régi politikai és még inkább a gazdasági elit tagjai között voltak pártonkívüliek. Annyi azonban bizonyos, hogy szorosan összefüggött az elithez tartozás és a párttagság, és ezért az alkalmazott ismérv elég jól eligazít bennünket a régi és új elit közötti kontinuitás feltárásában. A *6.4. táblázat* adatai alapján világosan látszik, hogy – miközben a rendszerváltás után drasztikus őrségváltás nem zajlott le – hamar megkezdődött a régi gazdasági elit részleges leváltása. Ez a trend folyamatosan folytatódott. 2001-ben az új gazdasági elitnek már csak nem sokkal több, mint egynegyede volt a rendszerváltás előtt az MSZMP tagja (*Csite–Kovách,* 1997, *Csurgó–Himesi–Kovách,* 2002). Az utóbbi tanulmányból vettem át a *6.5. táblázatot,* amely nemcsak a gazdasági elitről, hanem a politikai és kulturális elitről is közöl adatokat, 2001-re vonatkozóan. Az elit mindhárom szegmensében hasonló a trend: fokozatosan, határozott ütemben csökken az egykori kommunista párttagok részaránya. Eltérő vizsgálati módszerek alkalmazásával folytatott más vizsgálatok eredményeit is figyelembe véve, elmondhatjuk: zsugorodik az új elitnek az a hányada, amelyet a régi elit tagjai foglaltak el. (A magyarországi elitek cserélődésének irodalmából, a már említetteken kívül, kiemelem még a következő munkákat: *Kolosi–Sági,* 1999; *Kovách,* 2002; *Laki–Szalai,* 2004; *Lengyel,* 1997; *Spéder,* 1999; *Szalai,* 1997.)

Elismerem, hogy engem is bosszant, amikor vezető pozícióban látok olyanokat, akikről személyes tapasztalatból tudom, milyen sokat ártottak, amikor a régi rendszert szolgálták magas beosztásban. A jelen tanulmány nyelvén: amikor magam is felveszem a normatív megközelítés szemüvegét, sokszor tölt el a düh – de megpróbálok uralkodni az indulataimon. És ha most visszatérek a pozitív megközelítéshez, fenntartom a korábbi álláspontomat: az elitcsere nem *szükséges* feltétele annak, hogy a rendszerváltást befejezettnek nyilvánítsuk. A kapitalista gazdaság kitermeli a maga vezető rétegét. Adoptálja, magába olvasztja azokat, akik alkalmasak erre a szerepre, és – még ha előnyös pozícióból indulnak is – előbb-utóbb kirostálja azokat, akik alkalmatlanok. Éppen ez az erős szelekciós mechanizmus a kapitalista gazdaság hatékonyságának egyik titka. A politikai demokrácia is kitermeli a maga vezető rétegét. Akárcsak a piaci versenyben, a pártok és mozgalmak versenyében is szelekció megy végbe. Aki alkalmatlannak bizonyul, az előbb-utóbb kirostálódik. Senki sem állítja, hogy e két szférában hibátlanul működnek a szelekciós mechanizmusok. Előfordul,

hogy a tehetségtelen vagy a tisztességtelen felülre kerül, és a tehetséges vagy a tisztességes szorul alulra. De azért a szelekció eléggé hatékony. Ahogy haladunk előre az időben, úgy válik mind megbízhatóbbá a kiválasztódás, bár számítani kell arra, hogy mindig lesznek hibás szelekciós döntések.

Sajnálatos, hogy nincs teljes esélyegyenlőség. Valóban előnyös lehet, ha valaki (önmaga vagy a családja) „fent" volt már a régi rendszerben is. (Bár hátrányai is lehetnek ugyanennek az indulóhelyzetnek, mert ellenszenvet is szülhet a környezet egy részében.) Ám az idő múlásával ez az előny elkopik. Bizonyos, hogy senkinek sincs örökre garantált állása, ha alkalmatlan rá. Az elitcserét maga a rendszer hajtja végre.

Igazságtétel. Ha ezen törvénybe foglalt és bírói ítélkezésekkel végződő büntetőeljárásokat értünk – ezekre valóban szinte egyáltalán nem került sor. Egy-két per folyt, 1956 utáni sortüzek ügyében, ezek is felemásan fejeződtek be. Ezenkívül legfeljebb annyi történt, hogy néhány jogszabály kirekesztette meghatározott munkakörökből a régi politikai elit egyes csoportjait.

Az 1990-es évek elején éles viták folytak az igazságtételről. Törvényjavaslatot is nyújtottak be a régi rendszer idején elkövetett bűnök megtorlásáról, de a javaslatot nem hagyta jóvá a parlament. Mind az akkori pártokon belül, mind a nyilvános vita résztvevői között megoszlottak a vélemények. Nem volt széles konszenzus annak megítélésében, mit kívánna ebben a helyzetben az „igazságos" jogi rendezés. „... Megoldás végül is azért nem volt sem Magyarországon, sem a szomszédos országok bármelyikében, mert a történelmi értelemben vett igazságosság kívánalma a társadalmat mélyen megosztotta" – állapította meg Kende Péter (*Kende*, 2000). A vita lassan elhalt, alkotmánybírósági döntések is lefékezték a próbálkozásokat. Később egyszer-egyszer újra felparázslott az igazságtételről folytatott polémia, hogy aztán megint hamvába haljon.[12]

Ismét elmondhatom: magam is felháborodom, amikor a hangversenyteremben egyszer csak szembetalálkozom azzal a vérbíróval, aki barátaimat 1956 után börtönre ítélte. Kis tolvajokat és kocsmai garázdálkodókat börtönbe csuknak, miközben szabadon járnak-kelnek azok, akik aktívan és lelkesen közreműködtek az elnyomásban. Amikor a besúgók ügyei kavarták fel a közvéleményt, együtt éreztem a zúgolódókkal: az elnyomás gépezetének kis csavarjai kerültek a látótérbe, miközben hajuk szála sem görbült azoknak, akik a gépezet nagy motorjai és lendkerekei voltak.

Ám most is fenntartom a pozitív megközelítés során korábban kifejtett álláspontot: a bűnösök megbüntetése nem *szükséges* feltétele annak, hogy befejezettnek nyilvánítsuk a rendszerváltást. Értelmezzük nagyon pontosan és szigorúan a „szükséges" jelzőt. Az új gazdasági és politikai rendszer akkor is képes működni, ha a bűnösöket nem büntették meg.

[12] A magyarországi vitákról és rendezési kísérletekről lásd *Fogarassy* (2001), *Halmai* (2006), *Rainer* (2000). Az említett írások egy része kitér a többi posztszocialista országban lezajlott hasonló folyamatokra is.

Illúziók nélkül kell tekintenünk az új rendszerre. Még ha az erkölcs, magasabb mércével mérve, meg is követelné a bűnösök bűnhődését – sem a kapitalista gazdasági rend, sem a parlamenti demokrácia nem a tiszta erkölcs diadala. A demokrácia egyik őshazájában, az Egyesült Államokban, ahol első ízben fogalmaztak meg és hagytak jóvá demokratikus alkotmányt, a szent történelmi pillanatban sokmilliónyi fekete senyvedett rabszolgasorban. Volt olyan alapító atya, aki maga is rabszolgatartó volt. A rendszerváltással és az ezzel nálunk összefonódott kormányzatiforma-váltással megteremtődtek a kapitalista rendszer és a demokratikus kormányzási forma működésének *minimum*feltételei. Ez önmagában is óriási jelentőségű történelmi vívmány. Ezt azonban senki sem tekintheti többnek a minimumnál. Ez a kiindulópont – és az már főképpen az ország vezetőin és polgárain múlik, hogy ettől a startvonaltól indulva hová jutnak.

A két követelés (az elit leváltása és az igazságszolgáltatás) között van összefüggés, amit érdemes alaposan végiggondolni.

Az 1989-ben elkezdődött rendszerváltás vér nélkül, erőszaktól mentesen valósult meg. Nemrég ünnepeltük meg 1956 ötvenedik évfordulóját, időszerű az összehasonlítás az akkori történésekkel. Igaz, akkor az első mozgalmak nem tűzték a zászlójukra a rendszerváltás célját. Ám, ha külső erők le nem verik, valószínűleg rendszerváltáshoz vezetett volna. Olyan rendszerváltáshoz, amelyről utólag senki sem mondhatta volna azt, hogy vértelen volt. Fegyveres felkeléssel kezdődött, és a régi rend vezetői kezdetben megpróbáltak fegyveresen szembeszegülni a felkelőkkel. Szovjet tankok jelentek meg, és lőttek a budapesti utcán. Emberek ezrei haltak meg a barikádok mindkét oldalán. Érlelődött a szándék a lakosság körében a régi rendért felelős emberek megbüntetésére. Sokan voltak, akik bosszúra vágytak, az indulatok néhány helyen a lincselésig fajuló túlkapásokhoz vezettek.

Ez alkalommal, 1989-ben és azután, mindennek nyoma sem volt.[13] „Bársonyos" volt a forradalom, hogy a csehek remek kifejezését idézzem. Nem azért nem folyt most vér, mert három és fél évtized alatt megváltozott az emberi természet. A mostani átalakulás megegyezéssel, kompromisszumokkal kezdődött, a tárgyalóasztalok mellett. Az átalakulás forgatókönyvét megbeszélték, pontról pontra „kialkudták" a régi és az új vezetők. Azok, akik korábban osztatlan hatalmat birtokoltak, meg sem próbáltak fegyverhez nyúlni, hanem közreműködtek a demokratikus eljárások és a kapitalista gazdaság kialakításában. Fogcsikorgatva tették, de megtették. Többek között azért kooperáltak, mert nem lettek kirekesztve sem a politikai, sem a gazdasági életből – feltéve, hogy elfogadják az új játékszabályokat.[14]

[13] Kivételt jelent az új EU-tagországok közül Románia, ahol a rendszerváltás kezdetén kivégezték Ceausescut és feleségét.

[14] Formálisan nem született olyan megállapodás a kerekasztal-tárgyalásokon, amelyek elzárták volna az utat felelősségre vonó büntetőjogi eljárások előtt (lásd *Rainer*, 2000). Ám az eljárások elmaradása a későbbi évek eseményeinek valóságos történetében tanúsítja, hogy hallgatólagosan mindkét oldalon így értelmezték a megállapodást.

„Tetszettek volna forradalmat csinálni!" – idézik sokszor Antall Józsefnek, a magyar demokrácia első miniszterelnökének immár klasszikussá vált mondását, amikor a teljes őrségváltásnak és a bűnösök megbüntetésének elmaradását reklamálták. Egymásnak ellentmondó értékek feszülnek itt egymás ellen. Az egyik oldalon: az őrségváltás és az igazságtétel, a másik oldalon az erőszakmentesség igénye.[15] Ha már normatív megközelítésről van szó, s a magam értékrendjét akarom megvallani: az én szememben fontosabb az a követelmény, hogy a nagy társadalmi átalakulások vér nélkül, emberi életek feláldozása és erőszakoskodások nélkül menjenek végbe, mint az a követelmény, hogy eltűnjenek a régi arcok, és igazság tétessék.[16] De tudom, hogy nem mindenki osztja ezt az értékrendet, és akár erőszak útján is, de ki akarja követelni a régi rend embereinek kirekesztését és megbüntetését.

Magyarország belügye, hogyan folyt nálunk az elit cserélődése és az igazságtétel. Nem kívülről erőltették ránk azt, hogy mi menjen végbe, és mi maradjon ki az átalakulás folyamatából, hanem mi magunk alakítottuk ki. Mégis érdemes megemlítenem, hogy annak, ami Magyarországon és a többi kelet-európai országban történt és történik a jövőben, nagy nemzetközi hatása volt és lesz a továbbiakban is.

Csak egyetlen problémára hívom fel a figyelmet, és ez Kína nagy átalakulása.[17] A hatalmas országban, amelynek 1,3 milliárd lakosa van, folyik a rendszerváltás. Még nem fejeződött be. Sor kerül-e felkelésekre, véres összecsapásokra, milliónyi áldozatot követelő polgárháborúkra? Vagy mindvégig békésen zajlik-e le? Egyelőre az utóbbi látszik megvalósulni. Egyebek között azért, mert a kommunista káderek nem szegülnek szembe a kapitalizmus térhódításával, hanem igyekeznek maguknak hasznot húzni belőle. A párttitkár félig vagy egészen megkaparintja a gyár tulajdonát, a polgármester kezébe csúszik át a községi vállalat irányítása, a tábornok fia vagy lánya drága üzleti főiskolán tanul, hogy magas pozíciót töltsön majd be az üzleti életben. Mindez eléggé visszataszító – de azzal az előnnyel jár, hogy a kommunista párt a kapitalizmus ellenségéből annak szállascsinálójává válik. Immorális folyamat – de leszereli a régi rend urainak ellenállását az új rendszerrel szemben, amelynek felvirágoztatásában érdekeltté válnak.

Ha onnét, Kínából Kelet-Európára tekintenek, azt látják: itt is valami ilyesféle történt. Ám mi lenne, ha azt látnák, hogy itt lámpavasra húzzák azokat, akiket a régi rend bűneiért felelősnek tartanak? Vagy ha nincs is lincselés, de törvényesen tömegesen börtönbe zárják régi vétkeikért a régi kádereket? Ha kirekesztik azokat az üzleti és a politikai életből? Ez könnyen elrettenthetné őket a békés átmenettől. Akkor

[15] [Az igazságtétel és az erőszakmentesség problémáira, valamint ezekhez kapcsolódva az egymásnak ellentmondó értékek közötti választás dilemmáira visszatérek a 7. tanulmányban (141–143. o.).]

[16] *Kende* (2000] szerint lehet, hogy az 1990-es évek elején Magyarország túl messzire ment ebben a tekintetben. Talán akkor még alkalmazhatók lettek volna olyan igazságtételi eljárások, amelyek összeférnek az átmenet erőszakmentes jellegével. Kérdés persze, hogy ezek ma, 15-18 évvel később, még megvalósíthatók lennének-e.

[17] [Kína átalakulására még visszatérek a tanulmány *Függelékében*.]

úgy gondolkodnának: inkább jöjjön – a kapitalizmusba való csendes és békés átlopódzás helyett – a gátlástalan elnyomás és ellenállás a rendszerváltással szemben.

Nem naiv elképzelés vagy nagyzolás azt állítani, hogy Kínában figyelnek arra, ami Kelet-Európában történik. Igenis odafigyeltek az 1968-as magyar reformra, amelynek jelentős befolyása volt a kínai reformlépésekre. Ellenkező előjellel, de nagyon is odafigyeltek arra, amit Gorbacsov tett. Úgy érezték: nem szabad követni a példáját, mert akkor Kína is úgy esik szét, mint a szovjet birodalom. Most is szemmel tartják a kelet-európai történéseket, és a maguk módján következtetéseket vonnak le abból.

Hasonló tanulságok adódnak a kelet-európai átalakulásból Vietnam és Kuba számára is. Aki nem süllyedt bele végképpen a provinciális gondolkodásba, az tartsa szem előtt a közvetett és távoli hatásokat is!

Záró következtetések

Tanulmányom fő célja az volt, hogy egy *megközelítési módot, metodikát* sugalmazzon. Hogyan kell megközelíteni valamilyen társadalmi képződmény *pozitív definícióját*? Hogyan kell az elméleti elemzésben élesen *szétválasztani* a pozitív és a normatív szemléletet? Ezek korántsem könnyű problémák, s a megoldásuk nem triviális. Ezekre az elméleti feladatokra próbáltam példákat bemutatni.

Amint azt a tanulmány bevezetése bejelentette, nem bocsátkoztam vitába a Kossuth téri tüntetőkkel, sem a belpolitikai események naponta olvasható vagy a tévé képernyőjén látható kommentátoraival. Mégis azt remélem, hogy a gondolatok, amelyeket eléggé elvont szinten fejtettem ki, talán hozzájárulhatnak a további higgadt mérlegeléshez és ezzel a kedélyek lecsillapodásához.

Valamennyien, belemerülvén a napi események megfigyelésébe és értékelésébe, hajlamosak vagyunk elveszíteni érzékünket a távlatok iránt. Nem látjuk a fától az erdőt. A rendszerváltás *fundamentális* tényeinek felidézése – az emlékeztetés arra, hogy létrejött a kapitalista gazdaság és a parlamenti demokrácia – segíthet abban, hogy megkülönböztessük a mindennapok kisebb tapasztalatait a valóban nagy történelmi átalakulástól.

Szinte divatba jött fitymáló szavakat mondani az elmúlt 16 évről. Tiltakozom! Vissza kell gondolnunk az alapvető változásokra, hogy megvédjük önmagunkat ezekkel a felelőtlen támadásokkal szemben, és kiegyensúlyozottabb szemléletet alakítsunk ki gondolkodásunkban.

Arra is ösztönözni szeretném a tanulmány olvasóit, hogy gondolják át az átalakulással kapcsolatos követelmények és feltételek egymáshoz viszonyított súlyát. Ha sikerült őket meggyőznöm arról, hogy a rendszerváltásnak és a demokráciának vannak minimumfeltételei, akkor éppen e feltételek védelmének kell megadnunk a legmagasabb prioritást.

[Függelék

Kína átalakulása

A Közép-Kelet-Európában végbement rendszerváltozás értelmezéséről tartott előadásaim után több alkalommal feltették a következő kérdést: hogyan illeszthető be Kína átalakulása az itt leírt sémába? Vajon Kínában nem jelent-e meg egy harmadik rendszer, amely sem nem szocializmus, sem nem kapitalizmus?

Kína átalakulása sokkal lassabb, mint a kelet-európai posztszocialista országoké volt. Ám, ha lassú is, nem igaz, hogy olyan új rendszer jött volna létre, amelynek fő vonásai hosszú időn át, tartósan fennmaradnának. Nem szabad egy lassan változó mozgóképet tartósan változatlan állóképpé kimerevíteni! A rendszer fő karakterisztikumai tekintetében Kínában mélyreható változások mentek végbe a Mao Ce-tung halála óta eltelt három évtizedben, és a változások tovább folytatódnak.

A *6.6. táblázat* bemutatja, hogyan szűkül a köztulajdonon, és hogyan bővül a magántulajdonon alapuló szektor részaránya. Utóbbi – a táblázatban alkalmazott hiva-

6.6. táblázat. A magán- és állami szektor aránya Kínában (hozzáadott érték százalékban, tulajdonformák szerint)

Megnevezés	1998	1999	2000	2001	2002	2003	Változás
Üzleti szektor a mezőgazdaság nélkül							
Magánszektor	43,0	45,3	47,7	51,8	54,6	57,1	+14,1
Állami szektor	57,0	54,7	52,3	48,2	45,4	42,9	–14,1
– közvetlen állami irányítás	40,5	40,1	39,6	37,1	35,2	34,1	–6,4
– kollektív irányítás	16,5	14,7	12,7	11,2	10,1	8,8	–7,7
Összesen (a GDP 79%-a)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Üzleti szektor							
Magánszektor	53,5	54,9	56,3	59,4	61,5	63,3	+9,8
Állami szektor	46,5	45,1	43,7	40,6	38,5	36,7	–9,8
– közvetlen állami irányítás	33,1	33,0	33,1	31,2	29,9	29,2	–3,9
– kollektív irányítás	13,4	12,1	10,6	9,4	8,6	7,5	–5,9
Összesen (a GDP 94%-a)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
A gazdaság egésze							
Magánszektor	50,4	51,5	52,8	55,5	57,4	59,2	+8,8
Állami szektor	49,6	48,5	47,2	44,5	42,6	40,8	–8,8
– közvetlen állami irányítás	36,9	37,1	37,3	35,7	34,6	33,7	–3,2
– kollektív irányítás	12,7	11,3	10,0	8,8	8,0	7,1	–5,6
Összesen (a GDP 100%-a)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

Forrás: OECD (2005*b*) 81. o.

talos kínai osztályozás szerint – már 2003-ban közel volt a 60 százalékhoz. Ehhez hozzátehetjük, hogy az, amit a kínai statisztika „kollektív tulajdonnak" nevez, már nem a régi klasszikus állami tulajdon, hanem sajátos hibrid képződmény. A legtöbb városi vagy falusi „kollektív" vállalatban szinte tulajdonosi szerephez jut a helyi polgármester, párttitkár vagy vállalatvezető. Noha nincs a kezemben frissebb országos statisztika, a részjelentésekből az látszik, hogy a magánszektor relatív szélesedése a köztulajdonú szektorhoz képest 2003 után is tovább tart. A kapitalista rendszer első karakterisztikuma, a magántulajdon domináló szerepe vagy máris érvényesül, vagy közel vagyunk (és egyre közeledünk) ahhoz, hogy érvényesüljön.

A parancsgazdaság bürokratikus koordinációs mechanizmusát már hosszú ideje felszámolták, vagy csak szűk körben alkalmazzák. A piaci mechanizmus vált a gazdasági tevékenységek domináló koordinátorává. Ezt jól jelzi a *6.7. táblázat.* Már 2003-ban a termelés (a termék jellegétől függően) 87–97 százaléka nem bürokratikusan megszabott fix árakon, hanem piaci árakon került forgalomba. A kapitalista rendszer második karakterisztikuma, a piaci koordináció túlsúlya egyértelműen érvényesül.

Ami a harmadik feltételt illeti, itt az okoz nehézséget, hogy elválik egymástól a szó és a tett, a fennhangon hirdetett retorika és a tényleges gyakorlat. Erről már szó volt a 3. tanulmányban (59–61. o.). Miközben a kommunista párt nem tagadta meg a nyilvánosság előtt tartott beszédekben, az ünnepélyesen meghozott határozatokban Marxot, Engelst, Lenint, sőt, Sztálint sem, és hangsúlyozza hűségét Mao eszméihez, a kormányzás gyakorlatában régóta szakított a kommunista párt kapitalizmusellenességével. Valaha elképzelhetetlen lett volna egy bolsevik típusú pártban, most pedig a

6.7. táblázat. Piaci árak által vezérelt tranzakciók aránya Kínában (tranzakció értékének százalékában)

Megnevezés	1978	1985	1991	1995	1999	2003
Termelési javak						
Piaci ár	0	13	46	78	86	87,3
Államilag szabályozott ár	0	23	18	6	4	2,7
Államilag szabott ár	100	64	36	16	10	10
Kiskereskedelem						
Piaci ár	3	34	69	89	95	96,1
Államilag szabályozott ár	0	19	10	2	1	1,3
Államilag szabott ár	97	47	21	9	4	2,6
Mezőgazdasági cikkek						
Piaci ár	6	40	58	79	83	96,5
Államilag szabályozott ár	2	23	20	4	7	1,6
Államilag szabott ár	93	37	22	17	9	1,9

Forrás: OECD (2005*b*) 29. o.

hivatalos szervezeti szabályzatok értelmében is megengedett, hogy egy „kapitalista" tagja legyen a kommunista pártnak. Mindinkább összefonódik a kommunista párt vezető rétege és a kapitalista gazdaság tulajdonosi és menedzseri elitje. Sokféle formában megy végbe az összefonódás. Pártkáderek, a kommunista párt által kinevezett vezető köztisztviselők és tábornokok üzleti tevékenységet folytatnak. És megfordítva, az üzleti világ vezető emberei, köztük óriási vagyonok tulajdonosai, politikai tisztségeket kapnak, például az országos vagy a helyi parlament tagjaivá „választják" őket (azaz a párt erre a funkcióra szemeli ki őket), vagy bekerülnek a pártszervezetek vezetőségébe, esetleg ők válnak egy-egy pártszervezet első számú vezetőjévé. Az összefonódás folyamata tovább bővül a családi kapcsolatok révén. Ha nem maga a pártfunkcionárius, akkor a felesége, testvére vagy gyermeke válik „kapitalistává", és megfordítva, a „kapitalista" rokonsága épül be a kommunista párt gépezetébe. Szemünk láttára alakul ki egy új, sajátos összetételű vezető réteg, amely messzemenően érdekelt a kapitalista rendszer kiterjesztésében és fennmaradásában (*Qian*, 2003; *Economist*, 2007).

Vagy máris elmondható, hogy teljesül a kapitalista rendszerre jellemző harmadik – a politikai – karakterisztikum, vagy legalábbis az kijelenthető, hogy Kína egyenes úton halad ebben az irányban.

A kötet több tanulmánya, köztük a jelen tanulmány is rámutatott, hogy a kapitalista rendszer létének nem szükséges feltétele a demokrácia. Kapitalista gazdaság működhet a zsarnokság körülményei között is. Közép-Kelet-Európa számára megadatott az a különleges történelmi szerencse, hogy a kétféle átalakulás – a szocialista rendszer felváltása kapitalistával és a diktatúra felváltása demokráciával – egybeesett. Kína számára ez az áldásos kettősség nem adatott meg. Kínában nem teljesülnek a demokrácia minimumfeltételei. Szó sincs többpártrendszerről, egymással versengő ideológiák és politikai áramlatok versenyéről, szabad választásokról. Az államhatalom lecsap minden független szervezkedésre, a hivatalostól eltérő elveket valló mozgalomra. Ebben a tekintetben tovább él a régi rezsim (*Economist*, 2005; *Human Rights Watch*, 2007). Míg a gazdaság átalakulása közben némileg zavarba ejtő a marxizmus-leninizmusra való hipokrita hivatkozás, annál jobban illik a „proletárdiktatúra" ideológiája a független politikai véleménymondást nem tűrő, keménykezű államhatalom szentesítéséhez.

Összefoglalva: Kína átalakulása nem „ellenpélda" a tanulmányban kifejtett elmélet megcáfolására. Minden nehézség nélkül beilleszthető az elemzésnek abba a sémájába, amelyet a jelen kötet – és ezen belül e tanulmány – vázol fel. Sőt, ennél erősebb állítást is megkockáztatnék: éppen ez az elméleti séma ad jól használható eszközt a kínai átalakulás mélyreható elemzéséhez.]

7. Mit tanulhatnak a posztszocialista átalakulás útjára lépő országok az átmenet eddigi tapasztalataiból?*

Bevezetés

A szocialista rendszer című könyvem 1. táblázata felsorolta azt a 26 országot, amelyben az 1980-as évek végén „szocialista rendszer" működött.[1] A *Függelékben* szereplő *7.1. táblázat* első két oszlopa megismétli a korábbi táblázat megfelelő részét, felsorolván ugyanazt a 26, egykor kommunista országot. A 3. és 4. oszlopban azonban fontos eltérés látható: három – korábban egységes államot alkotó – ország (Csehszlovákia, a Szovjetunió és Jugoszlávia) felbomlott, és helyükön több utódország keletkezett.

Emellett más lényegbe vágó változások is végbementek a kommunista világban. Amikor imént idézett könyvemet írtam, *politikai* kritériumot alkalmaztam annak meghatározására, hogy valamely országban kommunista rendszer működik-e. Ezt az elnevezést addig, és csak addig alkalmazhatjuk valamely országra, amíg a szóban forgó országban politikai monopolhelyzetben van a marxista-leninista ideológiát valló kommunista párt. Akkor mind a 26 országban ez jellemezte a politikai struktúrát. Tekintsünk most a *Függelékben* szereplő *7.1. táblázat* 7. oszlopára! Napjainkra ez már csak öt országról mondható el, nevezetesen Kínáról, Vietnamról, Laoszról, Észak-Koreáról és Kubáról.

Az utolsónak említett két ország, Észak-Korea és Kuba kivételével mélyreható átalakulás zajlott az egykor a kommunista rendszerhez tartozó országok *gazdaságában* is. Sok dimenzióban ment végbe változás, de itt most csak egyet emelek ki, a tulajdonjogok új allokációját. Amint azt a táblázat 8. oszlopa világosan jelzi, Észak-Korea és Kuba kivételével az *egész* egykori kommunista régió gazdasága sokkal közelebb került a magántulajdon által dominált piacgazdasághoz.[2] Még a kommunista párt által irányított Kínában és Vietnamban is végbement ez a változás, mégpedig igen erőteljesen.

*[A tanulmányt a University of Miami Cuba Transition Project kezdeményezésére írtam. Angolul 2004-ben jelent meg Miamiban az Institute for Cuban and Cuban-American Studies kiadásában.

Írásom magyarul Czakó Erzsébet–Dobos Imre–Kőhegyi Anita (szerk.): a Tanulmányok Chikán Attila tiszteletére című, zárt körben, korlátozott példányszámban terjesztett kötetben jelent meg a BKÁE vállalatgazdaságtan tanszék kiadásában Budapesten 2004-ben. Hálás vagyok Varga Jánosnak a kutatásban nyújtott segítségéért.]

[1] *Kornai* (1993*a*) 38–39. o. A könyv szinonimaként használta a *szocialista* és a *kommunista* rendszer elnevezéseket.

[2] Sajnos, bizonyos országok esetében nem állnak rendelkezésünkre a magánszektor részarányára vonatkozó adatok. Szakértők tapasztalatokra épülő véleménye szerint azonban a magánszektor szerepe ezekben az országokban is jelentős mértékben növekedett.

Kétséges, vajon e két ország kommunista pártja megmaradt-e igazi marxista-leninista pártnak. Igazából inkább csak retorikájában tartotta meg régi ideológiáját. Gyakorlati tevékenységét tekintve kommunista köntösbe bújt, ám valójában a kapitalizmus iránt barátságos, annak meggyökeresedését aktívan elősegítő pártokról van itt szó.[3] Ha a politikai rezsim diktatórikus maradt is Kínában és Vietnamban, a politikai hatalom valóságos viselkedése módosulni látszik a prokapitalizmus irányában. Ezért jogos ezzel a két országgal kapcsolatban is a szocializmus meghaladásáról, a posztszocialista átmenet irányába tett elmozdulásról beszélni.[4]

Másfél évtized alatt világtörténelmi átalakulás ment végbe a világ lakosságának egyharmadát átfogó egykori kommunista világban. Adódnak-e tanulságok, figyelemre méltó tapasztalatok a korábban kommunista világ átalakulásából más országok számára? A válaszom: határozott igen. Tanulmányom ezt az igenlő választ szeretné néhány gondolattal alátámasztani.

Fejtegetéseim nem elméleti spekuláción alapulnak. Első kézből szereztem közvetlen tapasztalatokat saját országomban, Magyarországon. Története különösen figyelemre méltó, hiszen itt igen korán, már 1968-ban elkezdődött a gazdaság reformja. Emellett elég sok ismeretem gyűlt fel a kelet-európai régió többi országának, a Szovjetunió területén keletkezett utódállamoknak, valamint Kínának és Vietnamnak az átalakulásáról. Sokféle forrásból ered ez az ismeret. Többször látogattam meg különböző országokat ebben a régióban, ahol sokat beszélgettem szakemberekkel. Jó néhányan közülük egykori tanítványaim, akik készek voltak teljesen őszintén és nyíltan feltárni a problémákat. Emellett pedig gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Esszémben kizárólag ezeknek az országoknak a tapasztalataira fogok hivatkozni, még akkor is, ha – a rövidség kedvéért – nem hívom fel ismételten az olvasó figyelmét arra, hogy megjegyzéseim empirikus háttere nem valamennyi posztszocialista ország, hanem csupán egy része, igaz, mind területet, mind lakosságot tekintve túlnyomóan nagy része. Meg kell vallanom, hogy keveset tudok a posztszocialista átalakulás fázisában lévő más ázsiai, afrikai és latin-amerikai országokról, ezért az ő tapasztalataikat nem tudom hasznosítani.

Akik a jelen tanulmány megírását kezdeményezték, azt kérték tőlem, hogy a *Kuba* számára adódó tanulságokat gondoljam végig. Miközben messzemenően törekedtem erre, úgy látom, hogy a következtetések, amelyekre jutottam, általánosabbak. Amint az majd a fejtegetésekből kiderül, engem a számba vehető ezernyi tapasztalat közül azok a tanulságok foglalkoztatnak a leginkább, amelyeket mindegyik – radikális rendszerváltás küszöbén álló vagy a küszöböt már átlépett, átalakuló – országban érdemes megfontolni. Azaz nemcsak Kubában és Észak-Koreában, hanem esetleg

[3] Más kérdés, hogy e pártok továbbra is diktatórikusan, a politikai szabadságjogokat elnyomva uralkodnak. Ez azonban nem egyedülálló, léteztek és léteznek másutt is prokapitalista, antiszocialista, politikai monopóliumot érvényesítő és azt mindenáron fenntartani akaró pártok. [Lásd erről a 6. tanulmányhoz csatolt *Függeléket* (133–135. o.).]

[4] Különböző szerzők egymástól eltérő módon definiálják, hogy mit kell posztszocialista átalakuláson érteni. Ehhez kapcsolódó kérdés: mi jelzi az átalakulás befejeztét? [E vitatott kérdésben elfoglalt álláspontomat a 6. tanulmányban (114–119. o.) fejtem ki.]

Irakban is. Sőt, más országokban is, amelyek a jövőben szabadulnak majd meg egy szigorú diktatúrától, amely szocialisztikus vonásokkal (centralizáció, nagy állami szektor stb.) kombinálódott, szintén érdemes lesz ezeket a tanulságokat mérlegelni.

Kiindulópontok

A következőkben három figyelmeztető megjegyzést teszek, amely kiindulópontként szolgálhat a további elemzéshez. Első nekifutásra absztrakt síkon fogalmazom meg ezeket a gondolatokat. A tanulmány többi szakasza szolgáltat majd szemléltető példákat.

Nincs univerzális recept

Noha sok ország másfél évtizedes tapasztalata áll a rendelkezésünkre, ezekből nem következik semmiféle univerzális recept – sem a posztszocialista átalakulás általános stratégiájára, sem pedig az egyes konkrét teendőkre, taktikai lépésekre vonatkozóan. Ellenkezőleg! Átgondolva az általam megismert és tanulmányozott tapasztalatokat, figyelmeztetni szeretném azokat, akik Kuba vagy más ország radikális átalakításán gondolkodnak, hogy gyanakodva, nagy fenntartásokkal tekintsenek minden olyan érvelésre, amely a kelet-európai, posztszovjet vagy kínai és vietnami tapasztalatra hivatkozva, egyértelmű és magabiztos konkrét ajánlásokat tesz.

Kétszeres gyanakvást javaslok az olyan tanulmányokkal szemben, amelyek a magabiztos ajánlást „tudományos" apparátussal támasztják alá. Például regressziós elemzést végeznek egy adatminta alapján, amelynek forrása 10-20 ország 10-12 éves idősorai. Ezeknek a kutatásoknak az alapján például ilyesfajta megállapítások születtek: „minél gyorsabb a reform, annál gyorsabb lesz a növekedés". Kezdetben a statisztikai adatok puszta ránézésre is alátámasztani látszottak ezt az „ökonometriai eszközökkel igazolt" következtetést. Mindaddig, amíg egyszerre csak súlyos makroökonómiai nehézségek nem mutatkoztak, s a növekedés le nem lassult éppen a „leggyorsabban reformáló" országokban.

Tudomásul kell venni, hogy túlságosan rövid idő telt el, és túl kicsi a minta ahhoz, hogy statisztikai szempontból meggyőző, szigorúan megalapozott, egyértelmű következtetéseket vonhassunk le a tapasztalatokból a konkrét, gyakorlati tennivalókra vonatkozóan. Ráadásul a minta túlságosan heterogén, az éppen tanulmányozott jelenségen kívül eső, sokféle más vonatkozásban.

Gondoljuk csak át, hogy a posztszocialista átalakulásban részt vevő sok ország között akad olyan kicsi, mint Albánia, és olyan gigász, mint Kína! Van közöttük olyan szegény, mint Mongólia, és olyan gazdag, mint a Cseh Köztársaság. Van köztük iparilag igen fejlett ország, és olyan is, amelyben, legalábbis az átmenet kezdetén, a mezőgazdaság súlya még igen nagy volt. A lakosság jelentős része az egyik országban katolikus, a másikban protestáns, a harmadikban görögkeleti, a negyedikben moha-

medán. Ennyire különböző kezdeti feltételek mellett nyilvánvaló, hogy igen eltérő pályákon haladt az átmenet a piacgazdaság felé.

Nincs univerzális recept! Nincsen minden országra nézve egyöntetűen érvényes konkrét, gyakorlati ajánlás! Ez az éles figyelmeztetés tulajdonképpen önmagában is fontos tanulság. Ám ha ezt a tanulságot már levontuk, nem lenne-e indokolt ezen a ponton be is fejezni a tanulmányt? Folytatom az írást, mert meg vagyok győződve arról, hogy sokféle más hasznos tanulság is adódik, csak előre tisztázni kell a jogosultan levonható következtetések *természetét*.

Az eddig végbement transzformációs folyamatok gondos tanulmányozása felhívja a figyelmet arra, hogy milyen jelenségek és összefüggések játszanak fontos szerepet. Mi az a probléma, amire idejekorán gondolni kell; ami mellett nem szabad csak úgy elmenni, abban a reményben, hogy majd csak valahogy magától megoldódik. Kezünkbe adja tehát a figyelemreméltó és komoly tanulmányozást, majd intézkedéseket igénylő problémák *ellenőrzési listáját*. Persze, a történelem mindig produkálhat valami váratlant. Például Kuba szembesülhet olyan gondokkal, amelyek eddig egyik transzformációs országban sem jelentkeztek. Mégis, hasznos gondolatban (és esetleg cselekedetekkel is) felkészülni legalább az előre látható gondokra.

Nem tudjuk megmondani az eddigi tapasztalatok alapján, hogy a transzformációs folyamatban pontosan mikor milyen részintézkedést kell megtenni. Ám ha nem is adhatunk egyértelmű ajánlást, legalább arról megtudhatunk valamit a posztszocialista átalakulás eddigi tapasztalatainak tanulmányozásával, hogy egyik-másik intézkedés milyen következményekkel jár. Egy-egy fontosabb lépésnek mi a közvetlen és a közvetett politikai, gazdasági, szociális és kulturális haszna és költsége? Ne számítsunk arra, hogy jól kvantifikálható átváltási *(trade-off)* függvényeket állíthatunk elő a transzformáció eddigi tapasztalatai alapján! Annyi azonban legalább kvalitative áttekinthető, hogy melyek a *leginkább figyelemreméltó átváltási összefüggések*. Ha a jelen írás elősegítené ennek a fajta költség–haszon szemléletnek a meghonosodását, már ez is hasznos szolgálat lenne, hiszen félő, hogy a jövendő átalakítást irányító politikusok a próféták magabiztosságával jelentik majd ki, hogy az általuk ajánlott politika az egyedül üdvözítő és mindenkit kielégítő megoldás.

A posztszocialista átalakulás eddigi történetében nem ritka a látványos kudarc, azaz olyan változtatás, amely súlyos, negatív politikai, gazdasági vagy szociális következményekkel járt. Olyan árat kellett fizetni, amely bizonyosan felülmúlta a kedvező hatások értékét. Érdemes alaposan átgondolni, melyek azok a hibák, amelyeket okvetlenül el kellene kerülni.

Nincs „politikamentes" döntés

A posztszocialista átalakulásban részt vevő szakemberek között gyakran hallani panaszt arról, hogy a döntésekben nem érvényesülnek eléggé a *szakmai* szempontok. A közgazdászt az keseríti el, hogy háttérbe szorulnak a hatékonysági kritériumok, az orvost az,

hogy nem eléggé tartják szem előtt az egészségügyi követelményeket, a színházigazgató vagy a múzeum vezetője a kulturális szempontok tiszteletben tartását hiányolja, és így tovább. Mindegyik tiltakozik amiatt, hogy minden ügyet „túlpolitizálva" kezelnek.

Kár lamentálni. A rendszerváltás mindenekelőtt politikai folyamat. *Elkerülhetetlen, hogy minden döntés „átpolitizálódjék"*. A kapitalizmus szívós és erős rendszer. Ha az állam és a politikai szféra az ujját sem mozdítaná (amit még absztrakt síkon is nehéz elképzelni), a kapitalizmus akkor is terjedne, gyökeret verne ott, ahol korábban nem engedték működni. Elég lenne csak a tiltásokat elmozdítani – de hát már ez is politikai feladat! A valóságban a kapitalizmus spontán terjedését és erősödését erőteljesen befolyásolják az állami döntések. Az állami rendszabály lassíthatja vagy gyorsíthatja a magántulajdonon alapuló piacgazdaság meghonosodását. Jó esetben megpróbálja a fejlődés egészséges vonalait támogatni, miközben korlátozza vagy visszaszorítja a káros, sőt bűnös kísérőjelenségeket. Viszont rossz esetben egyszerre engedhet utat az egészséges fejlődésnek és a vadhajtásoknak, a visszaéléseknek.

A politikai szféra tehát, még ha akarná is, nem vonhatja ki magát az átalakulás minőségéért viselt felelősség alól. De nem is akarja. A politikust egyszerre mozgatja az általa vallott politikai filozófia és világnézet, az általa képviselt csoport vagy réteg érdekeinek védelme, valamint saját hatalmi (és nem is egy esetben anyagi) érdeke. Ezért nem tekinthet közömbösen egyetlen születő állami rendszabályra vagy cselekményre sem. Megpróbál beavatkozni, és igyekszik befolyásolni az események menetét, akár hatalmon van, akár ellenzékben.

Ezzel mint realitással kell számolni, az első pillanattól kezdve. Bármilyen változtatásról van szó, az a szakember, aki a rendszabályt javasolja, gondolja át minél alaposabban a politikai tényezőket. Honnan várhat támogatást, és honnan várható ellenállás? Én magam nemegyszer elmulasztottam az elemzés e rendkívül fontos részének elvégzését. Abban reménykedtem, hogy amit ajánlok, az mindenki számára elfogadható lesz. Ez sohasem következett be. Erősen megoszlott a reakció, sőt megtörtént, hogy egyik jelentős politikai erő sem állt ki a javaslat mellett.

Etikai nézőpont

Tehát nem elegendők a „szakmai" megfontolások, mindig számolni kell a politikai tényezőkkel is. De még ez sem elég! Még egy réteggel mélyebbre kell ásnunk, ha igazán alaposan kívánjuk végiggondolni a posztszocialista átalakulás tapasztalatait, és ítéletet akarunk alkotni arról, hogy mi volt az események eddigi menetében jó, és mi volt rossz. „Jó" és „rossz" – ezek *etikai* minősítések. Az események puszta tényszerű számbavételében törekedhetünk értékmentes pozitív megfigyelésre és leírásra. Megbízható statisztika a magántulajdon részarányáról – ez értékmentes információ. Ha azonban hozzátesszük, hogy túl lassan, vagy ellenkezőleg, elkapkodva jutottak el a tulajdonjogok eloszlásának jelenlegi állapotához – ez már értékítéletet rejt magában.

Az elemző kötelessége, hogy – amennyiben a múltba visszamenve túllép a tények

puszta regisztrálásán, vagy amennyiben a jövőbe előrenézve túlmegy megvalósítható alternatívák és következményeik ismertetésén – valljon színt. Mondja meg, milyen értékrend alapján minősíti a múlt valamely eseményét vagy folyamatát jónak vagy rossznak, illetve milyen értékrend alapján pártol vagy ellenez valamilyen jövőbeli rendszabályt. Vagy ha végképpen ki akarná kerülni az értékrenden alapuló állásfoglalást, legalábbis az intellektuális tisztesség minimális követelményének tegyen eleget. Tárja fel gondosan az etikai kérdéseket. Derítse ki, és magyarázza el érthető módon: ha ezt léptük a múltban, vagy ezt kívánjuk lépni a jövőben, az megfelel az *A* etikai posztulátumnak, de megsérti a *B* etikai posztulátumot. Ha viszont nem ezt, hanem amazt a lépést tettük meg a múltban, vagy tesszük meg a jövőben, akkor az az *A* posztulátumot sérti, és a *B* posztulátumnak felel meg.

A teljesség igénye nélkül, a szemléltetés kedvéért, bemutatok néhány etikai dilemmát, amelyekkel szembe kell nézni a posztszocialista átmenet során.[5]

1. Mindenképpen elejét akarjuk-e venni annak, hogy a rendszerváltás vérontással és *erőszakkal* járjon? Alapvető posztulátumként követeljük-e meg az átmenet erőszakmentességét? Vagy megengedhetőnek tartjuk-e? S ha ez utóbbi kérdésre igenlő a válasz, mekkora az a véráldozat, amelyre el vagyunk szánva? Néhány ember? Ezrek? Százezrek? Itt eljutottunk az emberi történelem egyik alapkérdéséhez, a reform vagy forradalom, a békés átalakulás vagy a lázadás–népfelkelés–polgárháború szörnyű dilemmájához. Aki a posztszocialista átmenet kérdésein gondolkodik, nem térhet ki e kérdés elől. Magyarországon 1956-ban véres népfelkelés volt, amelyet tankokkal vertek le. Több mint három évtizeddel később Magyarország békésen váltott át a szocialista rendből a kapitalista rendre. Nem volt egyetlen halott sem. Senkit sem kellett börtönbe zárni amiatt, hogy ellenállt volna a változásnak. Románia volt az egyetlen kelet-európai ország, amelyben a kommunista diktátort és feleségét rögtönítélő bíróság elé állították, halálra ítélték, és kivégezték.
   Aki most azon gondolkodik, hogyan kell véghezvinni a rendszerváltást ott, ahol ez eddig még nem következett be, annak ebben a súlyos etikai dilemmában állást kell foglalnia. Sokan, akik javaslatokat tesznek a jövőbeli posztszocialista átalakulásra vonatkozóan, tulajdonképpen megpróbálják megkerülni a problémát. Például feltételezik, hogy az általuk javasolt rendszabályok majd csak akkor kerülnek napirendre, ha az alapvető fordulat *valamiképpen* megtörtént. Például előre kidolgozzák a közigazgatás reformjának tervezetét. Csakhogy más lesz a jövendő rendszabály társadalmi környezete, ha a lámpavasakon meglincselt emberek lógnak, ha statáriális bíróságok sorra ítélik halálra az embereket, vagy ha külföldi megszálló katonák köröznek az utcákon, és más, ha erőszakmentesen megy végbe a politikai fordulat. Ha az utóbbi forgatókönyv lebeg a szemük előtt – mondják ki ezt a feltevést, mert az nem magától értetődő.

[5] [Az 1. és 2. dilemmával, a változás erőszakmentességéhez és a vétkesek megbüntetéséhez kapcsolódó etikai kérdésekkel már foglalkozott a 6. tanulmány (125–132. o.). Az itt kifejtett gondolatok kiegészítik az abban tett fejtegetéseket.]

2. Noha összefügg az előbbi problémával, de azért különálló nagy kérdés az *igazságtétel* (lásd például *Barahona de Brito és szerzőtársai*, 2001; *Horne–Levi*, 2004; és *Huyse*, 1995). A leváltandó rendszer bűnöket követett el. Csak a „rendszer" volt bűnös? Vagy meghatározott személyek is, akik még életben vannak? Kiket tekintünk bűnösnek, és milyen mértékben? Rosszul ismeri a totalitariánus rendszerek valóságát, aki azt hiszi, hogy azokban egy kártyapaklira való gengszter gyakorol rémuralmat, s mindenki más ártatlan áldozat. Milyen szűkre vagy szélesre kellene vonni azok körét, akiket bűnösnek minősítünk és megbüntetünk? És akit a bűnösök közül futni engedünk, azokat legalábbis erkölcsileg megbélyegezzük?
Ki hozza meg az ítéleteket? Hiszen minél érintetlenebb volt a diktatúra totalitariánus jellege, annál inkább illúzió, különösen kezdetben, a bíróság „függetlensége és pártatlansága".
Ne higgyük azt, hogy ez a probléma rábízható néhány jogászra és az igazságtétel etikájával foglalkozó politikai filozófusra! Az előbbi példát folytatva, gondolkodni kezdünk az államigazgatás reformján. Feltehetően nem csak puszta szervezeti változásokra van szükség. Egyes embereket le kell váltani, és másokat kell ültetni a helyükre. Egészen bizonyos, hogy ez az újraválogatás, ami a rendszerváltás egyik legfontosabb összetevőjét alkotja, nemcsak az időben esik egybe, hanem össze is fonódik majd az igazságtételt érvényesítő (vagy elszabotáló) folyamattal. Vagy összefonódik nyíltan, mert elfogadnak egy törvényt, amely transzparens módon előírja, kit mennyiben korlátozzanak a szerepvállalásban a múlt rendszerben folytatott tevékenysége miatt. És akár van ilyen törvény, akár nincs, az összefonódás, rejtett módon ugyan, de érvényesülni fog. Van, akit jogszerű processzus nélkül kitesznek az állásából, vagy mellőznek az új kinevezéseknél, mert kompromittálódott a régi rendszerben. Vagy megfordítva, egykori elvtársai éppen azért nyomják előre, mert valamikor ugyanahhoz a nómenklatúrához tartoztak.
Az igazságtétel igénye egyike az emberiség etikai alapposztulátumainak. Mi szólhat hát ellene? Mindenekelőtt az, hogy igazságot tenni nagyon nehéz. Hiszen – kevés mártírtól eltekintve – senki sem teljesen vétlen. Babits Mihály írta a *Jónás könyvében* a náci diktatúra idején: „vétkesek közt cinkos, aki néma". Legalábbis a némaság vétkét nagyon sokan elkövették, mert nem merték vállalni a kimondott szó veszélyét. Nehéz igazságot tenni, mert – amint arra már utaltam – a posztszocialista átmenet kezdetén még nem alakult ki a pártatlan, független és kompetens igazságszolgáltatás törvényi háttere és apparátusa. Forradalmi vérbíróságokat akarunk? Elfogadható-e, hogy a jelentős morális tartalommal bíró igazság nemtelen eszközzé váljon a pártok egymás közötti harcában (*Gonzalez-Enriquez*, 2001)?
Még egy szempont. Ha az igazságtétel lavinája megindul – egyszerre csak eluralkodik a félelem légköre. Mindenki attól tart, hátha éppen őt fogják felelősségre vonni. Az is fél, akinek vaj van a fején, még ha kevés is. De félnie kell annak is, aki teljesen ártatlan. Hátha indokolatlanul meggyanúsítják, sőt el is ítélik? Sőt, ha csak ráterelődik a gyanú, abból akkor is rátapad valami szégyen, ha később sikerülne is igazolnia ártatlanságát.

Ha az igazságtétel lavinája megindul, nehéz biztosítani az igazgatás és a gazdasági élet folyamatosságát. Sok szakembert, akire szükség lenne, rövid úton eltávolítanak. Esetleg önként félreáll, s nem mindig akad, aki szakszerűen ellátná a feladatát. Íme egy nehéz átváltási összefüggés: igazságtétel *versus* folytonosság az élet minden dimenziójában. Minél radikálisabb és gyorsabb az előbbi, annál inkább megtörik az utóbbi.[6]

3. Érintkezik az előbbi kérdéssel, de érdemes külön is tárgyalni az átmenet *sebességét*. Érthető, ha valaki a diktatúra és az ínség évtizedei után türelmetlen, s azt szeretné, ha nagyon hamar az új rendszerben élhetne. Az ő szemében a gyorsaságnak belső értéke van.[7]

   A gyorsaságnak azonban ára van. Ha sietünk, csak felületesen, félig átgondolva, sok hibával terhelten készülnek el az új rendszabályok tervezetei. Egy-egy lényeges változtatás nem hajtható végre jól egymagában, mert csak más változtatásokkal együtt fejtheti ki kedvező hatását. A sietség azzal járhat, hogy elsikkad ez a komplexitás, elmaradnak a szükséges kísérő-kiegészítő rendszabályok. Néha a túl gyors reform visszájára fordul. Utólag, de csak utólag, kiderülhet, hogy még a halasztás is jobb lett volna, mint a sebesség erőltetése.

   Nincsen semmiféle meggyőző elmélet, modell vagy akárcsak hüvelykujjszabály sem az átmenet „optimális sebességének" kalkulációjára. Az erről szóló tanulmányokat a magam részéről tudományoskodó blöffnek tekintem. Olyan lenne ez, mintha a városi közlekedés optimális sebességét akarnánk megállapítani. A járművezetőnek minden sarok előtt döntenie kell, hogy milyen sebességgel közelíti meg azt, attól függően, hogy azon az úton, amelyen halad, milyen a forgalom, és mi várható a sarkon a kanyarodó járművektől és a gyalogosoktól.

   De nemcsak a döntés egyedi és bonyolult volta miatt nincsen „optimális" sebesség, hanem azért sem, mert e mögött is rejlik *értékválasztás*. Másképpen dönt az az autóvezető, aki „sebességmániás", és a sűrű városi forgalomban is száguldozik, vagy aki bármi áron adott időpontra céljához akar érni. És ismét másképpen dönt az, aki semmiképpen sem akar balesetet okozni. A posztszocialista átmenet során találkoztunk valamennyi típussal: a „sebességmániással", azzal, aki mondjuk már 1995-ben vagy 1996-ban jelenteni akarta a világsajtónak és a washingtoni pénz-

[6] [Az iraki villámháborút követő politikai átalakítás keretében az országot kormányzó amerikai vezetés előírta, hogy a megdöntött diktatúra uralkodó pártjának, a Baath Pártnak minden tagját el kell távolítani az állami közigazgatásból, a rendőrségből és a hadseregből *(de-Baathification process)* (*Peter Galbraith*, 2006). A válogatás nélküli kemény tisztogatás ahhoz vezetett, hogy szinte összeomlott a közigazgatás és az ország belső biztonsága. Utólag fel kellett lazítani a korábbi szigorú szelekciót, hogy az állam normális funkcióit helyreállíthassák. Számos kritikai elemzés jelent meg a témáról. Kifejező az egyik írás (*Anderson*, 2004) címe: „Az Egyesült Államok de-Baathification programja olajat öntött a lázadás tüzére". Lásd még *David* (2006), *Porch* (2003) és *Otterman* (2005).]

[7] [A 4. tanulmány (77–78. o.) már foglalkozott a sebességmániával. Az ott kifejtett gondolatmenetet itt további szempontokkal egészítjük ki.]

ügyi szervezeteknek, hogy az ő országa fejezte be elsőként a privatizálást; valamint azzal is, aki óvatosan (esetleg túl óvatosan) akart előrehaladni.

4. Már az előző pontban érintettem *dinamikai* értékválasztási megfontolásokat. Most vegyük ezeket szemügyre közelebbről! A közgazdaságtan egyik központi problémája a „jelen *versus* jövő" választási dilemmája. Többnyire a fogyasztási *flow* dinamikáját szoktuk a diákoknak megvilágítani, amikor megmagyarázzuk a diszkontálás és a jelenérték fogalmait. Ma fogyasszunk-e többet, vagy legyen több a megtakarítás annak érdekében, hogy a jövőben többet fogyaszthassunk?
A diszkontálási probléma megjelenik a rendszerváltás megtervezésekor. A rendszerváltáskor életben lévő lakosság nehéz múltra tekinthet vissza. Túlnyomó nagy része sokat szenvedett az elnyomatástól, a szegénységtől és a termékek és szolgáltatások hiányától. Azt reméli, hogy most végre jobban élhet majd. Úgy végezzük-e el a szükséges intézményi, strukturális változtatásokat, hogy azok minél kevésbé okozzanak fennakadást és anyagi gondot a lakosságnak? Prioritást kell-e adni a lakossági életszínvonal megőrzésének és – ha lehet – minél erőteljesebb emelésének, hogy a rendszerváltás igazi nyerteseinek érezhessék magukat? Ez az átmenet simasága mellett szól, és a megrázkódtatások kiküszöbölését indokolná.
Vagy fontosabb-e, hogy előbb létrejöjjenek az új rendszer szilárd intézményi alapjai és működésének megbízható személyi feltételei? Vállalni kell-e azt is, hogy a jelen generáció újabb áldozatokat hozzon a jövő érdekében? Végigszenvedje-e az intézményrendszer gyors átalakítását követő szervezetlenséggel és ezzel együtt a termelés visszaesésével járó veszteségeket? Mindezt kemény kézzel végre kell hajtani annak érdekében, hogy a visszafordulás legcsekélyebb kockázatát is kiküszöböljük, és *hosszú távon* jól működő piacgazdaságot hozzunk létre.
Kiélezett „vagy-vagy" dilemmát állítottunk fel. Persze vannak közbeeső stratégiák is. Eléggé bonyolult a „jelen–jövő" átváltás, ha a választási változók terébe nemcsak a szokásos makroökonómiai változókat (termelés, fogyasztás, megtakarítás, beruházás) vonjuk be, hanem az *intézményi* változókat is. Amit ezen a helyen alá akarok húzni, az a következő gondolat: aki ezekben a kérdésekben állást foglal, annak érzékelnie kell, hogy végső soron etikai döntést hoz. Arról is dönt, miként oszoljanak meg a nyereségek és a veszteségek, az örömök és a szenvedések a ma és a holnap, a jelen és a jövő generációk között.

Néhány tanulság

A következőkben a rendszerváltás öt szférájával kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet az eddigi átalakulások tapasztalataira. Még a leginkább pártatlannak tűnő fejtegetések esetében is rendszerint kimutatható, hogy milyen értékrend alapján működik a szerző gondolkodása. Meg akarom takarítani ezt a fáradságos felderítő munkát az olvasónak; inkább mindegyik tételnél rávilágítok: milyen értékpremisszákon alapul a gondolatmenetem.

A kommunista diktatúrát sokféle politikai rezsim követheti:

- élesen antikommunista, represszív rezsim (katonai diktatúra vagy például egy szélsőségesen nacionalista-konzervatív párt, illetve csoport egyeduralma). Így váltotta fel például a Pinochet-represszió az Allende miniszterelnök vezette rezsimet, amely szocialista útra irányította volna az országot. Autokratikus uralom, amelyben a diktatórikus vonásokat esetleg fügefalevélként takarja a parlamentarizmus néhány külsőleges jegye (választás, hatalom nélküli parlament). Az egykori Szovjetunió néhány közép-ázsiai tagországa területén keletkezett utódállamok tekinthetők ilyesféle rezsimnek. Több ilyen esetben sajátos folytonosság érvényesül. A korábbi kommunista politikai elit tagjai ragadják meg a hatalmat, immár a marxista-leninista ideológiát sutba dobva, az üzleti világgal összefonódva;
- félig autokratikus, félig parlamenti rendszer. Jellegzetes példája volt ennek Jelcin kormányzása Oroszországban a Szovjetunió felbomlását követő években;
- kifejlett parlamenti rendszer, pártok valóságos versenye a kormányzás jogáért.

A sorrend nem esetleges, a felsorolás a diktatúra szélsőséges esetétől halad közbeeső fokozatokon át az intézményesült demokrácia felé. Nincsenek éles határvonalak a felsorolt alternatívák között. Van azonban egy csalhatatlan próba, amely megkülönbözteti az utolsó variánst, a valóságos többpártrendszert a többitől. Ha az eddig kormányon volt párt vagy politikus elveszíti a választást, és annak rendje-módja szerint, ellenállás nélkül átadja a hatalmat az újonnan megválasztott politikai ellenfélnek, akkor már valóban érvényesülnek a demokratikus játékszabályok. Ha ez nem is egyszer, de kétszer is megtörténik, akkor a próba robusztussá vált. Ez így történt például Magyarországon és Lengyelországban.

Szerencsés esetekben a politikai demokrácia térhódítása és a gazdaság átalakulása magántulajdonon alapuló piacgazdasággá kéz a kézben halad együtt, egymást kölcsönösen erősítve. Ám nem mindig ez a helyzet. A demokrácia fáradságos és könnyen elhúzódó politikai processzusokat léptet életbe. Meg kell hallgatni az érdekelteket egy-egy rendszabály meghozása előtt. Meg kell győzni a parlamenti többséget, hogy fogadja el a reformtörvényeket. Sokszor éppen a kormányon lévő párton belül nagyobb az ellenállás, mint az ellenzék körében. Nem is egyszer fordult elő Kelet-Európában, hogy szociáldemokrata orientációjú kormánytöbbség vezetett be például radikális privatizálási rendszabályokat vagy a munkaerőpiacot rugalmasabbá tevő (azaz a munkások jogait megnyirbáló) reformokat. Ilyenkor erős ellenállást kellett legyőzni a kormánypárton belül.

Ehhez képest mennyivel egyszerűbb a „reformdiktatúra"! Ha a Kínai Kommunista Párt vezető csoportja rászánja magát egy piacorientált lépésre, akkor megteszi ezt a lépést, és kész. Nem kell vesződnie az emberek meggyőzésével, parlamenti bizottságokkal, a független sajtóval és televízióval, amely esetleg a lépés ellen hergelné a lakosságot. Különösen nagy könnyebbség ez olyankor, amikor a reform rövid távon közvetlen anyagi áldozatokat követel a lakosság jelentős részétől. Például meg kell

állítani az inflációt, helyre kell állítani az ország makroökonómiai egyensúlyát, fel kell számolni a költségvetés hiányát. Minél keményebb kezű a politikai hatalom, annál egyszerűbb a fájdalmas intézkedések keresztülerőszakolása.

Nem igazolható az, hogy hosszú távon minden körülmények között ellentmondás van a demokrácia bevezetése és a kiegyensúlyozott, stabilizált piacgazdaság irányába mutató reformok között.[8] Ám nem állíthatjuk az ellenkezőjét sem. Nem is egyszer adódik olyan helyzet, amikor igenis fennáll ez az ellentmondás. Ilyenkor átváltási összefüggés található egyfelől a demokratikus processzusok érvényesítésének, másfelől a reformfolyamatok hatásosságának követelményei között. Márpedig, ha ez a helyzet, akkor rangsorolni kell a prioritásokat.

A magam nevében kijelenthetem: szememben e dilemma esetén a demokrácia igénylésének van elsőbbsége. Nem értek egyet azokkal, akik azt vallják, hogy „a demokráciára majd később megérnek a feltételek, most csak az a fontos, hogy haladjon előre a gazdasági reform". Különösen a szegényebb, gazdaságilag kevésbé fejlett átmeneti országokban terjedt el az üzleti világban, a gazdasági szakemberek között ez az utóbbi álláspont. Nem értek velük egyet, de ha egyenesen kimondják, legalább világossá válik, hogy itt *kétféle értékrend* ütközik össze, nevezetesen az, amelyben az emberi szabadságjogoknak és a demokráciának, illetve az, amelyben az anyagi jóléttnek és a gazdasági növekedésnek van elsőbbsége.

Értékrendek konfrontációja – ez hozzátartozik a pluralista társadalom életéhez. Az viszont elfogadhatatlan, hogy valaki kettős standardot alkalmazzon. Ezzel is találkozni az átmeneti országokkal foglalkozó nyugati tanácsadók és megfigyelők körében. „*Nekünk,* nyugatiaknak, természetesen nélkülözhetetlen a demokrácia – de *nekik* (mondjuk a kínaiaknak, az ázsiaiaknak, a szegény országok lakóinak) ez nem olyan fontos." Honnét tudják? Hiszen amíg tart a represszió, senki sem felelhet erre a kérdésre. Emellett a demokrácia ízét nem tudja megítélni az, akinek még nem volt lehetősége megkóstolni. Evés közben jön meg az étvágy. A demokráciát attól kezdve érzik nélkülözhetetlennek az emberek, amikor az már megszilárdult és intézményesült.

Ahol még nem kezdődött meg a posztszocialista átmenet, ott mindenki számítson e dilemma felmerülésére! Készüljön fel gondolatban arra, hogy újra meg újra szembe kell majd néznie ezzel az alapvető választási kérdéssel és annak elágazásaival, amikor egy-egy reformjavaslat előkészítésének és bevezetésének eljárási kérdései napirendre kerülnek!

A jogállam megteremtése

A jogállam megteremtése roppant nagy, átfogó feladat. Definíció helyett címszavakban említem meg néhány fontos és jellegzetes összetevőjét: az emberi alapjogokat, valamint a politikai versenyen alapuló többpártrendszer és parlament intézményeit

[8] Lásd például *Barro* (1996), (1999), *Tavares–Wacziarg* (2001).

szentesítő alkotmány elfogadását; korszerű, az alkotmánnyal összhangban lévő polgári és büntető törvénykönyv törvénybe iktatását, amely biztosítja többek között a magánszerződés kikényszerítését; egész sor speciális új törvény kidolgozását, amelyek piackonform módon szabályozzák az üzleti életet és a különböző állami szervek hatáskörét, jogait és kötelességét. Párhuzamosan a törvényalkotással meg kell teremteni a független igazságszolgáltatást. Garantálni kell azt, hogy a rendőrség és a büntetés-végrehajtás ne élhessen vissza jogosítványaival. Meg kell szűnnie annak az állapotnak, hogy bárki – egy párt, egy hatóság, maga az állam – a törvényen felül áll (*Sajó*, 1998, 2005).

A puszta felsorolás is figyelmeztet arra, hogy a jogi reform és a jogállam intézményeinek és szervezeteinek kialakítása nagy körültekintést, precizitást és e követelmények érvényesítése miatt sok időt igényel. Csak lejáratnánk a jogállam eszméjét, ha az új, de kapkodva, tévesen megszerkesztett törvényeket újra és újra korrigálni kellene, és ha valamely hibás átszervezést újabb és újabb átszervezésekkel kellene kijavítani.

Mármost minden egyéb szférában – legyen az a politikai processzus, az üzleti világ vagy a kultúra és tudomány területe – a transzformáció sikeréhez szükség van megfelelő jogállami háttérre. Ennek hiánya zavarokhoz és konfliktusokhoz vezet – ezt keservesen megtanultuk saját tapasztalatból, ott, ahol már sok minden megtörtént a piacgazdaság felé tartó átmenet útján.

Ez a tanulság – ennél konkrétebb, kézzelfoghatóbb következtetést nem tudok, és nem is akarnék, levonni. A kelet-európai átalakulás kezdeti éveiben a nyugati tanácsadók sokszor emlegették a sorrend *(sequencing)* problémáját, és arra ösztönözték a téma kutatóit, próbáljanak elméleteket és modelleket kidolgozni az optimális sorrend megállapítására. Nem hiszem, hogy ez a probléma elméletileg megoldható. Van, amikor lehet, sőt, célszerű kissé előreszaladni egy részletintézkedéssel, abban a tudatban, hogy az alkalmas jogi háttér majd némi késéssel alakul ki. Ám az ilyen előreszaladás veszélyes is lehet, sőt kontraproduktívvá is válhat, ha túlságosan korai, és túl későn éri utol az alkalmas jogi és igazságszolgáltatási háttér. A különböző folyamatok dinamikájának egymáshoz igazítása nehéz művészet. Ez az esszé csak a figyelmeztetést kívánja megadni: a reformer gondoljon erre! Még ha valamilyen nem jogi terepen dolgozik is, sohase feledkezzék meg a jogi és igazságszolgáltatási háttér tisztázásáról, és vegye azt figyelembe, amikor a változások ütemezését kialakítja!

A magánszektor erősítése

Még azokban az országokban is, ahol már teljesen megváltoztak a hatalmi viszonyok a piacgazdaság javára, maradnak rendíthetetlen antikapitalisták. Ha a világszerte végbemenő, a szocialista rendszert maga alá temető történelmi fordulat nem győzte meg őket, az én rövid írásom bizonyára nem fogja felforgatni a gondolkodásukat. Tehát nem hozzájuk szólok, hanem azokhoz, akik lelkesen vagy kevésbé lelkesen, de arra számítanak, hogy a szocializmust a kapitalizmus valamilyen válfaja váltja fel. Ezek az emberek abban

egyetértenek, hogy az állami és a szövetkezeti tulajdon részarányának igen nagy mértékben csökkennie kell, és a magántulajdon válik a domináns tulajdonformává.

Eddig az egyetértés. Ez a várakozás azonban nyitva hagy egy sor kérdést.

Kelet-Európában és a Szovjetunió utódállamaiban a politikai élet, a szakmai vita és a sajtó figyelme elsősorban arra összpontosult, hogy mi történjék az eddig állami (esetleg szövetkezeti) tulajdonban lévő vállalatokkal és más vagyontárgyakkal. Vissza kell-e adni a régi tulajdonosnak? El kell-e adni annak, aki kész megvenni? Oda kell-e adni a lakosság valamely, erre jogosultnak minősített, kitüntetett csoportjának, például az állami vállalatot az alkalmazottaknak, az állami lakást a lakónak? Vagy a tulajdonjogok összességét fel kell-e egyenlően osztani az állampolgárok között?

Mielőtt e kérdésekhez hozzászólnék, egy előzetes megjegyzést kell tennem. Nézetem szerint az elsődleges kérdés nem az, hogy mi történjék az állami tulajdonnal. Az elsődleges kérdés sokkal átfogóbb: mit lehet tenni annak érdekében, hogy az országban minél egészségesebb és erőteljesebb fejlődésnek induljon a magánszektor? Először tehát erről fejtem ki a véleményemet, s csak ezután térek rá a privatizálás elemzésére.[9]

A magánszektor egészséges fejlődéséhez mindenekelőtt az kell, hogy leomoljanak a kommunista rendszer által felállított akadályok a szabad belépés elől. Aki vállalkozni akar, annak persze bizonyos minimális feltételeknek – tűzrendészeti szempontoknak, munkabiztonsági feltételeknek, az adófizetésre való regisztrálás kötelezettségének stb. – eleget kell tennie, egyébként azonban minél inkább biztosítani kell a vállalkozás szabadságát. A kommunista rendszer likvidálta vagy nagyon szűk területre szorította a *kis- és középvállalkozásokat*. Lehetővé kell tenni – a tiltó rendelkezések gyors feloldásával – az új magánkezdeményezéseket. Ez már egymagában is elindítja a kis- és középméretű magánvállalatok tömeges jelentkezését. Ahol ráadásul még adókedvezményekkel, kedvezményes hitelekkel vagy más eszközökkel támogatást is kapnak a vállalkozók, ott a fejlődés tovább gyorsul. A kis- és középvállalati szektor igen gyorsan növekedett a transzformációs országokban.

A magánszektor növekedését elősegítő stratégia kialakításához kapcsolódik egy nehéz dilemma. Mennyire kell az országot kinyitni a *külföldi tőke* beáramlása előtt? A puszta nyitáson túlmenően kell-e kedvezményekkel az országba csábítani a külföldi tőkét? Itt ismét olyan problémával állunk szemben, amelynek politikai vonatkozásai vannak. Sőt, végső soron értékek ütköznek. Mindenekfelett álló posztulátum-e a nemzeti szuverenitás, a külföldi befolyások kiküszöbölése, a hazai tulajdonban lévő vállalatok termelőinek védelme a külföldi tulajdonban lévők versenyével szemben? Ha igen, akkor a multinacionális vállalatok vagy más külföldi befektetők megjelenése, külföldiek földvásárlása és más tulajdonszerzése – megannyi nemzeti sérelem. A külföldiek távoltartása ebben a szemléletben önmagában vett, belső értékkel bír. Ezzel szemben áll az a felfogás, amely fontosabbnak érzi a gazdaság és jólét növekedését.

[9] Javaslataimat már a kelet-európai posztszocialista átmenet kezdetekor megfogalmaztam (*Kornai*, 1989). Az átalakulás első évtizedének elteltével visszatértem a kérdésre, és megerősítettem eredeti álláspontomat. [Lásd a kötet 4. tanulmányát (64–73. o.).]

A szocialista tervgazdaság béklyóiból nemrég szabadult országok tőkeszegények, holott nagy szükségük lenne beruházásokra. A külföldi tőke beáramlása ebben a megközelítésben szívesen látott jelenség. Nyilvánvaló, hogy a külföldi közvetlen beruházást nem jótékonysági célzattal hajtják végre. A beruházó profitot vár, és ha eljön az ideje, profitjának egy részét újra befekteti a fogadó országban, másik részét repratriálja. De ez nem zérróösszegű játék, amelyben a befektető nyer, a befogadó ország pedig veszít. Mindkét fél nyerhet. A befogadó országban a külföldi közvetlen beruházás növeli a foglalkoztatást, adóbevételeket hoz az államkasszának, elterjeszti a külföldi szakismereteket, és meghonosítja az iparilag fejlettebb országok munkakultúráját és fegyelmét (*Lizal–Svejnar*, 2002).

A magam részéről nem a befektető útlevelére lennék kíváncsi, hanem konkrét szándékaira. Milyen befektetést tervez, s az milyen előnyökkel és költségekkel jár majd a befogadó országnak? Ha kölcsönös előnyökkel jár a külföldi közvetlen beruházás, akkor buzdítanám, sőt állami eszközökkel elő is segíteném. Ez az állásfoglalás saját értékrendemet tükrözi, és feltételes jellegű. Az adott beruházási szándék konkrét részleteitől függ, mennyire ígérkezik kedvezőnek, mennyire érdemli meg a buzdítást és a támogatást.

Ha a posztszocialista ország kormányzata a külföldi tőke beáramlásának buzdítása és támogatása *mellett* döntött, akkor sem szabad azt hinnünk, hogy e folyamat intenzitása kizárólag a pillanatnyi gazdasági feltételektől függ majd. Függ attól is, mennyire szilárd a jogállam, számíthat-e a külföldi befektető tulajdonának védelmére, az általa kötött szerződések teljesítésének kikényszerítésére, bizalommal kérheti-e jogsérelem esetén a bíróság és a rendőrség segítségét. És függ a politikai közhangulattól is. Hiába buzdítja a külföldi üzletembereket a pénzügyminiszter vagy a polgármester a beruházásra, ha közben idegengyűlölő hangok hallatszanak a médiában, sőt esetleg a parlamentben is. A politika és a gazdaság jelenségei itt is szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

A posztszocialista régió tapasztalatai szerint a magántulajdon terjedésében az *új* vállalkozások játsszák a főszerepet (*Konings–Lehmann–Schaffer*, 1996; *Konings*, 1997). Elsősorban a zöldmezős beruházások nyomják rá a bélyegüket a növekvő magántulajdoni szektorra. Ez érvényes a kis- és középvállalkozók beruházásaira, de a hazai és a külföldi nagyberuházókra is. Figyelemre méltó, hogy a legtöbb esetben a külföldi befektető nem szeret bíbelődni a szocializmustól örökölt régi gyár modernizálásával. Egyszerűbb és gazdaságosabb számára, ha vadonatúj üzemet létesít.

Privatizálás

Ezzel eljutottunk az előbb megválaszolatlanul maradt kérdéshez. Mi történjék azokkal a vállalatokkal, amelyek a szocialista rendszer idején állami (esetleg szövetkezeti) tulajdonban voltak?[10]

[10] Az EBRD és a Világbank jelentései bőséges információval és becslésekkel szolgálnak a magánszektor fejlődésére és a privatizációra vonatkozóan (*EBRD*, 2000, 2001; *World Bank*, 2002).

Nézetem szerint erre a kérdésre sem adható egyetemlegesen érvényes, egyszerű válasz. Sokféle tényezőt érdemes mérlegelni.

Az első tényező: melyek a szóban forgó vállalat adottságai, mégpedig akkor, amikor a probléma felmerül. Ha technikailag elavult, agyonhasznált, „lerobbant" állapotban van, akkor többnyire legokosabb bezárni. Ha súlyosan el van adósodva, akkor meggondolható, hogy csődeljárás induljon. Ennek nyomán a hitelezők kezébe kerül a tulajdonjogok jelentős része. A korábbi vállalat mint szervezet és mint jogi entitás megszűnik, de fizikai vagyontárgyait értékesítik. Ezt úgy is szokták nevezni: privatizálás csődeljárással.

Egy másik tényező, amely erősen befolyásolja a döntést, az ország *makroökonómiai helyzete*. Ha súlyos munkanélküliség gyötri az embereket, akkor sokkal inkább indokolt lehet – legalábbis ideig-óráig – életben tartani az egyébként tartós túlélésre nem alkalmas üzemet. Akkor esetleg későbbre kell halasztani, vagy lassabb ütemben kell végrehajtani az olyan privatizálást, amelynek nyomán az új tulajdonos azonnal szélnek eresztené a foglalkoztatottak számottevő részét. A privatizálásnak ezt a szokásos mellékhatását könnyebben elviseli a társadalom olyankor, amikor a gazdaság nő, és az új vállalatok felszívják a régi vállalatoktól elbocsátott munkaerőt.

Különleges figyelmet, őszinte emberi együttérzést és körültekintést igényel a döntés olyan országban – s Kuba bizonyára ebbe a kategóriába tartozik –, ahol nyomor sújtja a lakosság számottevő részét. Óvatosan kell előrehaladni a rossz hatékonyságú vállalatok bezárásával vagy a létszámcsökkentéssel járó újjászervezésével. Lehetőleg akkor kerüljön csak sor ilyen akciókra, ha a gazdaság növekedése nem túl hosszú késleltetéssel képes felszívni a felszabaduló munkaerőt, s ha kiépült az a társadalmi védőháló, amely enyhíti az átmeneti nehézségeket. Ezek a szociális megfontolások azonban nem szolgálhatnak ürügyként ahhoz, hogy vég nélkül halasszák azokat az akciókat, amelyek a hatékonytalan termelést felszámolják. A hosszúra nyújtott halogatás súlyosan visszatartaná a termelés növekedését, holott a szegénység tartós felszámolásának ez az egyedüli igazán hathatós eszköze. A privatizálás elsősorban a gazdasági hatékonyság növelését szolgálja. Ám ennek is vannak *politikai és etikai* vetületei, amelyek esetleg összeütközésbe kerülhetnek a hatékonysági követelményekkel.

Korábban már szó volt igazságtételről, a régi rendszerben elkövetett bűnök megítéléséről és az elkövetők megbüntetéséről. Az igazságtétel egy másik vetülete: a régi rendszer károsultjainak adott elégtétel. Kapja-e vissza vagyonát az, akitől azt a kommunista hatalom elvette, azaz valósítsanak-e meg restitúciót? Volt olyan posztszocialista ország, amelyben ezt tették, másokban ez csak részlegesen történt meg. (Például a parasztok, bizonyos feltételek mellett, visszakapták földjüket, a háztulajdonosok a házukat.) Komoly gyakorlati nehézségbe ütközik a restitúció abban az esetben, ha a szocialista rezsim időszakában az eredeti vagyontárgyat átalakították, korszerűsítették, új befektetéseket hajtottak végre, tehát a szóban forgó vagyontárgy mai fizikai alakjában *nem azonos* azzal, amit régi tulajdonosától konfiskáltak. Ilyenkor felvetődik a pénzbeli *jóvátétel* lehetősége. Az állam fizessen kárpótlást a konfiskálás okozta veszteségért.

Súlyos értékdilemmával szembesülünk. Az igazságtétel követelménye azt diktálja: akinek a régi rendszer kárt okozott, az kapjon kompenzációt az új rendszertől. De hát ki fogja megfizetni ezt a kárpótlást? Az állam? Igen, de az államnak nincs „saját pénze", hanem a mai adófizetők pénzét költi. A *ma* élő lakosság nem haszonélvezője az egykori rendszer vétkeinek, hanem maga is áldozata annak. Miért fizesse meg a mai állampolgár, köztük sok szegény ember, a maga sovány keresetéből annak árát, hogy több évtizeddel ezelőtt súlyos igazságtalanság történt? Vannak tehát nyomós etikai ellenérvek.

Magam inkább az utóbbi etikai szempont felé hajlok – de szeretném a kérdést nyitva hagyni. Inkább csak jelezni akartam a problémának ezt a vetületét.

Nincs-e speciális jogcíme a vállalat tulajdonára annak, aki ott dolgozik? Nem kell-e a *dolgozók tulajdonába* átadni a korábban állami tulajdonban volt vállalatokat? Itt szocialisztikus eszmék jelennek meg az új „kapitalista környezetben". Az elképzelés eléggé zavaros, még egy szocialista orientációjú gondolatmenetben is. Lezajlott a politikai rendszerváltás, és napirendre kerül a tulajdonreform. Ebben a pillanatban az *A* állami vállalat jól megy, sok profitot jövedelmez, a *B* vállalat viszont súlyosan veszteséges. Az előbbinél a magas profit nem a dolgozók érdeme. Szerencsések, mert korszerű felszerelést örököltek, és a vállalat termékprofilja megfelel az új piaci feltételeknek. Az utóbbinál a veszteség nem a dolgozók hanyagsága miatt keletkezett, hanem azért, mert rossz a technikai felszerelés, és a termékeikre nincs szükség az új piaci feltételek között. Az *A* vállalat tulajdona nemzeti ajándék a dolgozóknak, míg a *B* vállalat dolgozói, ha egyáltalán elfogadnák a tulajdont, súlyos terheket vennének át.[11] Mi indokolja, hogy az *A* vállalat dolgozóit megjutalmazzák, és a *B* vállalat dolgozóit megbüntessék? Ez ellentmond az igazságosság elemi követelményeinek.

Több posztszocialista országban felvetődött az a terv, hogy a tulajdonjogokat egyenlően szét kell osztani minden állampolgár között.[12] A javaslat először Lengyelországban hangzott el, majd elsőként Csehországban valósították meg az úgynevezett *vócserprivatizálást*. Minden állampolgár igényelhetett egy utalványt (ezt nevezték vócsernek), amely meghatározott állami tulajdon birtokosává tette. Később Oroszországban valósították meg igen széles körben a privatizálásnak ezt a formáját. A cseh és orosz *vócserprivatizálás* a konkrét játékszabályok tekintetében nem volt pontosan azonos, de alapvető közgazdasági, társadalmi és etikai vonásaikban megegyeztek. Néhány más posztszocialista országban is alkalmazták ezt a sémát, ha nem is annyira átfogóan, mint Csehországban és Oroszországban.

[11] A fentiekben az etikai szempontokat emeltem ki. Emellett felmerül mindaz az ösztönzési probléma, amelyet jól ismerünk az úgynevezett önigazgatás vagy munkásigazgatás irodalmából. Képes-e a vállalati kollektíva ellenállni a bérek elszabadításának, biztosítani a munkafegyelmet? Lásd például *Roland* (2000), *Filatotchev–Wright–Bleaney* (1999), *Frydman–Gray–Rapaczynski* (1999).

[12] [A vócserprivatizálással kapcsolatos fejtegetés tartalmaz ismétlést a 4. tanulmányban (64–73. o.) előadott érveléshez képest. Mégsem húztam ki ezt a néhány bekezdést, mert a törlés megcsonkította volna a jelen tanulmány gondolatmenetét, és felborította volna az egyes részek célszerű arányait.]

E séma kétségtelen előnye, hogy a privatizáció igen gyorsan lezajlik. Egyszerűen el kell venni a tulajdont az államtól, és felosztani az állampolgárok között, akik majd részvényt vehetnek a vócserekért, vagy befektetési alapokba helyezhetik, vagy eladhatják másnak.

E sémával szemben állt egy másik stratégia: az állami vállalatokat tisztességes áron el kell adni. Speciális árverési eljárások keretében annak kell átadni, aki a legkedvezőbb feltételek mellett hajlandó megvenni.

Többféle érv hangzott el ebben a vitában (*World Bank*, 2002).[13] A vócserséma hívei elsősorban politikai megfontolásokra hivatkoztak (*Boycko–Shleifer–Vishny*, 1993, 1994, 1996; *Shleifer–Treisman*, 2000). Minél gyorsabban meg kell szüntetni az állami tulajdont, és ezzel kivenni a leghatásosabb hatalmi eszközt a régi gazdasági elit kezéből, hogy ezzel megakadályozzák a régi rend restaurálását. Ez erős érv – de csak akkor, ha tényleg fenyeget a kommunista restauráció veszélye. Nem érdemes ebben a tanulmányban visszamenőlegesen arról vitázni, vajon megállta-e a helyét ez az érv az 1990-es évek közepén Kelet-Európában vagy az egykori Szovjetunió utódállamaiban. Írásom a jövő posztszocialista országok stratégáihoz szól. Ha a privatizálás olyan politikai környezetben fog végbemenni, amelyben fennáll a restauráció veszélye, akkor valóban súlyos érv szól amellett, hogy gyorsan menjen végbe az állami tulajdon felszámolása. Ez prioritást élvezhet más követelményekkel szemben.

Más a helyzet, ha a belföldi erőviszonyok, valamint a nemzeti határokon kívüli tényezők elég erősek ahhoz, hogy elejét vegyék minden restaurációs kísérletnek. Akkor ez a nagyon súlyos, nyomatékos érv elesik.

Korábban már említettem a „sebességmániát". Van, aki sürgetni szeretné az állami tulajdon lebontását, akár van restaurációs veszély, akár nincs. Prioritást akarna adni annak a követelménynek, hogy *minél előbb* rakjuk le a kapitalista piacgazdaság fundamentumait, s ennek legfontosabb összetevője a privatizálás. Értékválasztásról lévén szó, ezzel a szemponttal csak más értékek állíthatók szembe. Az előbbi gondolatmenet kritikusai, köztük én is, azt hangsúlyoztuk: nem a sebesség a legfontosabb, hanem az új rendszer szilárdsága és működésének hatékonysága. A tulajdonosok hatékony kiválasztására szolgáló mechanizmust már réges-rég feltalálták: ez a tulajdonjogok *piaca*. Tisztességes áron el kell adni az állami tulajdont. Aki megveszi, azért hajlandó fizetni, mert arra számít, hogy képes lesz rentábilisan működtetni, s mindent meg fog tenni azért, hogy ez így is történjék (*Murrell–Wang*, 1993; *Poznanski*, 1993; *Zinnes–Eilat–Sachs*, 2001).[14]

[13] [Magam is aktívan részt vettem a vitában. Először a *Röpirat*ban (1989) fejtettem ki az álláspontomat, majd a *Kornai* (1991) tanulmányban. A vitára a *Kornai* (2000) esszében tértem vissza; ezt közli újra 4. tanulmányként a jelen kötet.]

[14] *Frydman–Gray–Rapaczynski* (1999) egy másik fontos szempontot is figyelembe vett: különbséget tettek a belül lévők *(insider)* és a kívülről jövők *(outsider)* mint az állami javak potenciális vásárlói között. A vállalat jövőbeli hatékonysága szempontjából jelentős előnye van annak, ha az állami vállalatot kívülről jövőknek adják el.

Felvetődtek etikai érvek is a vitákban. Az állami tulajdon ideológiai védőügyvédei annak idején azt hangoztatták, hogy a gyár az egész népé. Nos, ha az egész népé, akkor a privatizáláskor minden állampolgárnak jogcíme van egy darabka állami tulajdonra. Nekem bizarrnak tűnik a kapitalista rendszer megteremtésének idején ez az egalitáriánus érv. Ha az állami vállalatot tisztességes áron eladják, és az így szerzett bevétel visszakerül az állami tőkeszámlára, akkor tulajdonképpen nem csökkent az állam vagyona, csak alakját változtatta meg. Tegyük fel, hogy a privatizálási bevételt az állam külföldi adósságának csökkentésére vagy produktív beruházásra (például az infrastruktúra fejlesztésére) fordítják – akkor nem csak nem lett kisebb az állami vagyon, hanem remélhetően hatékonyabb formában él tovább. Nem vettünk el semmit a „néptől", sőt annak javára az eddiginél eredményesebben gyümölcsöztetjük tovább az állami vagyont.

A tulajdonjogok sikeres újraelosztásának feltétele a működőképes jogállam létrehozása. A privatizációs folyamatot meg kell előznie egy legalább minimális szintű intézményi reformnak. Ezt a nézetet számtalan pozitív és negatív tapasztalat támasztja alá.

Átláthatóság

A fenti fejtegetésekben többször hangoztattam, hogy – amennyiben az állami tulajdon eladásának stratégiáját választják – *tisztességes áron*, pontosabban: tisztességes feltételeket megszabó, korrekt szerződés alapján kell értékesíteni.[15]

Sajnos, itt nagyon sok negatív tapasztalatról kell beszámolni. Úgy tűnik, hogy gyakori volt az eladással megbízott szervezetek részéről a gondatlanság, a rájuk bízott állami vagyon hűtlen kezelése és elherdálása. Befeketítette a folyamatot a korrupció. És ami még tovább rontott a helyzeten: sajnos igen ritkán került sor a korrupció és a gondatlanság leleplezésére és büntetőeljárás indítására. Miközben minden országban számos kósza hír terjeng a visszaélésekről, ez „megfoghatatlan" maradt. Lehet, hogy a hírek egy része hamis, s a bajt felnagyították a mendemondák. Mindesetre ehhez a történelmi jelentőségű tulajdonváltáshoz sok valóságos és vélt szenny tapad.

Ezen a ponton valóban tanácstalan mindenki. Lehet, hogy ez a szenny elkerülhetetlen kísérője annak, hogy itt óriási vagyon kerül új kezekbe? Vagy azokban az országokban, ahol ezután fognak hozzá a tulajdonreformhoz, képesek lesznek-e inkább megvédeni a folyamat tisztaságát, vagy legalábbis kisebbre szorítani a korrupció hatókörét?

A védekezési eszközök eléggé ismertek. Minél egyértelműbben megfogalmazott jogi szabályozásra van szükség, amely nem hagy hézagokat azok számára, akik a törvény betűjét megtartva akarják a maguk hasznára, az államkasszát becsapva elorozni az állami vagyont. Maga az eljárás legyen minél átlátszóbb! Ha az egyik állami ügy-

[15] A szerződés más kötelezettségeket is előírhat a vevő számára, például a foglalkoztatásra, a műszaki rekonstrukcióra, beruházásokra, a környezeti károsodások megszüntetésére vagy az eladási árakra vonatkozóan. Más, az új tulajdonosra terheket rovó kötelezettségvállalások indokolhatnak alacsonyabb vételárat.

nökség felelős az eladásért, akkor azt egy másik – az előbbitől teljesen független – ügynökség minél szorosabban ellenőrizze! Legyen betekintése minden részletbe, s legyen módja vétót emelni, mikor még nem késő! Legyen a folyamatba betekintése a parlamentnek és a sajtónak is!

Az árak reformja, liberalizáció

A piacgazdaság zavartalan működésének egyik alapfeltétele, hogy az árak betöltsék szerepüket a kereslet és a kínálat szabályozásában. A szocialista tervgazdaság egyik legsúlyosabb baja az volt, hogy erősen torzított relatív árakon mentek végbe a tranzakciók.

Abban szinte minden közgazdász egyetért, hogy milyen irányban kell haladni az árrendszer kialakításában. Olyan relatív árakra van szükség, amelyek tükrözik a relatív szűkösséget, és egyensúlyt teremtenek a piacon. Annál több vita folyt arról, hogy egy vagy több lépésben valósuljon-e meg a kiigazítás, és milyen sebességgel (*EBRD*, 2001, 2002). Ha csak a hatékonyság szempontjaival törődünk, akkor a radikális reform tűnik a legcélszerűbbnek. Fel kell szabadítani minden árat a kötöttségek alól, s meg kell engedni a piacnak, hogy az hozza létre az egyensúlyi árakat! A radikális árliberalizáció természetes kiegészítője az importliberalizáció. Ha szabadon áramlik az országba a külföldi termék, akkor az letörheti a hazai termelés alacsony szintje által okozott magas árakat. S ha az ország valamilyen termékben rászorul az importra, s annak eddig mesterségesen alacsonyan tartották az árát, az árak és az import liberalizációja utat nyit a relatív ár emelkedésének. Ez fokozott takarékosságra készteti majd a felhasználókat.

A racionális közgazdasági érvelés a gyors és konzisztens liberalizálás mellett szól. Saját logikáján belül cáfolhatatlan. Mindazonáltal sehol sem valósult meg teljes mértékben. Vannak társadalmi ellenerők, amelyek ellenállnak – ennyiben ez a probléma is messzemenően „átpolitizálódik". És vannak eszmék és értékek is, amelyek nevében tiltakoznak – ennyiben itt is megjelennek az értékválasztások.

Ha olyan termékek vagy szolgáltatások ára emelkedik, amelyeknek nagy a súlya az alacsonyabb jövedelmű háztartások költségvetésében, akkor elsősorban ezek a rétegek és nevükben e rétegek politikai képviselői tiltakoznak. Az ellenállást látva, a kormányzat esetleg nem is szánja rá magát a szükséges kiigazításra. Több kelet-európai országban ilyen meggondolások miatt tartották (néhány helyen tartják még mindig) mesterségesen alacsony szinten az energiahordozók árát.

Érdeksérelem érheti a termelők egyes csoportjait. Magyarországon megtörtént, hogy a benzinárak közgazdaságilag indokolt felemelése ellen a taxisok tiltakoztak, blokádot emeltek a főváros két részét összekötő Duna-hidakon, és ezzel megbénították a város életét. A kormányt visszakozásra kényszerítették. Az importverseny és a túl alacsonynak tartott felvásárlási ár ismételt tiltakozásokat vált ki a mezőgazdasági népességből.

Nincsen egyöntetű szabály arra, hogy mi az árreform optimális ütemezése. Attól függ, hogy mi fontosabb a döntéshozóknak: az ésszerű relatív árrendszer segítségé-

vel javuló gazdasági hatékonyság, vagy az, hogy nyugalom legyen a társadalomban, ne szolgáltassanak okot az elégedetlenségre és arra, hogy a következő választásokon a szavazók ellenük forduljanak. Amikor erre a döntésre sor kerül, az adott politikai és gazdasági helyzet ismeretében kell majd határozni az árak és az import liberalizálásának időbeni ütemezéséről. A jelenlegi ismeretek alapján az az előzetes benyomásom, hogy nem lenne célszerű a nagy sebességet erőltetni, mert túl súlyosnak látszik az a társadalmi és politikai ár, amit ezért fizetni kellene. De ismétlem: ez csupán előzetes benyomás, nem pedig egyértelmű és határozott ajánlás. Csak az adott helyzet alapos és friss ismeretében szabad felelősségteljesen állást foglalni.

Nem egyszerűen politikai erők ütköznek ilyenkor, hanem végső értékek. Mennyire hallgatunk az eszünkre, amely parancsolóan előírja az árak kiigazítását. És mennyire a szívünkre, amely empátiát érez azok iránt, akiknek amúgy is szegényes jövedelme tovább zsugorodik a reform következtében. Ők voltak a régi rendszer fő gazdasági áldozatai, és most az ő nélkülözésük hosszabbodik meg az átmenet okozta súlyos megrázkódtatások következtében.

A jóléti állam reformja

A szocialista rendszer egyik jellegzetes vonása az átfogó redisztribúció. Állampolgári jogon biztosítanak ingyenes egészségügyi ellátást, oktatást, nyugdíjat, kiépítik az államilag finanszírozott gyermekellátási hálózatot (napközi otthon, óvoda).

A legtöbb szocialista ország, amelyben jóléti állam alakul ki, szegény és elmaradott. A felsorolt szolgáltatások minősége többnyire eléggé alacsony, elmaradott az egészségügy, igen alacsony a nyugdíj stb., viszont a törvények előírják az egyenlő hozzáférést. Egy korábbi írásomban „koraszülött jóléti államnak" neveztem az így létrejött képződményt.

A kialakult helyzet hatása ellentmondásos. Tovább növeli a központi döntéshozók hatalmát, és csökkenti az egyén szuverenitását. Az állam centralizálja a jövedelem nagy részét, és a terv dönt arról, mennyit költsenek oktatásra, egészségügyre, a gyerekek és az öregek ellátására. Nemcsak a nagy aggregált előirányzatokat tervezik meg központilag, hanem az apró részleteket is. Nem az egyén, nem a család határoz az említett szolgáltatásokról, hanem a paternalista állam. Ha ez a paternalizmus megszokottá válik, a lakosság számottevő része hozzászokik. Azok a nemzedékek, amelyek már beleszülettek a szocialista rendszerbe, el sem tudják képzelni, hogy másképpen is lehet. Azt várják, hogy az állam gondoskodjék róluk. Ez biztonságérzetet ad. Azt érzékelik, hogy ebben a tekintetben elég messzemenően érvényesülnek az egalitáriánus elvek.[16]

A biztonság, az állami gondoskodás és egalitáriánus elvek érvényesítése a jóléti

[16] Nem következetesen, hiszen a nómenklatúra felső rétegeinek privilégiumai vannak, kivételezett egészségügyi ellátásban részesülnek, gyermekeik könnyebben bejutnak az egyetemekre stb.

szektorban rokonszenves a lakosság jelentős részének szemében. Ez az egyik magyarázata annak, hogy az emberi szabadságjogok súlyos megsértése, a kegyetlen represszió és a nyomorúságos gazdasági helyzet ellenére sok híve van a szocialista rendszernek. És sok az olyan ember, aki ellentmondásos érzéseket táplál a rezsim iránt: van, amit megvet vagy gyűlöl benne, és ugyanakkor van, amit tisztel, és amihez ragaszkodni szeretne.

Országonként és történelmi időszakonként eltérő, hogyan oszlik meg az ellenszenv és a rokonszenv, a gyűlölet és a ragaszkodás érzete a lakosságban, Mindenesetre reálisan számolni kell azzal, hogy a szocialista rendszer jóléti funkciói hagyják a legtöbb pozitív élményt a rendszerváltás után kialakuló kollektív emlékezetben.

Még azokban az országokban is, amelyek sohasem adták fel a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot és a demokráciát, és nem tették meg a végzetes kitérőt a kommunista rendszer felépítésével, majd lebontásával, rettenetesen küszködnek a jóléti állam reformjával. Nem a „koraszülött", de az érett és gazdag jóléti államok sem képesek elviselni a megszokott és intézményesült szolgáltatások fiskális terheit. Azzal az örvendetes fejlődéssel, amely az átlagéletkor meghosszabbodását lehetővé tette, együtt jár a lakosság életkor szerinti megoszlásának változása, az idősek részaránya nő a fiatalok részarányának rovására. Ez egyre inkább növeli az egészségügy és a nyugdíjrendszer költségeit. Elkerülhetetlen, hogy a költségek növekedésének korlátokat szabjanak. Ez viszont tiltakozást vált ki. Gondoljunk arra a dühödt ellenállásra, amellyel Németország és Franciaország lakossága fogadta a nyugdíjrendszer és az egészségügyi biztosítás reformját, az államilag finanszírozott szolgáltatások megnyirbálását! Ha ez a lakosság reakciója a gazdag országokban, mire számítsunk a sokkal kevésbé fejlett országokban, ahol a szegényebb rétegek még inkább rá vannak utalva az állam segítségére? Ha a gazdasági reformok durva kézzel nyúlnak a szocialista rendszer paternalista vonásainak lebontásához, akkor megerősödik a régi rend iránti nosztalgia. Már csak a politikai célszerűség, az új rendszer iránti szimpátia erősítésének szándéka és a politikai stabilitás érdekében is óvatosan kell kezelni a jóléti állami tevékenység reformját.

Egyes országokban a jóléti feladatok jelentős részét nem a központi és helyi állami szervezetek látták el, hanem az állami vállalatok. A vállalat tartott fenn óvodát, orvosi rendelőt, az fizette egykori alkalmazottainak nyugdíját, és így tovább. Kínában fordult elő leginkább a következő helyzet: az állami tulajdon felszámolása és új tulajdonviszonyok kialakítása, valamint a profitmotívum felerősödése együtt járt azzal, hogy a vállalat egyszerűen lerázta magáról a jóléti kötelezettségek nyűgét. A vállalati óvodát bezárták, de a gyerekeket nem vette át egy községi vagy városi óvoda. Az emberséges (és a politikai stabilitást biztosító) megoldás az, hogy – a privatizálással összehangolva – a jóléti funkciókat részben átveszik a központi és helyi kormányzatok, részben pedig piaci jellegű, üzleti alapon működő szervezetek. Kívánatos, hogy ne keletkezzék „vákuum" e feladatok ellátásában.

Nem tudok univerzális receptet ajánlani a szocialista rendszertől örökölt jóléti állam reformjára. Annál kevésbé, mert a reformlépések megválasztása mögött – itt talán még inkább, mint bármely más szférában – fundamentális értékválasztások rejlenek

(*Kornai–Eggleston*, 2004; *World Bank*, 1994; *Culyer–Newhouse*, 2000). Egyfelől, tiszteljük *az egyén választási szabadságát*. Az egyén, illetve a család döntse el, milyen egészségügyi és nyugdíjbiztosítást választ, milyen óvodába, iskolába vagy egyetemre szeretné járatni a gyermekét. Minél következetesebben (és minél inkább egyoldalúan) kívánjuk érvényesíteni az egyéni szuverenitás elvét, annál inkább előnyben kell részesíteni a decentralizált piaci megoldásokat valamennyi felsorolt szektorban. Másfelől, él bennünk a *szolidaritás* érzése azok iránt, akik hátrányos helyzetben vannak, akik nem képesek saját zsebükből fizetni a költségeket, ha bajba jutnak, nem tudnak jövedelmükből kellő egészségügyi vagy nyugdíjbiztosítást, gyermekeik számára tandíjat fizetni. Minél következetesebben (és minél inkább egyoldalúan) szeretnénk érvényesíteni a szolidaritás elvét, annál inkább előnyben kellene részesíteni az állami redisztribúciót és vele a paternalista megoldást. Ráadásul – amint azt a közgazdasági elmélet igazolja – az említett szférákban sok szempontból kudarcot vall a piac. Fellépnek az aszimmetrikus információ és a kontraszelekció káros jelenségei, amelyek aláássák a piac harmonikus működését. Ez is az állami beavatkozás és redisztribúció mellett szól.

Az értékek közti ellentmondások és a lakosság csoportjai, rétegei és nemzedékei közötti érdekellentétek megmagyarázzák, miért ígérkezik oly nehéznek a jóléti állam reformja. A magam részéről a tisztességes kompromisszumok híve lennék. Bizonyos szintig legyen egalitáriánus az ellátás, biztosítani kell az alapvető egészségügyi szolgáltatást és oktatást mindenkinek, minden idős ember számára garantálni kell egy minimális nyugdíjat. Amit ezenfelül kíván megkapni az egyén, azért fizessen; azt már ne az államtól várja. Ez a gondolatmenet a „többcsatornás" rendszerek mellett szól, azaz egymás mellett, egymást kiegészítve létezzen állami és magánnyugdíj, államilag finanszírozott egészségügyi alapellátás és magánszolgáltatás és így tovább.

Könnyen lehet, hogy az ideológiák és érdekek vehemens összeütközéseinek légkörében süket fülekre talál az olyan ajánlás, amely senkit sem elégít ki teljesen, mindenkitől engedményt vár, a belátásra és tapintatra apellál. Valószínűbb, hogy az egymással harcban álló erők leblokkolják egymást, és a reform megreked. Ez megfigyelhető volt számos posztszocialista országban. (Sőt, a fejlett világban is, lásd az Egyesült Államok egészségügyi reformjának veszteglését vagy vontatott haladását.)

Záró megjegyzések

Két kérdést szeretnék röviden érinteni fejtegetéseim befejezéseképpen.

1. Milyen szerepet játszik az átmenet programjának kialakításában az a körülmény, hogy az ország, amelyről szó van, gazdaságilag súlyosan elmaradott, és lakosságának számottevő része igen szegény? Ez természetesen olyan körülmény, amelyet messzemenően figyelembe kell venni minden egyes döntés során. Így például Kubában nyilvánvalóan számos gazdasági probléma másképpen vetődik fel, mint amikor a fejlett Kelet-Németország vagy Csehszlovákia posztkommunista átalakulása került napirendre. Éppen ez lebegett a szemem előtt, amikor elsősorban

olyan kérdésekre hívtam fel ebben a tanulmányban a figyelmet, amelyek *nem* kapcsolódnak szorosan a gazdasági fejlettség szintjéhez. Ha most az olvasó visszalapoz az előző oldalakra, maga is meggyőződhet erről. Az átmenet békés vagy erőszakos jellege, az igazságtétel problémája, a privatizálás formái stb. elsősorban politikai és etikai állásfoglalásokkal függnek össze.

Ismételten rámutattam az átmenet átváltásaira *(trade-off)*, azokra a dilemmákra, amelyekben szembe kell állítani egy-egy reformintézkedés hatékonysági hasznát az esetleges társadalmi és politikai következményekkel. Ez utóbbi mérlegelésekor számításba kell venni, hogy a következmények olyan embereket sújtanak, akik már eddig is sokat szenvedtek, nemcsak a politikai elnyomástól, hanem az anyagi nyomortól is. Kétszeresen meg kell gondolni, mekkora terheket képesek még elviselni a jelenben egy jobb jövő érdekében.

2. Másik megjegyzésem a tanácsadók szerepéhez kapcsolódik. Korábban is tanulmányoztam Kuba helyzetét, és a jelen esszé megírásakor igyekeztem további ismereteket szerezni. Mégis, szántszándékkal tartózkodtam attól, hogy konkrét kubai problémákhoz szóljak hozzá, és gyakorlati tanácsokat adjak ahhoz, mit tegyen Kuba, ha napirendre kerül a posztszocialista átalakítás. Mit kell tenni? A kubaiak dolga erről határozni. Csak ők rendelkeznek a megfelelő helyi ismeretekkel, és nekik kell vállalniuk a döntéseikért a felelősséget.

Posztszocialista ország állampolgáraként „belülről" láttam-hallottam, mit gondolnak a hazai szakértők arról a külföldi tanácsadóról, aki felületesen megismerkedik egy ország adottságaival, majd – másutt szerzett tapasztalataira építve – magabiztosan megmondja, mi a teendő. Az ilyen tanácsadók intellektuális arroganciája visszatetszést kelt, és többnyire semmibe veszik a szavukat.

Sok posztszocialista országot látogattam meg, s még ha kérték is, akkor is tartózkodtam a „tanácsadástól". Kizárólag arra szoktam szorítkozni, hogy őszintén beszéljek a tapasztalatainkról és főként a dilemmáinkról, az egymással ütköző csoportérdekekről, politikai szempontokról és értékválasztásokról.

Most is erre tettem kísérletet. Azt szeretném elérni, hogy aki Kuba posztszocialista átmenetének munkatervén dolgozik, az nézzen szembe a jelen tanulmányban felvetett problémákkal, és gondolkozzék el rajtuk. Ne dőljön be prófétáknak, végletes eszmék hirdetőinek. Ragaszkodjon a *pro* és *kontra* érvek szembesítéséhez, az előnyök és hátrányok mérlegeléséhez. Gondolja végig egy-egy új rendszabály vagy reform társadalmi és politikai következményeit. És ami végighúzódott az esszé minden fejtegetésén: nézzen szembe az etikai tartalommal, azokkal az értékekkel, amelyeket a rendszabály vagy reformintézkedés szolgál, vagy ellenkezőleg, megsért.

Szeretnék reménykedni abban, hogy ezt a szerény célt eléri az esszé. Nem akarom elhallgatni azt a keserves megfigyelést, hogy egy-egy nemzet politikai életének főszereplői többnyire nem nagyon hajlamosak tanulni más nemzetek tapasztalataiból. Újra elkövetik azt a hibát, amely már másutt is bajt okozott, s amit el lehetett volna kerülni. Őszintén kívánom, hogy Kuba esetében ne ez történjék. Gazdag a tapasztalatok tára, érdemes okulni belőlük!

Függelék

Az egykori szocialista országok áttekintése

7.1. táblázat. Az 1987-ben szocialista országnak minősülő országok 2002-ben

Sorszám	Ország	Sorszám	Ország	Lakosság (millió fő)[b]	Terület, 2002 (ezer km^2)[b]	Politikai rendszer, 2000[c]	Tulajdonreform (magántulajdon százalékos részesedése a GDP-ből), 2001[d]
1987		2002					
(1)[a]	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1.	Szovjetunió	1.2.	Azerbajdzsán	8,1	86,6	nem szabad (SCA)	nagy
		1.3.	Belarusz	10,0	207,6	nem szabad (CA)	kicsi
		1.4.	Észtország	1,4	45,2	szabad (CD)	nagy
		1.5.	Grúzia	5,4	69,7	részlegesen szabad (TG/HR)	nagy
		1.6.	Kazahsztán	14,8	2 717,3	nem szabad (CA)	nagy
		1.7.	Kirgizisztán	4,7	198,5	részlegesen szabad (SCA)	nagy
		1.8.	Lettország	2,4	64,6	szabad (CD)	nagy
		1.9.	Litvánia	3,5	65,2	szabad (CD)	nagy
		1.10.	Moldova	3,6	33,8	részlegesen szabad (TG/HR)	közepes
		1.11.	Oroszország	145,4	17 075,2	nem szabad (SCA)	nagy
		1.1.	Örményország	3,1	29,8	részlegesen szabad (SCA)	nagy
		1.12.	Tádzsikisztán	7,3	143,1	nem szabad (SCA)	–
		1.13.	Türkmenisztán	5,4	488,1	nem szabad (CA)	kicsi
		1.14.	Ukrajna	49,3	603,7	nem szabad (TG/HR)	nagy
		1.15.	Üzbegisztán	25,0	447,4	nem szabad (CA)	közepes
2.	Mongólia	2.	Mongólia	2,7	1 565	szabad	–

7.1. táblázat (folytatás)

Sorszám	Ország	Sorszám	Ország	Lakosság (millió fő)[b]	Terület, 2002 (ezer km²)[b]	Politikai rendszer, 2000[c]	Tulajdonreform (magántulajdon százalékos részesedése a GDP-ből), 2001[d]
1987		2002					
(1)[a]	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
3.	Albánia	3.	Albánia	3,4	29	részlegesen szabad (SCD)	nagy
4.	Jugoszlávia	4.1.	Bosznia-Hercegovina	4,3	51,1	részlegesen szabad (TG/HR)	közepes
		4.2.	Horvátország	4,4	56,5	szabad (SCD)	nagy
		4.5.	Macedónia	2,0	25,3	részlegesen szabad (SCD)	nagy
		4.4.	Montenegró	0,7	13,8	szabad (SCD)	közepes
		4.3.	Szerbia	10,1	88,4	szabad (SCD)	közepes
		4.6.	Szlovénia	2,0	20,3	szabad (CD)	nagy
5.	Bulgária	5.	Bulgária	8,1	111	szabad (CD)	nagy
6.	Csehszlovákia	6.1.	Cseh Köztársaság	10,3	78,7	szabad (CD)	nagy
		6.2.	Szlovákia	5,4	48,9	szabad (CD)	nagy
7.	Magyarország	7.	Magyarország	10,2	93	szabad (CD)	nagy
8.	Lengyelország	8.	Lengyelország	38,7	313	szabad (CD)	nagy
9.	Románia	9.	Románia	22,4	238	szabad (SCD)	nagy
10.	Észak-Korea	10.	Észak-Korea	22	121	nem szabad	–
11.	Kína	11.	Kína	1 287	9 561	nem szabad	közepes[e]
12.	Kelet-Németország	12.	Németország[f]	15,1[g]	108	szabad (CD)	nagy
13.	Vietnam	13.	Vietnam	81,6	330	nem szabad	közepes[h]
14.	Kuba	14.	Kuba	11,3	115	nem szabad	–
15.	Kongó	15.	Kongó	3,0	342	nem szabad	–
16.	Szomália	16.	Szomália	8,0	638	nem szabad	–

7.1. táblázat (folytatás)

Sorszám	Ország	Sorszám	Ország	Lakosság (millió fő)[b]	Terület, 2002 (ezer km^2)[b]	Politikai rendszer, 2000[c]	Tulajdonreform (magántulajdon százalékos részesedése a GDP-ből), 2001[d]
1987		2002					
(1)[a]	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
17.	Dél-Jemen	17.	Jemen	2,2[i]	333	részlegesen szabad[j]	nagy[k]
18.	Benin	18.	Benin	7,0	113	szabad	–
19.	Etiópia	19.	Etiópia	66,6	1 222	részlegesen szabad	–
20.	Angola	20.	Angola	10,8	1 247	nem szabad	–
21.	Kambodzsa	21.	Kambodzsa	13	181	nem szabad	–
22.	Laosz	22.	Laosz	5,9	237	nem szabad	–
23.	Mozambik	23.	Mozambik	17,5	237	részlegesen szabad	–
24.	Afganisztán	24.	Afganisztán	28,7	648	részlegesen szabad	–
25.	Nicaragua	25.	Nicaragua	5,1	130	részlegesen szabad	–
26.	Zimbabwe	26.	Zimbabwe	12,6	391	nem szabad	–
1–26.	Szocialista országok a világ összlakosságának és területének százalékában			32	31		

[a] *Kornai* (1993*a*)-ban az országok sorrendjét a kapitalizmustól való elszakadásuk (például a kommunista hatalomátvétel időpontja) határozta meg.
[b] *Forrás:* CIA (2002). A népességszámra vonatkozó adatok az illető ország utolsó hivatalos népszámlálási adatai.
[c] *Forrás: Freedom House* (2006*a*), (2006*b*).
A Freedom House kétféle értékelést használ, táblázatunk mindkettőt közli.
Az egyik fajta értékelés (lásd a *Freedom House*, 2006*a*-t) három kategóriát alkalmaz: szabad, részlegesen szabad, nem szabad; ezt közöljük első helyen.
A másik fajta értékelés (lásd a *Freedom House*, 2006*b*-t) ötféle kategóriát alkalmaz: konszolidált demokrácia *(Consolidated Democracy, CD)*, félig konszolidált demokrácia *(Semi-Consolidated Democracy, SCD)*, átmeneti kormányzat vagy hibrid rezsim *(Transitional Government or Hybrid Regime, TG/HR)*, félig konszolidált autoritariánus rezsim *(Semi-Consolidated Authoritarian Regime, SCA)* és konszolidált autoritariánus rezsim *(Consolidated Authoritarian Regime, CA)*. A táblázatban a második fajta értékelést a Freedom House által használt angol rövidítésekkel, zárójelben közöljük.

[d] A magántulajdon százalékos részesedése a GDP-ből. A kategóriákat az EBRD (2003)-ból vettük át.
Nagy: 60–100 százalék.
Közepes: 30–59 százalék.
Kicsi: –29 százalék.
Nem szerepel az elemzésben: –

[e] 1998-as adat (37 százalék). *Forrás: Yang* (1999).

[f] A Német Demokratikus Köztársaság ma már az egyesült Németország része.

[g] 2000-es adat. *Forrás: Federal Statistical Office of Germany* (2003).

[h] 2000-es adat (35,7 százalék). *Forrás: General Statistical Office of Vietnam* (2002).

[i] Lakosság, 1986. *Forrás: Kornai* (1993*a*) 1.1. táblázat.

[j] Mivel Észak- és Dél-Jemen 1990-ben egyesült, az osztályozás az új, egyesült Jemen politikai rendszerére vonatkozik.

[k] *Forrás: World Bank* (2003).

8. A rendszerparadigma*

Bevezetés

Tanulmányomban, amint azt a cím is jelzi, használni szeretném a *paradigma* fogalmát. Ezt Kuhn vezette be a tudományelméletbe klasszikus művében (*Kuhn*, 1962). Kuhn nem adott egyértelmű definíciót, s maga a fogalom sok vitára adott okot.

A tanulmány megfogalmazása előtt újraolvastam számos művet az általános tudományelmélet és speciálisan a közgazdaságtani metodológia köréből. Ha más nem, már ez a meghökkentő olvasmányélmény is óvatosságra int. Nyoma sincsen konszenzusnak, még az alapfogalmak értelmezésében sem. Ingerült, konfrontatív vita zajlik. A szűkebben vett tudományelmélet és tudománytörténet alternatív iskolái közötti egyet nem értés mélyen gyökeredzik híveiknek egymástól eltérő filozófiai felfogásában. Szeretném elkerülni ezt az aknamezőt.

Ez késztet arra, hogy fogalmi tisztázással kezdjem a fejtegetést, az esetleges félreértések elkerülésére. Nem kívánok hozzászólni ahhoz, hogy mennyiben volt Poppernek, Kuhnnak, Lakatosnak vagy másnak igaza a tudomány történetének elemzésében. A korrekt tárgyaláshoz az is elegendő, ha csak annyit szögezek le, hogy a jelen dolgozat milyen értelemben használja a *paradigma* szót. E szerint azoknak a tudósoknak a munkájában, akik azonos paradigma keretében kutatnak és tanítanak, a következő közös vonások mutathatók ki.

1. Azonos vagy egymással közeli rokonságban álló „rejtvények" megoldásán fáradoznak. Azonos vagy közel azonos nézőpontból tekintenek a társadalmi valóságra. A jelenségek azonos vagy közel azonos körére akarnak rávilágítani, miközben azonos vagy közel azonos más jelenségeket készek homályban hagyni, azoktól elvonatkoztatni. Azonos vagy rokon szemlélet, nézőpont és megközelítés jellemzi azokat, akik közös paradigmában gondolkodnak.
2. Azonos vagy egymással közeli rokonságban álló fogalmi apparátust használnak (illetve aránylag könnyen megszerkeszthető az a szótár, amelynek segítségével az egyik szerző fogalmi apparátusa lefordítható a másikéra).

* [A tanulmány angol nyelvű változata a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften rendezésében a Paradigms of Social Change címmel, 1998. szeptember 3–5-ig Berlinben tartott konferencián hangzott el.

Köszönetemet fejezem ki azokért az értékes megjegyzésekért, amelyeket a berlini konferencián a két felkért hozzászólótól, Andreas Ryltől és Helmut Wiesentahltól, továbbá Benedict Ágnestől, Dániel Zsuzsától és T. N. Srinivasantól kaptam. Hálás vagyok Parti Juliannának a dolgozat szerkesztésében nyújtott segítségéért.]

3. Azonos vagy hasonló módszertant használnak megfigyelésre, a tapasztalatok feldolgozására és következtetések levonására; azonos vagy hasonló módon támasztják alá állításaikat.

Ennél több közös vonást nem kötök ki. Tehát *nem* várom a „paradigmatársaktól" sem azt, hogy azonos axiómákból induljanak ki, sem pedig azt, hogy azonos fő következtetésekre jussanak.[1] A legfontosabb közös vonást az 1. pont foglalja össze: közös paradigmába sorolom azokat, akiket ugyanaz a probléma izgat, és hasonlóan akarják megközelíteni ezt a problémát. Ennyiben tehát közös kutatási programon dolgoznak.[2]

A paradigma fogalmának a fenti három pontban adott jellemzése nem fedi pontosan a fogalom megalkotója, Kuhn által adott értelmezést, viszont elég közel áll ahhoz, amit napjainkban a tudományelméletben kevéssé járatos értelmiségi emberek paradigmán értenek.

Sokan kétségbe vonják, hogy Kuhn dinamikus sémája (normáltudomány adott paradigma keretei között – majd tudományos forradalom – végül pedig az új paradigma honfoglalása) általánosan érvényes-e a természettudományok történetében. Semmiképpen sem jellemző a Kuhn-féle séma a társadalomtudományok történetére.[3]

Az általam adott, kevésbé kötött értelemben használva a paradigma kifejezését, nyilvánvaló, hogy a társadalomtudományokban egymás mellett élhetnek és építő, előrevivő szerepet tölthetnek be alternatív paradigmák.

Nem szeretnék elvtelen „békés egymás mellett élést" prédikálni. A társadalomtudomány történetében is előfordul, hogy valamelyik paradigma csődöt mond, s egy másik, életrevalóbb megközelítés végképpen kiszorítja. Ha hasonló rejtvény izgatja két, egyébként egymástól jól elkülönülő paradigma művelőit, akkor azok rivalizálnak egymással. Mindazonáltal fő mondanivalóm nem annak bizonygatása, hogy az itt ismertetésre kerülő paradigma fölényben van valamely másikkal szemben, hanem az, hogy *más*, s hogy e mássága indokolt. Azért más, mert más rejtvényekre kíván felelni, részben hasonló, részben más módszerekkel, mint a vele egy időben szélesen elterjedt többi paradigma.

Nem transzformációs, hanem rendszerparadigma

A berlini konferencia rendezői arra kértek fel, hogy a transzformációs paradigmáról *(transformational paradigm)* beszéljek. A téma kijelölése érthető. Huszonöt ország,

[1] Igen elterjedt és számos szerző szerint Kuhn paradigmafogalmánál gazdagabb, teljesebb és pontosabb *Lakatos* (1971) *research program* fogalma, amelyben a fenti három pont benne foglaltatik. Lakatos azonban ezeknél több közös vonást köt ki: mindazok, akik egy lakatosi értelemben vett *research program* keretei között dolgoznak, azonos alapelméletet tesznek magukévá, és készek azonos kiegészítő feltevéseket elfogadni.

[2] Itt szándékosan a szó hétköznapi értelmében használom a kutatási program szót, nem pedig abban a specifikus értelemben, ahogy azt Lakatos definiálta.

[3] A közgazdaság-tudomány fejlődésére vonatkozóan meggyőzően mutatja ezt be *Blaug* (1986) tanulmánya.

amelyben korábban a kommunista rendszer volt uralmon, elindult az átalakulás útján. 1989–1990 óta politikusok, újságírók és társadalomtudósok milliószor kimondták és leírták ezt a két szót: átmenet *(transition)* és átalakulás *(transformation)*. Ennek ellenére, ahogy a tanulmány kidolgozásában elmélyedtem, mind világosabbá vált számomra, hogy a *transzformációs paradigma* elnevezés helytelen lenne.

Nézetem szerint a célszerű elnevezés a *rendszerparadigma*. Nem bocsátom előre a fogalom jellemzését; ez majd lépésről lépésre kibontakozik az olvasó előtt. Látni fogjuk, hogy a transzformáció, valamint az egyik rendszerről a másikra való átmenet egyike azoknak a témáknak, amelyek – sok más téma mellett – állandóan foglalkoztatják a rendszerparadigma híveit. Nem lenne helyes egy sokkal átfogóbb paradigmát egyik résztémájáról elnevezni.

Még ha átértékeljük is Kuhn eredeti, az uralkodó paradigma monopóliumára vonatkozó értelmezését, abban nem szakadhatunk el tőle, hogy a fogalom egy tudományos közösség *hosszan tartó* közös szemléletére vonatkozik. Az új nemzedékek a már korábban kialakult paradigmát tanulják meg a tankönyvekből. A *rendszerparadigma* megfelel ennek a kikötésnek; hosszabb múltra tekint vissza, és a kutatók meghatározott körének megadja azt a szellemi vezérlést, amit a kuhni értelemben vett paradigmák egy-egy kutatói közösség számára nyújtani szoktak.[4]

Rövid eszmetörténet

Terjedelmi korlátok miatt távirati stílusban kell összefoglalnom e paradigma fejlődésének történetét. Nem törekszem teljességre. A rendszerparadigma, ellentétben például számos természet- vagy társadalomtudományi paradigmával, nem kapcsolható egyetlen nagy névhez, a tudományos forradalmat létrehozó nagy felfedező személyiségéhez, mivel hosszabb időn át a munkák egész vonulata fejlesztette ki. Azokra az elméletekre hivatkozom, amelyek a legkifejezőbben szemléltetik a rendszerparadigma sajátos, más paradigmáktól eltérő vonásait.

Az áttekintést Marxszal kell kezdenünk. Bizonyára előtte már mások is gondolkodtak „rendszerszemléletben", de ő volt az, akinek munkássága, elsősorban *A tőke* című műve, kitörölhetetlenül belevéste az emberek gondolkodásába a kapitalizmus–szocializmus fogalompárt. Két formációt állított egymással szembe: egy létezőt és egy általa kívánatosnak tartott utópiát. Azért tekinthető a rendszerparadigma úttörőjének, mert nem a kapitalizmus egyik vagy másik szféráját (vagy csak a politikait, vagy csak a gazdaságit, vagy csak a társadalmit, vagy csak az ideológiait) tartotta szem előtt, hanem valamennyit együttvéve, és azok interakcióját elemezte. Azóta is a rendszerparadigmában gondolkodó kutatók egyik fő témája az, hogy miképpen hatnak

[4] A *transzformációs paradigma*, még ha egyébként értelmezhető lenne is, ennek a tartóssági feltételnek bizonyára nem felelne meg. Már csak azért sem, mert a kommunista rendszer összeomlása utáni transzformáció még csak igen rövid idővel ezelőtt kezdődött.

ezek a szférák egymásra, és mikor mi a kauzalitás fő iránya. Marx rendszerszemléletben gondolkodott, amikor nem a kapitalizmus egyik vagy másik intézményét vizsgálta, hanem az intézmények együttesét; azaz nem a részt, hanem a rendszer egészét.

Nyitva hagyom ezen a ponton azt a kérdést, hogy Marx válaszai az általa feltett kérdésekre helyesek voltak-e. A jelen tanulmányban alkalmazott értelmezés szerint minden paradigma fő komponensét azok a kérdések alkotják, amelyekre a választ keressük, a „rejtvények", amelyeket meg akarunk oldani. Marx feltett számos olyan kérdést, amelyre azóta is keresik a helyes választ a rendszerparadigma keretében működő kutatók. Ilyen például a *Kommunista kiáltvány* egyik drámai kérdésfeltevése: hogyan ment végbe a rendszerváltás, azaz a társadalom transzformációja a prekapitalista formációból a kapitalista formációba való átmenet idején (*Marx–Engels,* 1848–1983).

Bizonyára lesz, aki meghökken attól, hogy az általam előadott eszmetörténetben Marx után Mises és Hayek következik; a kapitalizmus dühödt ellenfele és a szocializmus prófétája után a kapitalizmus lelkes hívei és a szocializmus haragos ellenségei (*Mises,* 1981; *Hayek,* 1935, 1944). Nem fizikusokról vagy kémikusokról szólunk, hanem társadalomtudósokról, akiknek világnézete értékekhez és politikai preferenciákhoz kötődik. Igaz, egyfelől Marx, másfelől Mises és Hayek a politikai küzdőtér ellentétes térfelén állnak, de osztoznak egy közös hitben: a kapitalizmus és a szocializmus összevetése elemzésre és kutatásra érdemes szembeállítás. Gondolkodásukban közös paradigmikus elemek vannak: társadalmi viszonyokat, emberi interakciókat vizsgálnak; fontosnak tartják azokat a körülményeket, amelyek az emberek meghatározott csoportjait bizonyos viselkedésre késztetik. Ennyiben és sok másban is a *rendszerparadigma* megalkotói közé tartoznak.

Nem feledékenységből hagytam el a Hayek-vita ellenfelének, Oscar Langénak a nevét ezen a helyen. Minden tiszteletet megadva Lange elméleti teljesítményének, a szocializmusról írott híres tanulmánya (*Lange,* 1936–1937) nem sorolható a *rendszerparadigma* által ihletett művek közé. Ez sterilen közgazdasági mű; Lange elvonatkoztat attól, hogy miféle politikai mechanizmussal párosulna az általa elgondolt gazdasági mechanizmus. Nem foglalkozik azzal, hogyan viselkedik az általa elképzelt köztulajdonú vállalat vezetője; milyen valóságos társadalmi körülmények ösztönöznék az embereket pontosan arra a magatartásra, amelyeket a Lange-modell „szabályai" papíron előírnának. Mises és Hayek nem kerülik meg azt az alapvető fontosságú tényt, hogy a politika és a gazdaság szorosan összefügg. Ösztönzés, kommunikáció, információszerzés és -feldolgozás – ilyesféle kérdések állnak érvelésük előterében. Mises és Hayek gondolatvilága kiemelkedően reprezentálja a *rendszerparadigmát,* míg Lange tanulmányáé teljesen idegen attól.

A *rendszerparadigma* kialakításában fontos szerepet játszott Polányi Károly. Ismét a politikai küzdőtér bal felére tekintünk: Polányi, noha nem tagadja a piac erényeit, igen kritikusan tekint erre a mechanizmusra. A *rendszerparadigma* fontos építőkövévé válik az a gondolata, hogy a gazdaságot különböző alternatív mechanizmusok koordinálhatják. A piac mellett ő a reciprocitás és a redisztribúció elvei által vezérelt koordinációs formákat emeli ki. Egyik fő művének címe – *A nagy transzformáció* – is arra

emlékeztet: nem a kommunista rendszer összeomlását követő változások jelentik az első rendszerváltást (*Polányi*, 1944, 2004). Maga a piac is történelmi termék, amely folytonos átalakuláson megy keresztül.

A rendszerparadigma egy másik nagy építőmestere Schumpeter, különösen *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* című művével. Megvilágító erejű maga a cím is: Schumpeter mindkét rendszert a maga egészében akarja megérteni, beleértve a politikai, szociológiai, közgazdasági és ideológiai aspektusokat. Megjelennek a műben a rendszerparadigma jellegzetes rejtvényei, többek között az a kérdés: mi biztosítja valamely rendszer kohézióját, s mitől kezdődik meg a rendszer eróziója (*Schumpeter*, 1942).

Schumpeter hangsúlyozta, hogy a társadalommal foglalkozó különböző diszciplínáknak, elsősorban a közgazdaság-tudománynak, a szociológiának, a politológiának és a történettudománynak a szintézisére van szükség. Univerzális társadalomtudomány kialakítására kell törekedni.[5]

A rendszerparadigma legfontosabb vonásai élesen rajzolódnak ki Walter Eucken munkásságában.[6] Az általa használt *Ordnung* fogalom többé-kevésbé megfelel ugyanannak a kategóriának, amelyet a jelen írás *rendszernek* nevez. Elsősorban a gazdasági tevékenység jogi és intézményi keretét nevezi így. Két fő tiszta típusát különbözteti meg: a központilag irányított gazdaságot és a *laissez-faire* gazdaságot, s külön figyelmet szentel a középutas megoldásoknak. Eucken idegenkedik a *kapitalizmus* elnevezéstől, amelyet szemében diszkreditáltak a marxisták. Ez azonban – akár tetszene Euckennek, akár nem – mégsem rekeszti ki a rendszerparadigma művelőinek közösségéből. Az ő szókincse könnyen lefordítható a más szókincset használó „paradigmatársak" nyelvére.

Euckent bizonyára a hitleri Németország, majd a háború utáni Németország közvetlen ismeretének élménye és a kommunista világ kívülről való szemlélése is inspirálta annak felismerésében, hogy a politikai szféra átalakulása miképpen hat a gazdasági rend változására.

Eddig a rendszerparadigma nagy úttörőiről volt szó. A kuhni értelmezéshez azonban az is hozzátartozik, hogy a paradigma áthassa a hívei által alkotott kutatói közösség mindennapos tevékenységét, vagyis erre épüljön egy diszciplína vagy szubdiszciplína normáltudománya. Kuhn szerint a paradigma az intellektuális fegyelmezés eszköze. Nemcsak a nagy hadvezérekről kell tehát beszélni, hanem a tisztekről, altisztekről és

[5] Yuichi Shionoya kiválóan foglalja össze, hogyan húzódik végig mintegy vörös fonalként ez a gondolat Schumpeter egész munkásságán, különösen pedig elmélettörténeti és metodológiai művein (*Shionoya*, 1995).

[6] Eucken a „gazdasági rendről" kifejtett elméletét *Eucken* (1940) könyvében és a leginkább kiérlelt formában *Eucken* (1952) művében foglalta össze. Az előbbit lefordították angol nyelvre, az utóbbit nem. Egyébként is sajnálatos, hogy e nagy jelentőségű európai tudós gondolatai kevéssé terjedtek el az angolszász társadalomtudományban.

Noha korábban gondosan tanulmányoztam Eucken munkásságát, magam is (talán az angolszász irodalom szelektív idézési rutinjának hatására) megfeledkeztem róla, amikor a jelen dolgozat első változatát megfogalmaztam. Hálás vagyok Andreas Ryll professzornak, hogy erre a mulasztásra felhívta a figyelmemet.

közkatonákról is, akik ugyanannak az intellektuális fegyelemnek engedelmeskednek. Kuhn arra is felhívja a figyelmet, hogy a normáltudomány paradigmája a mindennapos egyetemi oktatásban és a tankönyvekben manifesztálódik. A rendszerparadigma létezését igazolja, hogy e paradigma szellemében íródott a „komparatív" tantárgyak, a komparatív közgazdaságtan, szociológia és politológia számos tankönyve.[7]

Ugyanakkor nincsen olyan tantárgy az egyetemi oktatásban, és nincsen olyan tankönyv, amelyet az interdiszciplinaritás schumpeteri értelmezése szellemében *komparatív társadalomtudománynak* nevezhetnénk. Lehet, hogy az imént említett szaktantárgyak tanárai és a szaktankönyvek szerzői kellő műveltséggel rendelkeznek a „szomszédos" diszciplínákban is, s érdeklődésük átfogó lenne. Ám az akadémiai világ „departmentizálódásával" meg kell alkudni. Ennyiben kétséges, hogy jogosult-e az eredeti kuhni értelemben a paradigma fennhatósága alatt végzett normáltudományról beszélni, hiszen egyik leginkább jellegzetes vonása, a társadalomtudományi interdiszciplinaritás nem tudott teljes jogkörrel betörni az akadémiai oktatás világába.

A helyzet kedvezőbb, ha nem a felsőoktatást, hanem a kutatók közötti kapcsolatokat vesszük szemügyre. Politológusok, közgazdászok és szociológusok többször működnek együtt, társszerzőként vagy közös kutatócsoportokban. Megtörténik, hogy meghatározott témákról közös konferenciákat tartanak.[8, [9]]

Az eszmetörténeti áttekintésben utolsóként említem saját ide vonatkozó munkásságomat, amelyet *A szocialista rendszer* című könyvemben foglaltam össze (*Kornai*, 1993*a*).[10] E könyv megírásakor azt a célt tűztem magam elé, hogy szintetizáljam a rendszerparadigmát. Ezt nem abban a formában tettem, hogy magát a paradigmát próbáltam volna „desztillált" formában, a tudományfilozófia nyelvén kifejteni. Helyette ennek a paradigmának a szellemében írtam le egy valóságos, történelmileg realizálódott rendszert: a kommunista pártok uralma alatt kifejlődött szocialista rendszer kialakulását, érett formáját és önfelszámolódásához vezető erózióját. Ha e tanulmány olvasója részletesebben meg akarja ismerni, hogy mit nevezek rendszerparadigmának, akkor ezt az említett könyvből, azaz a paradigma alkalmazásából szűrheti ki.[[11]]

[7] Példaképpen két komparatív közgazdaságtani tankönyvet emelek ki, amelyek már a posztszocialista transzformáció problémáira is kitérnek: *Carson* (1997) és *Chavance* (1994) munkáit.

[8] Jó példa erre az a konferencia, amelyet Bernard Chavance francia közgazdász hívott össze Párizsban 1998-ban. Az összejövetel demonstrálni kívánta, hogy létezik a tudósoknak egy szélesebb csoportja, amely a rendszerparadigma keretei között dolgozik. Ezt a gondolatot világosan kifejezésre juttatta a konferencia címe: *Gazdasági rendszerek evolúciója és transzformációja. A szocializmus és a kapitalizmus összehasonlítása.*

[9] [Az interdiszciplináris kapcsolatok kérdésére visszatérünk a tanulmányhoz csatolt új *Függelékben*.]

[10] A rendszerparadigmára vonatkozó gondolataimat első ízben az *Anti-equilibrium* című könyvemben fogalmaztam meg – polemikus formában, sok szempontból nyersen vagy félig kiérlelve (*Kornai*, 1970).

[11] [A fentiekhez ezen a helyen, azaz a jelen kötet végéhez közeledve hozzátehetem: a kötet mind a nyolc tanulmánya a rendszerparadigma szellemében íródott. Amint azt már a kötet *Előszavában* is kiemeltem: éppen ez az egyik szál, amely a kötet tanulmányait összefűzi.]

A rendszerparadigma fő vonásai

Az eszmetörténeti áttekintés után megkísérlem összefoglalni a rendszerparadigma fő vonásait.

1. Azt a kutatót, aki a rendszerparadigma inspirációi alapján gondolkodik, a rendszer egésze, illetve az egész és a rész közötti kapcsolat foglalkoztatja. A szűk parciális elemzés, bármennyire fontos eszköze is a megismerésnek, kívül marad ezen a látószögön.
2. A rendszerparadigma nem szorítható be valamelyik tradicionális részdiszciplína (például a közgazdaság-tudomány, a szociológia vagy a politikatudomány) keretei közé, hanem az átfogó, általános társadalomtudomány egyik iskolájának tekinthető. Különleges figyelmet fordít arra az interakcióra, amely a társadalom funkcionálásának különböző szférái (a politika, a gazdaság, a kultúra, az ideológia) között megy végbe.

   Az előző fejezetben említett tudósok mindegyike rendelkezik valamilyen eredeti szakmával, besorolható valamely fő diszciplína művelői közé: Polányi antropológus, a többiek közgazdászok. Ám valamennyiükre jellemző az, hogy munkásságuk messze túllép egyetlen diszciplína szűk korlátain. Mindegyikük egyszerre közgazdász, szociológus, politológus, történész és filozófus. Röviden: társadalomtudós. Ez az átfogó gondolkodás nem alkalmi kalandozás, röpke látogatás a szomszéd egyetemi tanszéken, hanem gondolkodásuk alapvető alkotóeleme.
3. A rendszerparadigma által vezérelt kutatók figyelmét nem a gazdasági, politikai vagy kulturális események és folyamatok kötik le, hanem azok a tartósabban fennálló intézmények, amelyeknek keretei között ezek az események és folyamatok lezajlanak, és amelyek jelentős mértékben meghatározzák azok menetét.[12] Különleges figyelmet kell szentelni kétféle intézmény megkülönböztetésének. Egyes intézmények történelmileg, evolúciós folyamat eredményeképpen alakultak ki, míg mások *ad hoc* módon keletkezett konstrukciók, amelyeket bürokratikus döntések hoztak létre. Az *intézmény* fogalmát ebben az összefüggésben igen szélesen kell értelmeznünk; egyebek között magában foglalja az adott rendszerben fennálló jogrendet, erkölcsi normákat, a tulajdonjogok és a hatalmi pozíciók eloszlását, a társadalom aktoraira ható ösztönzőket és az információs struktúrát. A paradigma különleges fontosságot tulajdonít annak, hogy egy adott társadalom működésének valamely tulajdonsága rendszerspecifikus-e, vagy pedig nem a rendszerből, hanem más körülményekből (például a vezető politikus személyiségéből, a napi politikai vagy gazdasági helyzetből vagy az ország földrajzi helyzetéből) vezethető le.
4. A rendszerparadigma megköveteli annak megértését, hogy erős összefüggés van egy fennálló szervezet és a történelmi folyamat között, amely ezt a szervezetet lét-

[12] Ebben a fő vonásban jelentős érintkezési pontok és átfedések vannak az intézményi közgazdaságtan paradigmájával (lásd *North*, 1990). Nem szeretném azonban összemosni e két paradigmát, mert más vonásokban erőteljesen eltérnek egymástól.

rehozta. Más szóval, a rendszerparadigma által ihletett kutatónak olyan magyarázó elmélet kidolgozására kell törekednie, amelyet a történelmi feltételekbe ágyaz bele. Erős kapcsolatot keresünk egyfelől a különböző társadalomtudományok, másfelől a történelemtudomány között.[13]

5. Rendszerparadigmikus szemléletben az egyéni preferenciák elsősorban a rendszer termékei; ha változik a rendszer, változnak a preferenciák is. Sokan azok közül, akiknek munkásságáról a történeti áttekintésben szó volt, politikai felfogásukban liberálisak; kiállnak az egyéni szabadság védelme mellett, és széles teret kívánnak adni az egyéni választásnak. Ez azonban összefér annak tudományos vizsgálatával, hogy milyen mértékben és miképpen alakítják a társadalmi körülmények az egyéni preferenciákat.
6. A társadalommal foglalkozó valamennyi paradigma legfeljebb módszertani nehézségek miatt, a megismerés egyik instrumentumaként használ statikus modelleket. Nincsen olyan tudós, aki ne lenne tisztában azzal, hogy a társadalomban minden örökké változik. Ami a rendszerparadigmán belül gondolkodó kutatót megkülönbözteti e paradigmán kívül álló kollegáitól az az, hogy őt a *nagy* változások, a nagy transzformációk izgatják. Ilyesféle kérdések: milyen bomlási folyamatok mennek végbe egy rendszerben, amitől az megszűnik és más rendszer lép a helyébe? Hogyan történik az átmenet az egyik rendszerből a másikba, vagy valamely nagy rendszer egyik tipikus változatából a másik tipikus változatba?
7. A rendszerparadigma által vezérelt kutatók felismerik, hogy a rendszereknek vannak rendszerspecifikus visszásságai. Marx nem a gyártulajdonos gonoszságából vezeti le a kapitalizmus különböző hátrányos tulajdonságait, hanem magából a rendszerből. Mises és Hayek nem a szocialista diktátor brutalitásában vagy paranoid lelkialkatában és nem a tervező felkészületlenségében látja a szocializmus bajainak okát. Polányi szerint a piac működésének hibái magának a piacnak a természetében gyökereznek. Igaz, Marx, Mises, Hayek és Polányi könnyebben meglátják ezeket a visszásságokat abban a rendszerben, amellyel szemben idegenkednek, és sokkal kevésbé abban, amellyel rokonszenveznek. Schumpeter az, aki a leginkább pártatlan közöttük, és észreveszi: a számára vonzóbb alternatívában, a kapitalizmusban miért fejlődnek ki bürokratikus vonások.
   Bármi motiválja is a kutatót: aki a rendszerparadigmában gondolkodik, azt izgatja egy-egy rendszer immanens diszfunkcionális vonásainak tanulmányozása. Nincsen tökéletes rendszer. Minden rendszernek vannak olyan káros tulajdonságai, amelyek az adott rendszeren belül legfeljebb enyhíthetők, de nem küszöbölhetők ki, mert a rendszerbe mélyen beágyazott hajlam van azok reprodukálására.
8. Minden paradigmának megvan a rá jellemző megközelítési módja, metodológiája. A rendszerparadigma egyik legkarakterisztikusabb módszere az összehasonlítás. Az egyik rendszer valamely tulajdonságát azzal világítja meg, hogy összehasonlítja a

[13] E kapcsolat valószínűleg indokolttá tenné, hogy Max Webert is megemlítsük azok között a nagy teoretikusok között, akiknek munkássága hozzájárult a rendszerparadigma létrejöttéhez.

másik rendszer megfelelő tulajdonságával, s elemzi a hasonlóságokat és eltéréseket. Ez az összehasonlítás többnyire kvalitatív jellegű, bár egyes tulajdonságok jól mérhetők, és ezzel módot adnak statisztikai megfigyelésen alapuló kvantitatív összehasonlításra is.

A rendszerparadigmára nem jellemző a matematikai modell segítségével végzett elméleti elemzés.[14] Külön elemzést igényelne annak tisztázása, miért nem. Bizonyára sok tényező játszik ebben szerepet, s itt csak azt emelem ki, amit a legfontosabbnak vélek. A matematikai közgazdaságtan és a matematikai eszköztárat felhasználó többi társadalomtudományi kutatás igen erős absztrakciókat alkalmaz. Kénytelen a valóságnak egy-egy szűk szeletét vizsgálni, mert csak így tud matematikai manipulálásra alkalmas modellt szerkeszteni. A rendszerparadigma fundamentumaihoz tartozik az a törekvés, hogy a valóságot ne vékony szeletben, hanem minél teljesebben ragadja meg. Ezért hajlandó súlyos engedményeket tenni a szigorúság és egzaktság tekintetében. Sokkal „puhább" a módszertana, mint például a „félkemény" (vagy a keménységet imitáló) közgazdasági paradigmáé. Viszont kész szembenézni olyan rejtvényekkel is, amelyek elől amaz kitér. Erről később még szó lesz.

A nagy kihívás – a posztszocialista transzformáció

A rendszerparadigma kipróbálására és továbbfejlődésére kivételesen nagyszerű lehetőséget kínál az, hogy szemünk láttára, szédületes gyorsasággal megy végbe egy nagy transzformáció. Országok egész sora valósággal átugrik az egyik rendszerből a másikba. A földkerekség egészét tekintve az átmenet a prekapitalista formációkból a kapitalizmus teljes kifejlett állapotáig évszázadokat vett igénybe. A szocialista rendszer első megtestesülése, a klasszikus sztálini rendszer kialakításához kegyetlen erőszakot alkalmaztak az új rendszer urai, és még így is mintegy másfél évtizedig tartott az átmenet. Most viszont, a visszaúton még egy teljes évtized sem telt el, s a vezető kelet-európai országokban, Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon a bársonyos forradalom, a vér- és erőszakmentes átmenet lényegében végbement.

A tényleges történelmi változás igazolja azokat, akik azt jósolták, hogy átmenet megy végbe a szocialista rendszerből a kapitalista rendszerbe. Igaz, az átmenet nem egyformán gyors mindenütt, s jó néhány országban megtorpanások, sőt visszalépések is mutatkoznak, kevesen vonnák ma már kétségbe, hogy a transzformáció iránya egyértelmű, s a kapitalista rendszer kialakulása felé mutat.

[14] Van néhány kivétel. Így például a rendszerparadigma szellemében készült az a tanulmány, amelyet a matematikai közgazdaságtan kiemelkedő művelője, a Nobel-díjas Tjalling Koopmans és az összehasonlító gazdaságtan ismert kutatója, Michael Montias írt (*Koopmans–Montias*, 1968).

A társadalomtudós irigyelni szokta természettudós kollegáit, akik laboratóriumokban kísérletezhetnek. Ezúttal a történelem valóságos laboratóriumot rendezett be a számunkra. Korai még mérleget készíteni, vajon jól éltünk-e, élünk-e ezzel a lehetőséggel. Egy paradigmának sok tantárgyból kell vizsgáznia, hogy bebizonyítsa munkaképességét. Az egyik alaptantárgyról, a prediktív erőről majd e tanulmány záró alfejezetében lesz szó. Most két másik, egymással szorosan összefüggő alaptantárgyat veszünk elő. Hogyan vizsgázott a rendszerparadigma magyarázóerőben és a gyakorlati cselekvéshez adott elméleti segítségben?

A rendszerparadigma egyszerűen nélkülözhetetlennek bizonyult. E paradigma fogalmi rendszerében gondolkodik a szó szoros értelmében mindenki: a kutató, a politikus és az újságíró. Szocializmus és kapitalizmus, állami tulajdon és magántulajdon, parancsgazdaság és piacgazdaság, bürokratizmus és vállalkozás, redisztribúció és fogyasztói szuverenitás – ezek és az ehhez hasonló fogalmak alkották és alkotják az elemzések fogalmi vázát. Akárcsak Molière *Úrhatnám polgára* – aki nem is tudta, hogy prózában beszél, amíg filozófus tanácsadója fel nem világosította –, a posztszocialista átalakulással foglalkozó kutatók számottevő része nincs is annak tudatában, hogy tulajdonképpen nem saját szakdiszciplínájuk, hanem a rendszerparadigma nyelvét beszélik.

A figyelem középpontjába kerülnek tipikusan rendszerparadigmikus „rejtvények". Milyen legyen a transzformáció sebessége? Egyszerre vagy sok lépésben vezessenek-e be egy átfogó intézkedéscsomagot? Mi az átalakító rendszabályok helyes sorrendje; mi jön előbb, és mi jön később? Melyek a gazdasági változtatások politikai feltételei, és melyek a politikai változások gazdasági feltételei? Mennyiben hagyatkozhatunk spontán evolutív átalakulásra, és mennyiben kell aktívan, állami eszközökkel beavatkozni, a változtatásokat előmozdítani? A válaszok eltérők, de a kérdések közösek. És ezek a kérdések most nem csupán néhány tudós elméjében fogalmazódnak meg, hanem a Világbank és az Európai Bank összefoglaló jelentéseit előkészítő szellemi műhelyek, valamint a nemzeti kormányzati tanácsadó testületek munkatársainak gondolkodásában is.

Különleges bizonyítóereje van annak a magatartásnak, amelyet a posztszocialista átalakulás „vendégszereplői" tanúsítottak.[15] Az 1990-es nagy drámai fordulat után nagyon sok nyugati közgazdász, szociológus, politológus és jogtudós úgy érezte: nem

[15] Amikor ezen a helyen némi iróniával írom le a külföldről jött sztárvendégek szereplését, ezzel nem akarom azt sugalmazni, hogy a hazai tanácsadók teljesítménye jobb lett volna. Mind a külföldi, mind a hazai szakértők körében akadtak olyanok, akik használható javaslatokat tettek, és mások, akiknek tanácsai kevésbé váltak be, vagy éppenséggel teljesen elhibázottak voltak. Ami viszont a paradigmatikus megalapozást illeti, érzékelhető a különbség a külföldiek és a hazaiak között. A kommunista rendszer egyetemein nevelkedett akadémiai közgazdasági szakemberek zöme nem állott a *mainstream* paradigma hatása alatt, míg a Nyugatról idelátogató közgazdászt odahaza ennek a paradigmának a szellemében nevelték. Habár az itteniek kevesebb ismerettel rendelkeztek a kurrens közgazdasági áramlatok terén, a kommunizmus összeomlását megelőző évek reformvitái trenírozták az agyukat abban, hogy a rendszer különböző komponenseinek együttes megváltoztatásán gondolkozzanak.

maradhat ki ezekből az eseményekből. Saját magának kell körülnéznie, és lehetőség szerint tanácsot is kell adnia. Legtöbbüknél átmeneti fellobbanásról volt szó: jöttek, láttak, győztek (vagy vesztettek), majd elmentek. Ezért is nevezem őket „vendégszereplőknek": olyanok, mint azok a művészek, akik saját megszokott társulatukat ideiglenesen elhagyva, átruccannak egy más társulathoz.[16]

Volt, aki képtelen volt még e rövid vendégszereplés idejére is kilépni abból a paradigmából, amelybe gondolkodása berögződött. Ők rendszerint nem is tudtak igazi hatást gyakorolni. Mások viszont képesek voltak félig vagy egészen kilépni a megszokott gondolkodásmódból, s tudatosan vagy ösztönösen átlépni a rendszerparadigmába. Érzékelték, hogy ez nem a „tiszta közgazdaságtan", és nem a parciális modellek világa. Itt nem lehet – a közgazdász szokott rutinjával – bármitől elvonatkoztatni, ami zavarná a teoréma bizonyíthatóságát. Nem lehet tetszőlegesen kiszakítani a társadalom és gazdaság egyes részeit, és azokban *„second best"* megoldásokat keresni, mert e részek és az elvonatkoztatott többi rész közötti interakció kihat a következményekre. Nem lehet a könnyebb tárgyalás kedvéért statikus modellt használni, mert a rendszer minden eleme hihetetlenül gyors mozgásban és átalakulásban van.

A második csoporthoz tartozó vendégszereplők rendszerint készek voltak otthon hagyni a szigorú modelleket és bizonyításokat, és megelégedtek azzal, hogy a józan eszükre és, igenis, intuícióikra hallgassanak Az ő esetük bizonyította, hogy a rendszerparadigma módszertanából nem azért maradnak ki az egzakt feltevéseken alapuló modellek és tétellevezetések, mert művelői nem eléggé képzettek a matematikában. Még a matematikailag legképzettebb tudós számára sem állnak rendelkezésre olyan modellek, amelyek segítségével valóban meggyőző következtetésekre jutna a rendszerváltás elképesztően bonyolult problémáira vonatkozóan. S akkor már jobb az intellektuális tisztesség: annak bevallása, hogy olyan paradigmát alkalmazunk, amely csak félig elégíti ki a szigorú tudományosság kritériumait. Megköveteli művelőitől a logikai konzisztenciát, az állítások érveléssel való alátámasztását, a rokon vagy ellentétes esetekkel való összehasonlítást. Növeli az érvelés meggyőző erejét a kvantitatív vizsgálat; ezt is el kell végezni, ahol csak lehetséges. Ám aki a rendszerparadigmában dolgozik, vagy e paradigma keretében készült munkákat elbírálja, nem követelheti meg az állítások matematikai értelemben vett szigorú bizonyítását, sem pedig a statisztikai próbákat jól kiálló ökonometriai elemzésekkel való alátámasztását.

Máris megállapítható, hogy a rendszerparadigma sokat gazdagodott a posztszocialista átalakulás eddigi évtizedeiben. Kibővült és finomabbá vált a fogalmi apparátus. Kiszélesedett az összehasonlítások köre. A korábbinál sokkal inkább bevonult a paradigma módszertanába a nemzetközi összehasonlításban alkalmazható matematikai-statisztikai vizsgálat.[17]

[16] *Portes* (1994) más metaforát használ, de hasonló célzattal. Őt az amerikai polgárháború után Északról Délre átlátogató tanácsadókra emlékezteti a jelenség.

[17] Lásd például *De Melo és szerzőtársai* (1997) és *Fischer és szerzőtársai* (1996).

Volt olyan nyugati kutató és tanácsadó, aki képes volt hasznosan és konstruktívan hozzájárulni az átalakulás problémáinak megértéséhez, sőt egyes esetekben a gyakorlati teendők kijelöléséhez is. Különösen azokról mondható ez el, akik hosszabb időre jöttek, vagy végképp erre a feladatkörre specializálódtak. Munka közben tanulták meg azt, amire a nyugati felsőoktatás egyáltalán nem képezte ki őket.

A legrangosabb nyugati egyetemeken a diákok agyába kondicionálták a „feltevés–tétel–bizonyítás" gondolatmenet rutinszerű alkalmazását és a korszerű matematikai-statisztikai technikát. Viszont legtöbbjük számára ismeretlen maradt a rendszerparadigma megközelítési módja. Nem vált „kondicionált reflexszé", hogy kötelező a következő belső monológ: „Nem csak azt kell megkérdeznem: mitől vonatkoztatok el. Legalább olyan fontos azt is megkérdeznem: tulajdonképpen mitől *nem szabad* elvonatkoztatnom. Hogyan függ össze az én részproblémám az egésszel?" A diákokkal nem gyakoroltatnak ilyesféle feladatokat: „Hogyan kell érzékelnem egy ország állapotát a maga komplexitásában? Például mi mindent kell átgondolnom, ha azt látom: egy országban válság van?" A diák megkapja a PhD-t akkor is, ha a középiskolában és alsófokú egyetemi oktatásban megtanult minimális ismereteken túl semmit sem gyarapodott a tudása történelemről, szociológiáról, pszichológiáról és filozófiáról. Mindezt legfeljebb szorgalmi feladatként tanulhatja meg, de ezért nem kap sem külön elismerést, sem speciális fokozatot. Talán még kissé gyanús is, mert könnyen a túlságosan sokfelé kapkodó dilettáns látszatába keveredhet.

A világ lakosságának egynegyede-egyharmada számára katartikus élmény a rendszerváltás. Mi, akik a világ most átalakuló részén lakunk, úgy érezzük, ezután nem élünk, nem élhetünk úgy tovább, mint ahogy korábban tettük. Ez a katarzisérzet nem gyűrűzött végig a társadalomtudományok összességén. A vendégszereplők, néhány kivételtől eltekintve, sorra-rendre visszatérnek állandó társulatukhoz, és ott folytatják, ahol abbahagyták. Faképnél hagyják a páratlan kísérleti laboratóriumot, ha egyáltalán bepillantottak oda. A rendszerparadigma megmarad többé-kevésbé elkülönült és kevéssé méltányolt állapotában. A többi paradigma, mindenekelőtt a neoklasszikus közgazdasági főáramlat, szinte érintetlen maradt.

Elmaradt a szellemi egészség és nyitottság reakciója: a rácsodálkozás és a belső elégedetlenség. Hiszen itt valami nagy dolog ment végbe! Nem a kuhni értelemben vett tudományos forradalmat hiányolom. Nem azt igényelném, hogy a *mainstream* paradigmát leváltsák, és más paradigmával helyettesítsék. Csupán arra lenne szükség a posztszocialista transzformáció nagy élménye nyomán, hogy a *mainstream* normáltudomány jobban felismerje saját lehetőségeinek határait. Jobban megértse: mi az, amire alkalmas, és mi az, amire nem. Talán tévedek, de az a benyomásom, hogy elég kevesen vannak azok, akik elfogadják ezt a leszűkített, szerényebb érvényességi kört. Sőt, vannak, akik éppen a fordított következtetést vonják le az 1990-es évek rendszerváltásából. A valóságos kapitalista rendszer győzelmét a valóságos szocialista rendszer felett összetévesztik a neoklasszikus főáramlat győzelmével valamennyi alternatív paradigma felett. Pedig hát a valóságos kapitalizmus sokféle ok miatt győzött; többek között számos olyan kiváló tulajdonsága is hozzásegítette a diadalhoz,

amelynek elemzésével a főáramlat paradigmája kevéssé foglalkozik, vagy nem magyarázza azokat kielégítően.

Az elmondottakhoz nyomatékosan hozzá kell tenni egy megjegyzést. Teljes létjogosultsága van olyan vizsgálatoknak *is*, amelyek a kapitalista rendszert adottnak tekintik, s ezen belül próbálnak részjelenségeket tanulmányozni, feltéve, hogy azok, akik így teszik fel a kérdést, tisztában vannak kutatásuk korlátaival. Itt vissza kell utalni a jelen tanulmány első alfejezetére: a rendszerparadigma számára nem igényelnék monopóliumot. Nem más, a maguk határai között munkaképes paradigmák leváltására hivatott, hanem inkább azok kiegészítésére. Csábító lenne most belebocsátkozni annak megvitatásába, hogy hol vannak a főáramlati paradigma „illetőségi határai": mi az, amit jól meg tud magyarázni, és milyen típusú kérdések előtt áll tehetetlenül, vagy ad éppenséggel téves választ. És megfordítva: hol vannak a rendszerparadigma (és más paradigmák) működőképességének a határai. Nem tudok vállalkozni e nehéz kérdések megválaszolására.

Más „rejtvények"

A posztszocialista transzformáció, a kapitalista rendszerre való átmenet Kelet-Európában és az egykori Szovjetunió területén belátható időn belül véget ér – és itt nyitva hagyható az a kérdés, hogy ez melyik országban mikor következik be. Amikor valóban véget ér, még jó időt igénybe vesz majd a tapasztalatok tudományos feldolgozása. Ám, ha mi és utódaink, tanítványaink ezt is elvégezték, akkor a rendszerparadigma, tudományos kihívás híján, önmagától elsorvad majd? Habozás nélkül nemmel válaszolható meg a kérdés. Vannak tudományos problémák, amelyek még igen hoszszú történelmi korszakon át előreláthatólag napirenden lesznek, s állandó kihívást jelentenek a rendszerparadigma számára. Ehhez hozzátehetjük: hasonlóan kihívást jelentenek más komplementer vagy rivalizáló paradigmák számára is. Indoklásul négy kutatási feladatot sorolok fel.

1. Kínában most is politikai monopóliummal rendelkezik a kommunista párt. Ennyiben még ma is kommunista ország. Kína eddigi és jövőbeli átalakulása a nagy rejtvények közé tartozik. Lelkiismeretes kutató nem áltathatja magát azzal, hogy kezében van a rejtvény kulcsa. A megoldás kutatása, ha nem is kizárólag a rendszerparadigma művelőinek illetékességébe tartozik, okvetlenül igényli részvételüket. Mindazok a problémák, amelyek korábban a kelet-európai átalakulással kapcsolatban felvetődtek, itt újra megjelennek – csak persze nem pontosan úgy. Kína gigászi mérete, óriási politikai, gazdasági és katonai potenciálja korunk egyik legfontosabb témájává emeli ezt a kutatási feladatot.
   Noha kisebb súlya van a nemzetközi világban, de némileg rokon problémákat vet fel annak a másik három országnak, Vietnamnak, Kubának és Észak-Koreának az

átalakulása, amelyben ugyancsak fennmaradt a kommunista párt politikai monopóliuma.[18]

2. A rendszerparadigma sokat segíthet a kapitalista rendszeren *belüli* alternatívák elemzésében. Ez egyike azoknak a kutatási területeknek, amelyekben sok az átfedés az evolúciós paradigma és a rendszerparadigma között. A kapitalizmus nem merev és egyöntetű rendszer. Számos mutációja van, amelyek közül a történelem szelektál. Evolúciós változások mennek benne végbe. A mutációk és a túlélő, fennmaradó változatok tanulmányozása, megértése gazdagítaná a rendszerparadigma fogalmi rendszerét, kérdésfeltevéseit és módszertanát.
   Miben különbözik például a japán, az amerikai és a német alternatíva? Nem kapunk kielégítő választ, ha a problémára vagy csak a gazdaságban, vagy csak a politikai szervezetben, vagy csak a kulturális hagyományban keressük a választ. Ha visszavezetjük egy vagy két intézményre: például csak az állami beavatkozás, vagy csak a munkavállaló–munkaadó viszony jellegzetességeire. Ha jobban megértenénk a kapitalizmusalternatívák közötti különbségeket, talán meggyőzőbb magyarázatot kaptunk volna előbb a japán gazdaság csodás teljesítményére, majd a gyorsan kibontakozó súlyos bajok mélyen fekvő okaira. Akkor világosabbá válna előttünk az is, miben hasonlít, és miben tér el a modern kapitalizmus amerikai és német útja.
   Vessünk egy pillantást a rendszerparadigma alapján működő normáltudomány manifesztációira, a komparatív tantárgyak tankönyveire! Többnyire a *nagy* rendszerek, a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlítására összpontosították figyelmüket, s aránylag keveset foglalkoztak a kapitalizmus alternatíváival. Nincsen konszenzus az alternatívák tipológiájában. Inkább csak egy-egy prototípusország (például Japán, Svédország, Egyesült Államok) konkrét leírása pótolja a valóságos történelmi realizációk általánosítása révén kialakított, de elméleti elemzésre alkalmas ideáltípusok megalkotását. Ez a feladat még előttünk áll.

3. Elgondolkodtató, hogy a kapitalista rendszeren belül, annak egyes szegmenseiben, mint valamilyen mikrokozmoszban, felfedezhető a makrokozmoszok, azaz a „nagy rendszerek" problematikája. Jól szemlélteti ezt a gondolatot az egészségügy, amelynek reformja világszerte napirendre került. Bennem, aki részt vettem a „nagy szocialista rendszer" reformjának vitáiban, a *déjà vu* érzetét keltik maguk a kérdések, amelyek a vita során elhangzanak, valamint az érvek, amelyekkel az egyik vagy a másik javaslat előterjesztője ajánlásait indokolja. Miért kell fenntartani, vagy szűkebbre szorítani, vagy felszámolni a köztulajdont az egészségügyben? Jó-e vagy rossz, ha az egészségügyi szolgáltatásokat a piac koordinálja, vagy bízzuk inkább a bürokráciára? Mekkora teret szabad, lehet, kívánatos engedni a fogyasztói szuverenitásnak? Ki szabja meg a szolgáltatás árát: a piac, egyoldalúan valamelyik piaci szereplő vagy valamelyik állami hatóság? Melyek a centralizálás

[18] [A jelen kötet több helyen, elsősorban 3. (51–61. o.) és a 7. tanulmányban, valamint a 6. tanulmány *Függelékében* (133–135. o.) érinti ezt a témakört.]

és decentralizálás előnyei és hátrányai? Ha az egészségügy valamiféle „piaci szocialista" minta, valamilyen Lange-gazdaság szellemében működne, milyen lenne a szereplők (a kórházigazgató, az orvos, a beteg) tényleges viselkedése? Nemcsak a kérdések, maguk a jelenségek is nagyon ismerősek. Különösen Európában, mégpedig mind Nyugat-, mind Kelet-Európában, ahol széles körben ingyenes az orvosi ellátás, egy kis darab szocializmus (vagy esetleg „piaci szocializmus") jelenik meg a kapitalista környezetben, az összes olyan jól ismert kísérőjelenségével, mint a hiány, a sorban állás, a várakozás, a kényszerhelyettesítés, a bürokratikus allokáció és adagolás.

Aki manapság Nyugaton ezekben a vitákban részt vesz, az persze elolvassa nyugati kollegáinak, elsősorban az egészségügyi közgazdász alszakma művelőinek írásait, s reagál ezekre. Számomra lehangoló, hogy még csak eszükbe sem jut a szocializmus analógiája: hiszen szó szerint ugyanezekről a kérdésekről már évtizedek óta vita folyik! S nemcsak vita folyik, de sok gondolatot már ki is próbáltak, s már az eredményük is értékelhető. Tudjuk például azt, hogy valamely tevékenység teljes állami centralizálása, első menetben, sok adminisztratív költséget takarít meg, s kiküszöbölheti a verseny olyan mellékköltségeit, mint a hirdetés és a vevők manipulációja. Igaz, de ezt a nagyfokú centralizálást valósította meg – „nagyban" – a szocialista rendszer. Vajon *végső soron* bevált-e a centralizáció? Mit jelent ez az állampolgár szuverenitásának vagy kiszolgáltatottságának szempontjából? A technika fejlődését illetően milyen hajtóerőket indít vagy fojt el?

Nem az egészségügyi közgazdaságtan mai paradigmájának felváltására, hanem annak kiegészítésére jó lenne üzembe helyezni a rendszerparadigma szemléletét, fogalmi rendszerét, megközelítési módszereit és kérdésfeltevéseit. Hasznos lenne, ha ezeknek a vitáknak a résztvevői belepillantanának a szocializmus megreformálásáról szóló polémia irodalmába. Kiderülhetne, hogy nem kell „újra felfedezni" valamennyi kérdést és választ. Ez gazdagítaná az egészségügyi reform vitáját, és olyan összefüggésekre hívná fel a figyelmet, amelyek jelenleg elsikkadnak.

Az egészségügy csupán egyetlen példa a sokféle más mikrokozmoszra, amely rendszernek tekinthető, és amely ezért a rendszerparadigma keretei között kutatható.

4. Utolsónak hagytam a legnehezebb kérdést: a *nagy* kapitalista rendszer globális történelmi átalakulását. Elég széles a konszenzus abban, hogy a 20. századra vonatkozóan indokolt két nagy rendszerről beszélni: a kapitalizmusról és a szocializmusról. Ehhez társul az az ugyancsak széles körben elfogadott nézet, hogy az a négy ország is, amelyben a szocialista rendszer még teljesen vagy félig tovább él, előbb-utóbb átkerül a kapitalista rendszerbe. De vajon, *Fukuyama* (1994) szavaival, ez-e a történelem vége? Mindenki tudja, hogy számos, igen lényeges átalakulás megy végbe a termelés technológiájában, az emberek közötti kommunikációban, a tulajdonjogok eloszlásában és érvényesítésük módjában, valamint a nemzeti határok felpuhulásában. Lehetséges, hogy a 21. vagy 22. század végén lesz olyan, a rendszerparadigma szerint gondolkodó tudós, aki ki meri mondani: íme, ez már egy (vagy több) másik *nagy* rendszer, amely(ek) elhatárolható(k) a 20. század kapi-

talista rendszerétől. Nem ilyesféle állítás elsietett és megalapozatlan kimondását szeretném sürgetni. Csupán azon kell már most is gondolkodni: meddig azonos a mai kapitalizmus önmagával. Ennek a fajta kérdésnek az előtérbe helyezése az evolúciós paradigma és a rendszerparadigma egyik közös összetevője. Úgy hiszem, hogy a rendszerparadigma egyértelmű kritériumokat ad a szocialista és a kapitalista rendszer elhatárolására. Lehetséges, de korántsem biztos, hogy ugyanezen kritériumok alkalmasak lesznek az eddig megismert kapitalizmus és az esetleg helyébe lépő, más névvel megjelölendő rendszer(ek) egyértelmű megkülönböztetésére.

A predikció kudarcai

Az előző alfejezetben utolsóként felvetett kérdés átvezet a tanulmány zárógondolataihoz: a jövő változásainak problémáihoz. Az imént még *nem* a prognózis feladatáról volt szó, hanem ennél sokkal korlátozottabb problémáról: hogyan ismerhető fel, hogy az, amit mind ez ideig közmegegyezéssel kapitalizmusnak neveztünk, esetleg már annyira átalakult, hogy helyesebb lenne új, más *nagy* rendszernek tekinteni. Nem szabad kitérni a sokkal súlyosabb kérdés elől: hogyan vizsgáztak a rendszerparadigma alkalmazói minden tudomány egyik alaptantárgyából, a predikcióból?

Ha tömören (túlságosan és igazságtalanul tömören) kívánunk felelni, akkor a válasz: megbuktak. Vagy pontosabban: ha nem is valamennyi predikció bizonyult tévesnek, voltak olyan, igazán lényeges predikcióik, amelyekre rácáfolt a történelem.

Fussunk végig a második alfejezetben említett névsor néhány tagján! Kezdjük ismét Marxszal! Évtizedeken át úgy tűnt, mintha a világ számottevő részén az alapvető marxi predikció, miszerint a kapitalista rendszert felváltja a szocialista rendszer, a magántulajdont a köztulajdon, a piacot a tervezés, igazolódna. Csakhogy, történelmi léptékkel mérve, ez csak átmenetileg történt így, hogy azután a predikciót drámai élességgel cáfolja meg a Szovjetunió és Kelet-Európa sorsának alakulása.

Hayek azt jósolta: az a kapitalista ország, amely rálép a központosítás, állami beavatkozás és tervezés csuszamlós lejtőjére, és ott néhány lépést tesz, nem tud megállni a jobbágyság felé vezető úton. Nem így történt. Meg lehet állni negyedúton. Félúton még vissza lehet fordulni. A kérdés a politikai szférában dől el: érvényesülnek-e olyan intézményes garanciák, amelyek nem engedik meg zsarnoki uralom létrejöttét?

Schumpeter predikciója tulajdonképpen nem állt messze Marxétól, csak azt nem lelkesült prófétaként adta elő, hanem a pártatlan tudós rezignációjával. Kiderült, hogy mélyen lebecsülte a kapitalista rendszer vitalitását, és túlbecsülte a szocializmus tartós működőképességét. Utóbbit inkább walrasianus közgazdászok elméleti munkáinak papirosízű modelljeiből próbálta megérteni, ahelyett hogy a Szovjetunió véres valóságát tanulmányozta volna.

Sok szemrehányást kapott a „szovjetológia", amiért nem jósolta meg a Szovjetunió és a hozzá láncolódó többi kommunista rezsim összeomlását. Félig jogos a kritika. Egyfelől, az összehasonlító gazdaságtan és összehasonlító politológia legtöbb tudományos művelője axiomatikusan hitt abban, hogy a kapitalista rendszer fölényben van a szocialista rendszerrel szemben, és sokféle érvet hozott fel ennek igazolására. Ebben az értelemben munkáik magukban foglalták azt az általános predikciót, amely szerint – Marx és Schumpeter jóslataival ellentétben – a szocialista rendszer előbb-utóbb megszűnik. Másfelől, a szovjetológia valóban nem adott még feltételes predikciót sem arra, hogy mikor és milyen feltételek között fog felszámolódni a szocialista rendszer.

Saját munkásságomra is önbírálóan tekintek. Úgy gondolom, hogy munkáim prediktív tartalma egy fontos vonatkozásban igazolódott. Miközben mind kelet-európai, mind nyugati kollegáim jelentős része azt gondolta, hogy a reformok meghosszabbítják a szocialista rendszer életét, mert kiküszöbölik annak egyik vagy másik visszásságát, én szkepszissel figyeltem a reformokat. Kifejtettem, hogy a reform, miközben javítja az állampolgárok életének minőségét, aláássa a rendszer koherenciáját. Nem a szocialista rendszer tökéletesedéséhez, hanem alapjainak aláásásához, nem stabilizálódáshoz, hanem erózióhoz vezet.

Amit nem láttam előre, az az erózió sebessége és felgyorsulása volt. És ebben nem a rendszerparadigma akadályozott, hanem ellenkezőleg: az, hogy nem alkalmaztam eléggé következetesen és kifinomultan e paradigma szemléletét és módszereit. Nem tanulmányoztam elég alaposan, és ezért nem érzékeltem kellőképpen, hogyan hat egymásra a gazdasági nehézségek kumulálódása, a katonai versenyben való lemaradás, a politikai szabadságjogok részleges elnyerése után a kommunista ideológiából való kiábrándulás, a nómenklatúra cinikussá válása és korrumpálódása. Hegelianus nyelven szólva: a mennyiség átcsapott minőségbe; az ugrásszerű változások lehetőségének és első jeleinek tágabbra kellett volna nyitnia a szememet.

El kell ismerni, hogy a rendszerparadigma művelői – ha nem is buktak meg – nem szerepeltek jól a predikciós vizsgán. Nem szeretnék azzal vigasztalódni, hogy – amint azt a tanulmány korábban kifejtette – más tantárgyakban jó osztályzatokat szereztünk;[19] sokkal inkább a további munkára vonatkozó tanulságok levonására érdemes koncentrálni.

Miközben mindent meg kell tenni predikcióink javítására, nincs ok vérmes reményekre. A történelem menete nagyon nehezen látható előre; s különösen nehéz a nagy sorsfordító események időpontjának megjóslása. Nem mentegetőzésként, hanem

[19] A hajdanán élt lembergi rabbi nagy látnok hírében állott. Egy napon felkiáltott tanítványai jelenlétében: „Látok! Látok!" – „Mit látsz, bölcs Rabbi?" – „Látom Krakkót, a krakkói gettót!" – „És mit látsz, mi történik a krakkói gettóban?" – „Tüzet látok! Jön a tűz Krakkóba!" – A tanítványok vödröket ragadtak, és rohantak hitsorsosaik megsegítésére. Odaérvén, saját szemükkel láthatták, hogy tűznek nyoma sincs. A krakkói zsidók elkezdték gúnyolni őket: „No lám, a híres rabbitok mekkora nagyot tévedett!" Erre a lembergiek azt felelték: „Igaz, nincs tűz. De már az is nagy dolog, hogy Krakkóig ellátott..."

alapos metodológiai megfontolások alapján kijelenthető: abban a vizsgálati körben, amellyel a rendszerparadigma foglalkozik, a predikció lehetőségei igen korlátozottak. Jogos megbízható előrelátást megkívánni a tudománytól a gyakran ismétlődő jelenségek körében. Az emberek rendszeresen vesznek húst; jó modell és megbízható statisztikai adatok alapján megbízható predikció adható arra, hogy a hús árának 1 százalékos emelkedése mennyire növeli a keresletet. A Szovjetunió azonban csak egyszer jött létre, és egyszer omlott össze. Az esemény egyszerisége és megismételhetetlensége miatt *nem várható* az esemény bekövetkezésére vonatkozó olyan tudományos predikció, amely kiterjedne a részletekre is: mikor, milyen részesemények nyomán és hogyan megy majd végbe. Márpedig a rendszerparadigma éppen az ilyesféle nagy, egyszeri, megismételhetetlen társadalmi változásokra összpontosítja a figyelmet. Még ha nem is sikerült a kellő előrejelzés, sok általánosítható tanulság vonható le a rendszerparadigma keretében végzett gondos utólagos elemzésből.

A legfontosabb következtetés a predikciók kudarcaiból: legyünk nagyon-nagyon szerények! Alkalmazzuk a rendszerparadigmát (és ahol indokolt, más paradigmát) a múlt és a jelen megmagyarázására és gyakorlati ajánlások indoklására! Viszont legyünk nagyon óvatosak a prognózisokban!

A jelen esszé nem tárgyalta azt a kérdést, hol van a határ a véleményalkotás és a tudományos állítás között a társadalom vizsgálatában.[20] Már a bevezetőben említettem: meg akarom kerülni, amennyire csak lehetséges, a tudományelmélet nagy vitáinak aknamezőjét. Ennek a körültekintésnek a jegyében tartózkodom ezen a helyen a tudományosság kritériumának elemzésétől. Csak a reménynek adnék kifejezést: talán nem iktat ki bennünket, a rendszerparadigma művelőit, a tudományosság világából, ha mondanivalónk magyarázóerejét nem a predikció biztonságával (és színlelt magabiztosságával) mérjük.

Minél nagyobb horderejű és összetett okozatú jelenség az, amit megpróbálnánk előre látni, annál elővigyázatosabbnak kell lennünk. Nem vállalkozhatunk többre, mint feltételes predikciókra. Az intellektuális becsületesség parancsolóan megköveteli, hogy még ezekhez az óvatos predikciókhoz is hozzáfűzzük: elég nagyfokú tudatlanságon, félig a tudományos igényű megértésen, de félig intuíción alapulnak.

[20] *Rorty* (1998) Kuhn halálára írt esszéjében ezt a kérdést firtatja, s Kuhn érdemének tartja, hogy segített demisztifikálni ezt a határvonalat. Ugyanez a törekvés jut kifejezésre, saját szakmámnál, a közgazdaság-tudománynál maradva, D. McCloskey munkáiban, így a nagy vihart kavart *McCloskey* (1985)-ben. Miközben magam is kitartóan törekszem arra, hogy a közgazdász-diszciplína elfogadott argumentációs és igazolási módszereit *is* alkalmazzam állításaim alátámasztására, osztom Rorty és McCloskey nézetét: kellő iróniával és öniróniával kell tekintenünk ezekre az erőfeszítéseinkre. Úgy gondolom, a jelen esszé hangneme is érzékelteti ezt.

[Függelék

A társadalomtudományok elkülönüléséről *

2005 elején Kínába utaztam. Amikor az ottani előadásokra készültem, igyekeztem megismerkedni a kínai reformról szóló legfrissebb irodalommal. Sorra olvastam a téma legjobb közgazdász szakértőinek írásait, és elámultam, hogy azok – noha érintik a reform politikai vonatkozásait – nem hivatkoznak a politikatudományi folyóiratokban megjelent cikkekre. Párhuzamosan olvastam a téma legkiválóbb politológus szakértőinek tanulmányait is, és azokban a fordított egyoldalúságot találtam – noha többször is kitérnek a gazdaság reformjára, nem láttam hivatkozást közgazdasági folyóiratokra. A Kína-szakértők e két csoportja között – legalábbis erre utal ez az *ad hoc* benyomás – nincs, vagy alig van intellektuális párbeszéd.

E tapasztalatokat látva, elhatároztam, hogy megpróbálom kissé közelebbről megvizsgálni a különböző társadalomtudományi diszciplínák közötti kapcsolatokat. Péter Noémi közgazdászdiák volt a segítségemre e vizsgálódásban. Négy diszciplínával foglalkoztunk, nevezetesen a közgazdaság-tudománnyal, a politikatudománnyal, a szociológiával és a jogtudománnyal. Mindegyikben kiválasztottunk öt-öt vezető folyóiratot, és megvizsgáltuk ezek egy teljes évfolyamát, vagyis valamennyi 2004. évi cikkét.

Különböző ismérvek szerint osztályozva adtuk össze a hivatkozások számát. (A *Kornai,* 2006 cikk ismerteti a folyóiratok kiválasztását, a számítás módszereit és osztályozási elveit, továbbá a számítások részletes eredményeit.) Összesen 316 olyan közgazdasági cikket találtunk, amelynél értelmezhető volt az általunk alkalmazott számítási metodológia. Ezek összesen 4885 olyan hivatkozást közöltek, amelynél identifikálni tudtuk, hogy milyen diszciplínához sorolható a forrás.

A fő eredményeket a *8.1.* és *8.2. táblázatok* foglalják össze. Megállapítottuk, hogy például a közgazdasági folyóiratokban megjelent cikkekben a hivatkozások 88,9 százaléka közgazdaság-tudományi folyóiratokra vonatkozott, 6,6 százaléka interdiszciplináris társadalomtudományi folyóiratokra, 2,2 százaléka politikatudományi folyóiratokra, 1,2 százaléka jogtudományi folyóiratokra és 1 százaléka szociológiai folyóiratokra. A közgazdászszakma ismereteinek fő forrása tehát túlnyomó részben önmaga, azaz a többi közgazdász által közgazdasági folyóiratban publikált írás. A szakma befelé fordul, és alig-alig vesz tudomást más társadalomtudományi szakmák produktumairól. Hasonló a helyzet a többi, itt vizsgált tudományágban is.

Nem szeretném ennek a miniatűr adatgyűjtésnek a *számszerű* eredményeit túlértékelni. Annyi azonban ebből a kis, első bepillantásból is feltűnően látszik, hogy milyen gyengék az intellektuális szálak a társadalomtudományok különböző ágai között.]

* E *Függeléket* egy hosszabb tanulmányból emeltem ki (*Kornai,* 2006). A tanulmány előzménye egy előadás, amelyet a CEU és a Világbank szervezésében 2005. június 14. és 15. között rendezett konferencián tartottam.

8.1. táblázat. A hivatkozások megoszlása

Kategóriák	Közgazdaságtan	Jog	Politológia	Szociológia	Összesen
Közgazdaság-tudomány (1)	4344	256	341	625	5 566
Jogtudomány (2)	60	3428	70	190	3 748
Politikatudomány(3)	109	84	1379	286	1 858
Szociológia (4)	50	15	110	3 077	3 252
Interdiszciplináris (5)	322	296	197	497	1 312
Meghatározott diszciplínához való kötődés szempontjából besoroltak összesen (6) = (1) + (2) + (3) + (4) + (5)	4885	4079	2097	4 675	15 736
Egyéb (7)	3752	5873	4470	8 152	22 247
Mindösszesen (8) = (6) + (7)	8637	9952	6567	12 827	37 983

8.2. táblázat. A diszciplínákhoz való kötődés szempontjából beazonosítható hivatkozások eloszlása (százalék)

A hivatkozást generáló folyóirat típusa	A hivatkozást tartalmazó folyóirat típusa				
	közgazdaságtan	jog	politológia	szociológia	összesen
Közgazdaság-tudomány	88,9	6,3	16,3	13,4	35,4
Jogtudomány	1,2	84	3,3	4	23,8
Politikatudomány	2,2	2	65,8	6,1	11,8
Szociológia	1	0,4	5,3	65,8	20,7
Interdiszciplináris	6,6	7,3	9,4	10,6	8,3
Összesen	100	100	100	100	100

Megjegyzés: Az utolsó sorban szereplő 100 százalék az összes hivatkozások halmazának arra a részhalmazára vonatkozik, amelyek a *8.1. táblázat* 6. sorában szerepel. Tehát például a közgazdasági cikkek hivatkozásai közül a 4885 *beazonosított* hivatkozás képezi az oszlop alján a 100 százalékot. Ennek a 4885 hivatkozásnak 88,9 százaléka közgazdasági folyóiratok cikkeire hivatkozott.

Hivatkozások

AFANASZJEV, J. N. (szerk.) (1988): Inovo nye dano. Progressz, Moszkva.

ALCHIAN, A. A. (1950): Uncertainty, Evolution and Economics Theory. Journal of Political Economy, Vol. 58. No. 3. 211–221. o.

ANDERSON, J. L. (2004): The United States' de-Baathification program fuelled the insurgency. Is it too late for Bush to change course? The New Yorker, november 15.

ANDREFF, W. (1992): French Privatization Techniques and Experience: A Model for Central–Eastern Europe? Megjelent: *Targetti, F.* (szerk.): Privatization in Europe: West and East Experiences. Dartmouth, Aldershot, U.K.

ANTAL LÁSZLÓ–BOKROS LAJOS–CSILLAG ISTVÁN–LENGYEL LÁSZLÓ–MATOLCSY GYÖRGY (1987): Fordulat és reform. Közgazdasági Szemle, 34. évf. 6. sz. 642–663. o.

BARAHONA DE BRITO, A.–GONZALEZ-ENRIQUEZ, C.–AGUILAR, P. (szerk.): 2001. The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies. Oxford University Press, Oxford.

BARDHAN, P. K.–ROEMER, J. E. (szerk.) (1993): Market Socialism: The Current Debate. Oxford University Press, New York–Oxford.

BARONE, E. (1908, 1935): The Ministry of Production in the Collectivist State. Megjelent: *Hayek, F. A.* (szerk.): Collectivist Economic Planning. Routledge, London, 245–290. o.

BARRO, R. J. (1996): Democracy and Growth. Journal of Economic Growth, 1. 1–27. o.

BARRO, R. J. (1999): Determinants of Democracy. Journal of Political Economy, 107. 158–183. o.

BEREND T. IVÁN (2001): Capitalism. Megjelent: *Baltes, P. B.–Smelser, N. J.* (szerk.): International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Volume 3, Elsevier, New York, 1454–1459. o.

BLACK, B.–KRAAKMAN, R.–TARRASSOVA, A. (2000): Russian Privatization and Corporate Governance: What Went Wrong? Stanford Law Review, Vol. 52. július 1731–1808. o. www.worldbank.org/research/inequality/pdf/black.pdf.

BLANCHARD, O. (1997): The Economics of Post-Communist Transition. Clarendon Press, Oxford.

BLASI, J. R.–KROUMOVA, M.–KRUSE, D. (1997): Kremlin Capitalism: The Privatization of The Russian Economy. Cornell University Press, Ithaca, London.

BLAUG, M. (1986): Economic History and the History of Economics. Wheatsheaf Books, Sussex.

BLOCH, M. (2002): A feudális társadalom. Osiris Kiadó, Budapest.

BOLTON, P.–ROLAND, G. (1992): Privatization in Central and Eastern Europe. Economic Policy. 15. 276–309. o.

BOYCKO, M.–SHLEIFER, A.–VISHNY, R. W. (1993): Privatizing Russia. Megjelent: *Keasey, K. T.–Wright, M. S.* (szerk.): Elgar Reference Collection. International Library of Critical Writings in Economics, Vol. 106. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton MA. 578–631. o.

BOYCKO, M.-SHLEIFER, A.-VISHNY, R. W. (1994): Voucher Privatization. Journal of Financial Economics, 35. 249–266. o.

BOYCKO, M.-SHLEIFER, A.-VISHNY, R. W. (1996): A Theory of Privatisation. Megjelent: *Parker D.* (szerk.): Elgar Reference Collection. International Library of Critical Writings in Economics, Vol. 123. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton MA. 180–190. o.

BÖRÖCZ JÓZSEF-RÓNA-TAS ÁKOS (1995): Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. Theory and Society, Vol. 24. No. 5. 751–781. o.

BRABANT, J. M. VAN (1992): Divestment of State Capital. Megjelent: *Poznanski, K. Z.* (szerk.): Constructing Capitalism: The Reemergence of Civil Society and Liberal Economy in the Post-Communist World. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 117–140. o.

BRAUDEL, F. (1967, 1985): Les Jeux de l'echange, Librairie Armand Colin. Angolul megjelent: The Wheels of Commerce, Fontana Press, Imprint of HarperCollins Publishers, 1985. London.

BRAUDEL, F. (1969–1979, 1992): Civilization and Capitalism, 15th–18th century. I–III.; I. The Structures of Everyday Life; II. The Wheels of Commerce; III. The Perspective of the World. University of California Press, Berkeley.

BRAUDEL, F. (1996): A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III. Osiris Kiadó, Budapest.

BRENNER, R. (1976): Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Past and Present, Vol. 70. 30–75. o.

BROADMAN, H. G. (2000): Reducing Structural Dominance and Early Barriers to Russian Industry. The Review of Industrial Organization. Vol. 17. No. 2. 155–175. o.

BRUS, W. (1961, 1972): The Market in a Socialist Economy. Routledge and Kegan, London.

BRUS, W. (1967): A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

BURKE, P. (1990): Interview Conducted by Karl Vocelka and Markus Reisenleitner. www.univie.ac.at/Neuzeit/gburke.htm.

BURKETT, J. P. (1989): The Yugoslav Economy and Market Socialism. Megjelent: *Bornstein, M.* (szerk.): Comparative Economic Systems: Models and Cases. Irwin, Homewood, IL és Boston, MA, 234–258. o.

CABALLERO, R. J.-HAMMOUR, M. L. (2000): Creative Destruction in Development: Institutions, Crises, and Restructuring. The World Bank, Washington.

CAMPBELL, N. A. (1987): Biology. Benjamin-Cummings Publishing Company, Menlo Park.

CAMPOS, N. F.-CORICELLI, F. (2002): Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should. Journal of Economic Literature, Vol. 40. No. 3. szeptember. 793–836. o.

CARSON, R. L. (1997): Comparative Economic Systems. M. E. Sharpe, Armonk, New York.

CHAVANCE, B. (1994): The Transformation of Communist Systems. Economic Reform since the 1950's. Westview Press, Boulder and Oxford.

CIA (2002): CIA World Fact Book: http://www.odci.gov/cia/publications/factbook.

COASE, R. H. (1960, 2004): The Problem of Social Cost. Journal of Law and Economics, Vol. 17(2) 357–376. o. Magyarul: A társadalmi költség problémája. Megjelent: *Coase, R. H.:* A vállalat, a piac és a jog. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 2004, 137–214. o.

COFFEE, J. C. JR. (1996): Institutional Investors in Transitional Economies: Lessons from the Czech Experience. Megjelent: *Frydman, R.–Gray, C.–Rapaczynski, A.* (szerk.): Corporate Governance in Central Europe and Russia, Vol. 1. Central University Press, Budapest, London, New York, 111–186. o.

COFFEE, J. C. JR. (1998): Investing a Corporate Monitor for Transitional Economies: the Uncertain Lessons from the Czech and Polish Experiences. Megjelent: *Hopt, K. J.–Kanda, H.–Roe, M. J. –Wymeersch, E.–Prigge S.* (szerk.): Comparative Corporate Governance, Clarendon Press, Oxford, 67–138. o.

CULYER, A. J.-NEWHOUSE, J. P. (szerk.) (2000): Handbook of Health Economics. Elsevier Science, North-Holland, Amszterdam, New York, Oxford.

CSABA LÁSZLÓ (2005): The New Political Economy of Emerging Europe. Akadémiai Kiadó, Budapest. Magyar változata: A fölemelkedő Európa. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.

CSITE ANDRÁS-KOVÁCH IMRE (1997): Piacgazdaság és gazdasági elit 1993–1997. Politikatudományi Füzetek, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

CSURGÓ BERNADETT-HIMESI ZSUZSA-KOVÁCH IMRE (2002): Elitek és politikai preferenciák. Megjelent: *Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László* (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 2001-ről, 1. kötet. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 318–336. o.

DABROWSKI, M.-GOMULKA S.-ROSTOWSKI, J. (2000): Whence Reform? A Critique of Stiglitz Perspective. Forthcoming, Centre for Social and Economic Research, Varsó.

DAHL, R. A. (1971): Polyarchy: Participation and Opposition. Yale University Press, New Haven.

DALLAGO, B. (1989): The Underground Economy in the West and East: A Comparative Approach. Megjelent: *Bornstein, M.* (szerk.): Comparative Economic Systems: Models and Cases. Irwin, Homewood, IL és Boston, MA, 463–484. o.

DAVID, R. (2006): From Prague to Baghdad: Lustration Systems and their Political Effects. Government and Opposition, Vol. 41. No. 3. 347–372. o.

DAVIS, C. M. (1988): The Second Economy in Disequilibrium and Shortage Models of Centrally Planned Economies. Berkeley-Duke Occassional Papers on the Second Economy in the USSR, No. 12. július.

DE MELO, M.-DENIZER, C.-GELB, A. (1997): From Plan to Market: Patterns of Transition. Megjelent: *Blejer, M. I.–Škreb M.* (szerk.): Macroeconomic Stabilization in Transition Economies. Cambridge University Press, Cambridge.

DESAI, R. M.-GOLDBERG, I. (2000): The Vicious Circles of Control: Regional Governments and Insiders in Privatized Russian Enterprises. Kézirat.

DJANKOV, S.-MURRELL, P. (2000): Enterprise Restructuring in Transition: A Quantitative Survey. University of Maryland. Kézirat.

DYCK, A. (2000): Ownership Structure, Legal Protections, and Corporate Governance. 12th Annual Bank Conference on Development Economics, április 18–20. The World Bank, Washington D. C.

EBRD (2000): Transition Report 1999. EBRD, London.

EBRD (2001): Transition Report 2000. EBRD, London.

EBRD (2002): Transition Report 2001. EBRD, London.

EBRD (2003): Transition Report 2002. EBRD, London.

EBRD (2005): Transition Report 2004. EBRD, London.

EBRD (2006): Economic Statistics. www.ebrd.com/country/sector/econo/stats/sci.xls. Letöltés ideje: 2006. január 20.

ECONOMIST (2005): The cauldron boils. Economist, szeptember 29.

ECONOMIST (2007): Caught between right and left, town and country. Economist, március 8.

EIU: Country Data. www.eiu.com.

EIU: Country Reports. www.eiu.com.

ELLERMAN, D. (1998): Voucher Privatization with Investment Funds. An Institutional Analysis. Policy Research Working Paper, No. 1924, The World Bank, Washington D.C.

ELLMAN, M. (1973): Planning Problems in the USSR: The Contribution of Mathematical Economics to Their Solution 1960-1971. Cambridge University Press, Cambridge.

ENGELS, F. (1872, 1969): A lakáskérdéshez. Megjelent: Marx és Engels művei, 18. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 200–272. o.

ENGELS, F. (1878, 1964): Anti-Dühring. Népszava Könyvkiadó, Budapest.

ENSZ (2004): Human Development Report 2004. New York.

EUCKEN, W. (1940, 1965): Die Grundlagen der Nationalökonomie. Springer, Berlin, Heidelberg, New York. Angolul: The Foundations of Economics. William Hodge, London, 1950.

EUCKEN, W. (1952, 1975): Grundsatze der Wirtschaftspolitik. Mohr, Tübingen.

EUROBAROMETER (2003): Public Opinion in the Candidate Countries. Októberi és novemberi adatfelvétel. europe.eu.int./comm/public_opinion.

EURÓPAI BIZOTTSÁG (2003): Comprehensive Monitoring Report of the European Commission of 5 November 2003 on the State of Preparedness for EU Membership of the Czech Republic, Estonia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Hungary, Malta, Poland, Slovenia and Slovakia. 675 final. Európai Unió, Brüsszel.

EUROPEAN VALUES SURVEY: www.worldvaluessurvey.com.

FEDERAL STATISTICAL OFFICE OF GERMANY (2003): www.destatis.de.

FERGE ZSUZSA (1996): A rendszerváltás megítélése. Szociológiai Szemle, 1. sz. 51–74. o.

FILATOTCHEV, I.-WRIGHT, M.-BLEANEY, M. (1999): Privatization, Insider Control and Managerial Entrenchment in Russia. Economics of Transition, Vol. 7. No. 2. 481–504. o.

FISCHER, S.-SAHAY, R.-VÉGH, C. A. (1996): Stabilization and Growth in Transition Economies: The Early Experience, Journal of Economic Perspectives, Vol. 10. No. 2. 275–278. o.

FISCHER, S.-DORNBUSCH, R. (1983): Economics. McGraw-Hill, New York.

FOGARASSY EDIT (2001): Visszamenőleges igazságtétel Közép-Kelet-Európában, a rendszerváltás után. Jogtudományi Közlöny, 56. évf. 9. sz. 381–387. o.

FREEDOM HOUSE (2006*a*): Freedom in the World: 2006 edition. www.freedomhouse.org.

FREEDOM HOUSE (2006*b*): Nations in Transit: 2006 edition. www.freedomhouse.org.

FRYDMAN, R.-GRAY, C.-RAPACZYNSKI, A. (1996): Corporate Governance in Central Europe and Russia. Central European University Press, London.

FRYDMAN, R.-GRAY, C.-RAPACZYNSKI, A. (1999): When does Privatization Work? The Impact of Private Ownership on Corporate Performance in the Transition Economies. Quarterly Journal of Economics, 114. 1153–1192. o.

FUKUYAMA, F. (1994): A történelem vége és az utolsó ember. Gondolat, Budapest.

GÁBOR R. ISTVÁN (1985): The Major Domains of the Second Economy. Megjelent: *Galasi Péter -Sziráczky György* (szerk.): Labour Market and Second Economy in Hungary. Campus Verlag, Frankfurt, 133–178. o.

GALBRAITH, P. (2006): The mess. The New York Review of Books, március 9. Vol. 53, No. 4. 27–30. o.

GENERAL STATISTICAL OFFICE OF VIETNAM (2002): www.gso.gov.vn/default_en.aspx?tabid=491.

GERSCHENKRON, A. (1984): A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Gondolat, Budapest.

GIDDENS, A. (2000): The Third Way and its Critics. Polity Press, Cambridge, Egyesült Királyság.

GONZALEZ-ENRIQUEZ, C. (2001): De-Communization and Political Justice in Central and Eastern Europe. Megjelent: *Barahona de Brito, A.–Gonzalez-Enriquez, C.–Aguilar P.* (szerk.): The Politics of

Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies. Oxford University Press, Oxford, 218–247. o.

GROSSMANN, G. (1977): The 'Second Economy' of the USSR. Problems of Communism, Vo. 26. No. 5. 25–41. o.

GYÖRGY PÉTER (2006): Kádár János – a forradalom évfordulóján. Élet és Irodalom, november 10. 50. évf. 45. sz. 16. o.

HAGGARD, S.-KAUFMAN, R. R. (2005): The Political Economy of Democratic Transitions. Princeton University Press, Princeton.

HALMAI GÁBOR (2006): Facing with the Legacy of Human Rights Violations. Post-communist Approaches to Transitional Justice. Megjelent: *Gómez Isa, F.–de Feyter, K.* (szerk.): International Protection of Human Rights: Achievements and Challenges. University of Deusto, Bilbao, 639–656. o.

HALMAN, L. (2001): The European Values Study: A Third Wave. EVS, WORC, Tilburg.

HANKISS ELEMÉR (1989): Kelet-európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

HATCH, R. (2005): Iraq: Time for Mid-Course Corrections and a Long-Term Strategy. Journal of Human Rights, 4. 103–112. o.

HAYEK, F. A. (1935): The Nature and History of the Problem. Megjelent: *Hayek, F. A. von* (szerk.): Collectivist Economic Planning. Routledge, London. Magyarul: Szocialista kalkuláció I.: A probléma természete és története. Megjelent: *Hayek, F. A. von:* Piac és szabadság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995, 158–178. o.

HAYEK, F. A. (szerk.) (1935): Collectivist Economic Planning. North-Holland, Amszterdam.

HAYEK, F. A. (1944, 1991): Út a szolgasághoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

HAYEK, F. A. (1960): The Constitution of Liberty. Routledge, Chicago University Press, Chicago, London.

HAYEK, F. A. (1989): Order With or Without Design. Centre for Research into Communist Economies, London.

HEILBRONNER, R. L. (1991): Capitalism. Megjelent: *Eatwell, J.–Milgate, M.–Newman, P.* (szerk.): The New Palgrave. A Dictionary of Economics, Vol. 1. MacMillan, London, 347–353. o.

HEILBRONNER, R. L. (1980): The Worldly Philosophers. Simon and Schuster, New York.

HEWETT, E. A. (1988): Reforming the Soviet Economy: Equality versus Efficiency. The Brookings Institution, Washington, D. C.

HIRSCHMAN, A. O. (1982): Shifting Involvements. Princeton University Press, Princeton.

HODGE, C. C. (1993): The Politics of Programmatic Renewal: Postwar Experiences in Britain and Germany. Megjelent: *Gillespie, R.–Paterson, W. E.* (szerk.): Rethinking Social Democracy in Western Europe. Frank Cass, Portland.

HORNE, C.-LEVI, M. (2004): Does Lustration Promote Trustworthy Governance? An exploration of the Experience of Central and Eastern Europe. Megjelent: *Kornai János–Rose-Ackerman, S.* (szerk.): Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition, Palgrave MacMillan, New York, 52–74. o.

HUMAN RIGHTS WATCH (2007): China: Repression Sikes as People's Congress Closes. hrw.org/english/docs/2007/03/14/china.

HUNTINGTON, S. P. (1991): The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, Norman.

HUYSE, L. (1995): Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past. Law and Social Inquiry, 20. 51–78. o.

ILLYÉS GYULA (1950, 1986): Menet a ködben. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
KARAMZIN, N. M. (1789–1790, 2003): Letters of a Russian Traveller. Voltaire Foundation, Oxford.
KENDE PÉTER (2000): Igazságtétel. Beszélő, III. folyam, V. évf. 3. sz. 86-90. o.
KIDRIC, B. (1985): Sabrana Dela. Izdavacki Centar Komunist, Belgrád.
KLANICZAY GÁBOR (2004): Bevezető gondolatok az európai középkorról. Megjelent: *Klaniczay Gábor* (szerk.): Európa ezer éve. A középkor. Osiris Kiadó, Budapest, 12–28. o.
KLAUS, V. (1997): Renaissance: the Rebirth of Liberty in the Heart of Europe. Cato Institute, Washington D. C.
KOLODKO, G. (2000): From Shock to Therapy: The Political Economy of Post-socialist Transformation. Oxford University Press, Oxford.
KOLOSI TAMÁS-SÁGI MATILD (1999): Change of system - change of elite. Megjelent: *Spéder Zsolt* (szerk.): Hungary in Flux. Kramer, Hamburg, 35–55. o.
KONINGS, J. (1997): Firm Growth and Ownership in Transition Countries. Economic Letters, 55. 413–418. o.
KONINGS, J.-LEHMANN, H.-SCHAFFER, M. E. (1996): Job Creation and Job Destruction in Transition Economy: Ownership, Firm Size and Gross Job Flows in Polish Manufacturing, 1988–91, Labor Economics, Vol. 3. No. 3. 299–317. o.
KONTLER LÁSZLÓ (1993): Előszó. Megjelent: *Kontler László* (szerk.): Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 7–9. o.
KOOPMANS, T. C.-MONTIAS, J. M. (1968, 1971): On the Description and Comparison of Economic Systems. Megjelent: *Eckstein, A.* (szerk.): Comparison of Economic Systems: Theoretical and Methodological Approaches. University of California Press, Berkeley.
KORNAI JÁNOS (1957): A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
KORNAI JÁNOS (1971): Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
KORNAI JÁNOS (1980): A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
KORNAI JÁNOS (1986): A puha költségvetési korlát. Tervgazdasági Fórum, 2. évf. 3. sz. 1–17. o.
KORNAI JÁNOS (1987): A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. Gazdaság, 31. évf. 2–3. sz. 5–46. és 5–40. o.
KORNAI JÁNOS (1989): Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadói Rt., Budapest.
KORNAI JÁNOS (1990): The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary. W. W. Norton, New York és HVG Kiadó, Budapest. Magyar nyelven: *Kornai* (1989).
KORNAI JÁNOS (1991): A privatizáció elvei Kelet-Európában. Közgazdasági Szemle, 1991, 38. évf. 11. sz. 1021–1040. o. Angol nyelven: The Principles of Privatization in Eastern Europe, De Economist, 1992, Vol. 140. No. 2. 153–176. o.
KORNAI JÁNOS (1992): The Socialist System. The Political Economy of Communism. Princeton University Press, Princeton, Oxford University Press, Oxford. Magyar nyelven: *Kornai* (1993*a*).
KORNAI JÁNOS (1993*a*): A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest.
KORNAI JÁNOS (1993*b*): Market Socialism Revisited. Megjelent: *Peterson, G. B.* (szerk.): The Tanner Lectures on Human Values. Vol. 14. University of Utah Press, Salt Lake City, 3–41. o.
KORNAI JÁNOS (1993*c*): A pénzügyi fegyelem evolúciója a posztszocialista rendszerben. Közgazdasági Szemle, 40. évf. 5. sz. 382–395. o. Angol nyelven: The Evolution of Financial Discipline under the Postsocialist System, Kyklos, 46. No. 3. 315–336. o.

KORNAI JÁNOS (1993*d*): Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. Közgazdasági Szemle, 1993, 40. évf. 7–8. sz. 569–599. o. Angol nyelven: Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development. Economie Appliquée, 46. No. 2. 181–227. o.

KORNAI JÁNOS (1997): Mit jelent és nem jelent a rendszerváltás. Kritika, 26. évf. 8. sz. 2–8. o.

KORNAI JÁNOS (2000): Tíz évvel a röpirat angol kiadásának megjelenése után. A szerző önértékelése. Közgazdasági Szemle, 47. évf. 9. sz. 647–661. o. [kötetünk 4. tanulmánya].

KORNAI JÁNOS (2006): A társadalomtudományok elkülönüléséről és együttműködéséről. Közgazdasági Szemle, 53. évf. 11. sz. 949–960. o.

KORNAI JÁNOS–EGGLESTON, K. (2004): Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy mechanizmusának reformja Kelet-Európában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

KORNAI JÁNOS–ERIC MASKIN–GÉRARD ROLAND (2004): A puha költségvetési korlát, I–II. Közgazdasági Szemle, 7–8. 608–624. o., 9. sz. 777–809. o.

KOVÁCH IMRE (szerk.) (2002): Hatalom és társadalmi változás: A posztszocializmus vége. Napvilág Kiadó, Budapest.

KÖVÉR GYÖRGY (2002): A felhalmozás íve. Új Mandátum Könykiadó, Budapest.

KUHN, T. S. (1962, 1984): A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Budapest.

KURAN, T. (2004): Why the Middle East is Economically Underdeveloped. Historical Mechanisms of Institutional Stagnation. Journal of Economic Perspectives, Vol. 18. No. 3. 71–90. o.

LAKATOS ERNŐ (1942): A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. A szerző kiadása, Budapest.

LAKATOS, I. (1971): History of Science and Its Rational Reconstruction. Megjelent: *Cohen, R. S.–Buck, C. R.* (szerk.): Boston Studies in Philosophy of Science, VIII.

LAKI MIHÁLY (2000): Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelései 1989-ben. Közgazdasági Szemle, 3. sz.

LAKI MIHÁLY–SZALAI JÚLIA (2004): Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországán. Osiris Kiadó, Budapest.

LANGE, O. (1936–1937): On the Economic Theory of Socialism. 1–2. Review of Economic Studies, 4. október, 53–71. o., február, 123–142. o.

LE GOFF, J. (1982): Time, Work, & Culture in the Middle Ages. University of Chicago Press, Chicago.

LENGYEL GYÖRGY (1989): Vállalkozók, bankárok, kereskedők: A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Magvető Kiadó, Budapest.

LENGYEL GYÖRGY (1997): A gazdasági elit átalakulása. Közszolgálati Tanulmányi Központ, BKE, Budapest.

LENIN, V. I. (1917, 1973): Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára, 15. kötet, Kossuth, Budapest.

LENIN, V. I. (1918, 1977): A proletárforradalom és a renegát Kautsky. A marxizmus-leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára, 45. kötet, Kossuth, Budapest.

LENIN, V. I. (1920, 1974): A baloldaliság, a kommunizmus gyermekbetegsége. Lenin összes művei, 41. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 3–99. o.

LERNER, A. P. (1946): The Economics of Control. MacMillan, New York.

LEWANDOWSKI, J.–SZOMBURG. J. (1989): Property Reform as a Basis for Social and Economic Reform. Communist Economies, Vol. 1. No. 3. 257–268. o.

LIBERMAN, E. G. (1962, 1972): The Plan, Profits and Bonuses. Megjelent: *Nove, A.–Nuti, D. M.* (szerk.): Socialist Economies: Selected Readings. Penguin Books, Middlesex, 309–318. o.

LIZAL, L.-SVEJNAR, J. (2002): Investment, Credit Rationing, and the Soft Budget Constraint: Evidence from Czech Panel Data. Review of Economics & Statistics, 84. 353–370. o.

LOSONCZI ÁGNES (2005): Sorsba fordult történelem. Holnap Kiadó, Budapest.

MADDISON, A. (2003): The World Economy: Historical Statistics. OECD, Development Centre Studies, Párizs.

MANKIW, N. G. (2001): Principles of Economics, Second Edition. Hartford College Publishers, New York.

MANKIW, N. G. (2004): Principles of Economics. Thomson–South-Western, Mason, Ohio.

MARX, K. (1867–1894, 1978): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

MARX, K. (1875, 1969): A gothai program kritikája. Megjelent: Karl Marx és Friedrich Engels művei. 19. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 13–30. o.

MARX, K.-ENGELS, F. (1848, 1983): A kommunista párt kiáltványa. Kossuth, Budapest.

MCCLOSKEY, D. (1985): The Rhetoric of Economics. University of Madison Press, Madison.

MCFAUL, M. (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. World Politics, Vol. 54. 212–244. o.

MCKINNON, R. (1992): The Order of Economic Liberalization: Financial Control in the Transition to a Market Economy. Johns Hopkins University Press, Baltimore.

MISES, L. VON (1981): Socialism. An Economic and Sociological Analysis. Liberty, Indianapolis.

MURRELL, P. (1992*a*): Conservative Political Philosophy and the Strategy of Economic Reform. East European Politics and Societies, Vol. 6. No. 1. 3–16. o.

MURRELL, P. (1992*b*): Evolution in Economics and in the Economic Reform of Centrally Planned Economies. Megjelent: *Clague, Ch.–Rausser, G. C.* (szerk.): The Emergence of Market Economies in Eastern Europe. Blackwell, Oxford and Cambridge, Mass. 35–65. o.

MURRELL, P. (1992*c*): Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform. Economics of Planning. Vol. 25. No. 1. 79–95. o.

MURRELL, P.-WANG, Y. (1993): When Privatization Should Be Delayed: The Effect of Communist Legacies on Organizational and Institutional Reform. Journal of Comparative Economics, Vol. 17. No. 2. 385–406. o.

NELLIS, J. (1999): Time to rethink Privatization in Transition Economies? Finance and Development, Vol. 36. No. 2. 16–19. o.

NORTH, D. C. (1990): Institutions, Institutional Change, and Economic Performance. Cambridge University Press, Cambridge.

O'DONNEL, G. A.-SCHMITTER, P. C.-WHITEHEAD, L. (1988): Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives. Johns Hopkins University Press, Baltimore.

OECD (1998): Economic Survey of the Czech Republic, OECD, Párizs.

OECD (2000): Economic Surveys: Czech Republic, 1999/2000. OECD, Párizs.

OECD (2005*a*): Society at a Glance: OECD Social indicators, 2005. OECD, Párizs.

OECD (2005*b*): Economic Surveys: China. OECD, Párizs, Vol. 13.

OFFE, C. (1996): Varieties of Transition: the East European and East German Experience. Polity Press, Cambridge MA.

OTTERMAN, S. (2005): IRAQ: Debaathification. Council of Foreign relations. http://www.cfr.org/publication/7853/iraq.html.

PERKINS, D. H. (1988): Reforming China's Economic System. Journal of Economic Literature, Vol. 26. No. 2. 601–645. o.

PÉTER GYÖRGY (1954*a*): Az egyszemélyi felelős vezetésről. Társadalmi Szemle, 9. évf. 8–9. sz. 109–124. o.

PÉTER GYÖRGY (1954*b*): A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. Közgazdasági Szemle, 1. évf. 3. sz. 300–324. o.

PÉTER GYÖRGY (1956): A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban, I–II. Közgazdasági Szemle, 3. évf. 6. és 7–8. sz. 695–711. és 851–869. o.

PÉTER LÁSZLÓ (1993): Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon. Megjelent: *Kontler László* (szerk.): Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 191–241. o.

PINTO, B.–DERBENTSOV, V.–MOROZOV, A. (1999): Dismantling Russia's Non-payments System: Creating Conditions for Growth. Kézirat. The World Bank, Washington D. C. Kivonatosan megjelent: Transition, Vol. 10. No. 6. 1–5. o.

PIRENNE, H. (1937): Economic and Social History of Medieval Europe. Harcourt, Brace and World Inc., New York.

POLÁNYI KÁROLY (1944, 2004): A nagy átalakulás. Napvilág Kiadó, Budapest.

POMORSKI, S. (1988): Privatization of the Soviet Economy under Gorbachev I: Notes on the 1986 Law on Individual Enterprise. Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR, október.

POPPER, K. (1959): The Logic of Scientific Discovery. Basic Books, New York.

PORCH, D. (2003): Germany, Japan and the "De-Baathification" of Iraq Strategic Insights. Vol. 2. No. 3. (március). http://www.ccc.nps.navy.mil/rsepResources/si/mar03/middleEast3.asp.

PORTES, R. (1994): Transformation Traps. The Economic Journal, Vol. 104. No. 426. 1178–1189. o.

POZNANSKI, K. Z. (1993): Poland's Transition to Capitalism: Shock without Therapy. Megjelent: *Poznanski, K. Z.* (szerk.): Stabilization and Privatization in Poland. Kluwer Academic Publishers, Boston, 15–42. o.

PRYOR, F. L. (2005): Market Economic Systems. Journal of Comparative Economics, Vol. 13. No. 1. 25–46. o.

PRYOR, F. L. (2006): Economic Systems of Developing Nations. Comparative Economic Studies, Vol. 48. No. 1. 77–99. o.

PRZEWORSKI, A. (1985): Capitalism and Social Democracy. Cambridge University Press–Editions de la Maison de l'Homme, Cambridge, Egyesült Királyság–Párizs.

PRZEWORSKI, A. (1991): Democracy and the Market. Cambridge University Press, Cambridge.

QIAN, Y. (2003): How reform worked in China. Megjelent: *Rodrik, D.* (szerk.): In search of prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth. Princeton University Press, Princeton, 297–333. o.

RAEDS, P. (2001): When Were the Middle Ages? Megjelent: *Sogner, S.* (szerk.): Making Sense of Global History. The 19th International Congress of the Historical Sciences Oslo 2000 Commemorative Volume, Oslo, 292–307. o.

RAINER M. JÁNOS (2000): Az újratemetés felmutatta az ősbűnt – az interjút készítette Seres László. Élet és Irodalom, október 20. 44. évf. 42. sz.

ROLAND, G. (2000): Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms. MIT Press, Cambridge MA.

RORTY, R. (1998): Thomas Kuhn öröksége: a mező kövei és a fizika törvényei. Café Bábel, 1. sz. 97–105. o.

ROSE, R. (2002): A Bottom up Evaluation of Enlargement Countries: New Europe Barometer 1. Centre for the Study of Public Policy, Glasgow, Egyesült Királyság.

ROSE, R. (2005): Insiders and Outsiders: New Europe Barometer 2004. Centre for the Study of Public Policy, Glasgow.

ROSE-ACKERMAN, S. (2005): From Elections to Democracy. Cambridge University Press, Cambridge.

RUBINSTEIN, W. D. (1993): A brit elit iskoláztatása és társadalmi eredete 1880–1970. Megjelent: *Kontler László* (szerk.): Túlélők: Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 117–190. o.

RUESCHEMEYER, D.-STEPHENS, E. H.-STEPHENS, J. D. (1992): Capitalist Development and Democracy. Polity Press, Cambridge.

SÁGI MATILD (2006): A lakossági elégedettség alakulása. Megjelent: *Szivós Péter–Tóth István György*: Feketén-fehéren. Tárki monitor jelentések, 2005. Tárki, Budapest, 149–162. o.

SAJÓ ANDRÁS (1998): Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe. East European Constitutional Review, Vol. 7. No. 2. 37–46. o.

SAJÓ ANDRÁS (2005): Semleges intézmények és a kormányzati bizalommal kapcsolatos tapasztalatok Kelet-Európában. Megjelent: *Kornai János–Rose-Ackerman, S.* (szerk.): Tisztesség és bizalom a posztszocialista átmenet fényében. A bizalmat érdemlő állam építése a posztszocialista átmenet időszakában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 48–70. o.

SAMUELSON, P. A.-NORDHAUS, W. D. (2000): Közgazdaságtan. KJK–Kerszöv, Budapest.

SANFEY, P.-TEKSOZ, U. (2005): Does Transition Make You Happy? EBRD Working Paper, No. 91. EBRD, London.

SCHMITTER, P. C.-KARL, T. L. (1991): What Democracy Is ... And Is Not. Journal of Democracy, Vol. 2., No. 3. 76–88. o.

SCHROEDER, G. E. (1987): Anatomy of Gorbachev's Economic Reform. Soviet Economy, Vol. 3. No. 3. 219–241. o.

SCHUMPETER, J. A. (1911, 1968): The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest and Business Cycles. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Magyar nyelven: A gazdasági fejlődés elmélete: Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

SCHUMPETER, J. A. (1942, 1976): Capitalism, Socialism, and Democracy. Harper and Row, New York.

SHIONOYA, Y. (1995): Schumpeter and the Idea of Social Science. Cambridge University Press, Cambridge.

SHLEIFER, A.-TREISMAN, D. (2000): Without a Map: Political Tactics and Economic Reform in Russia. MIT Press, Cambridge MA, London.

SMELJOV, N. (1987): Avanszi i dolgi. Novi Mir, 6. 142–158. o.

SPÉDER ZSOLT (szerk.) (1999): Hungary in Flux. Kramer, Hamburg.

STANISZKIS, J. (1991): „Political Capitalism" in Poland. East European Politics and Societies, Vol. 5. No. 1. 127–141. o.

STIGLITZ, J. (1999): Whither Reform? Annual Bank Conference on Development Economics, április, Washington D. C.

STONE, L. (1993): Anglia és a nyitott nemesség. Megjelent: *Kontler László* (szerk.): Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában. Atlantisz, Budapest, 77–116. o.

SUN YEFANG (1982): Some Theoretical Issues in Theoretical Issues. Az eredetileg 1958 és 1961 között publikált művek megjelentek: *K. K. Fung* (szerk. és ford.): Social Needs versus Economic Efficency in China. M. E. Sharpe, Armonk.

SUTELA, P. (1984): Socialism, Planning and Optimality: A Study in Soviet Economic Thought. The Finnish Society of Sciences and Letters, Helsinki.

SVEJNAR, J. (2002): Transition Economies: Performance and Challenges. The Journal of Economic Perspectives, Vol. 16. No. 1. téli szám, 3–28. o.

SZALAI ERZSÉBET (1997): Az elitek átváltozása. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.

SZELÉNYI SZONJA-SZELÉNYI IVÁN-KOVÁCH IMRE (1995): The Making of the Hungarian Post-communist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. Theory and Society, Vol. 24. No. 5. 697–722. o.

SZŰCS JENŐ (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó, Budapest.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS (1989): „A Kornai-bomba". Heti Világgazdaság, november 11. 11. évf. 45. sz. 66. o.

TAVARES, J.-WACZIARG, R. (2001): How Democracy Affects Growth. European Economic Review, 45. 1341–1378. o.

TILLY, C. (1984): Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. Russel Sage Foundation, New York.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (2004): Jövedelemösszetétel és egyenlőtlenségek 2000–2003. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi riport 2004. Tárki, Budapest, 75–96. o.

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (2005): Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó, Budapest. 334. o.

UNECE (1999): Economic Survey of Europe 1999. United Nations Economic Commission for Europe, New York.

UNECE (2001): Economic Survey of Europe 2001. United Nations Economic Commission for Europe, New York.

UNECE (2004): Economic Survey of Europe 2004. United Nations Economic Commission for Europe, New York.

UNECE (2005): Economic Survey of Europe 2005. United Nations Economic Commission for Europe, New York.

UNICEF IRC (2004): TransMONEE 2004 Database.

USHER, D. (1981): The Economic Preriquisite to Democracy. Basil Blackwell, Oxford.

VÁSÁRHELYI MÁRIA (2005): Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

WAGNER, M.-HLOUSKOVA, J. (2005): CEEC Growth Projections: Certainly Necessary and Necessarily Uncertain. Economics of Transition, Vol. 13., No. 2. 341–372. o.

WALLERSTEIN, I. (1979): The Capitalist World-Economy. Cambridge University Press, Cambridge.

WALLERSTEIN, I. (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Gondolat, Budapest.

WATSON, J. D. (1970): A kettős spirál. Személyes beszámoló a DNS szerkezetének felfedezéséről. Gondolat, Budapest.

WORLD BANK (1994): Averting the Old Age Crisis: The World Bank Policy Research Report. Oxford University Press, New York.

WORLD BANK (2002): Transition: The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. The World Bank, Washington D. C.

WORLD BANK (2003): Yemen, Comprehensive Development Review, Private Sector Development Building Block. http://lnweb18.worldbank.org/mna/mena.nsf/ 0b0204cbcec37e6985256a9b00689867/7b49eaa789d09c5e85256b290071bc40/$FILE/BB-6.pdf.

WORLD BANK (2005): World Development Indicators 2005. Washington D. C.

WORLD VALUES SURVEY: >www.worldvaluessurvey.com.

YANG, Y. (1999): The Size of China's Private Sector. Asian Pacific School of Economics and Management, Australian National University: old.ccer.edu.cn/faculty/yyao/Size%20of%20PS.pdf.

ZINNES, C.-EILAT, Y.-SACHS, J. (2001): The Gains from Privatization in Transition Economies: Is „Change of Ownership Enough"? IMF Staff Papers, No. 48. IMF, Washington D. C. 146–170. o.

A kötetben közölt írások korábbi publikációinak adatai

1. *A klasszikus rendszer koherenciája*
   Részletek *A szocialista rendszer* című könyvből. (*Kornai,* 1993*a*, 51–53. o. és 380–399. o.)
   Megjelent még angol (1992), német (1995), francia (1996), bolgár (1996), orosz (2000) és vietnami (2002) nyelven.

2. *A reformszocializmus belső ellentmondásai*
   Magyar nyelven *A tulajdonformák és a koordinációs mechanizmusok affinitása. A reformszocializmus néhány tapasztalata* címen jelent meg. (Valóság, 1990. 33. évf. 1. sz. 1–15. o.)
   Megjelent még: horvát (1989), angol (1990, 1992), spanyol (1990), orosz (1991), olasz (1994) és kínai (2003) nyelven.

3. *Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság?*
   Magyar nyelven még nem jelent meg.
   Az angol nyelvű publikáció címe: Socialism and the Market: Conceptual Clarification. Megjelenése 2007-ben várható a következő kötetben: Kornai János–Yingyi Qian (szerk.): *Market and Socialism in the Light of the Experiences of China and Vietnam.* Palgrave–MacMillan, New York.

4. *Az átalakulás sebessége*
   Magyar nyelven *Tíz évvel a röpirat megjelenése után. A szerző önértékelése* címen jelent meg. (Közgazdasági Szemle, 2000, 47. évf. 9. sz. 647–661. o.)
   Megjelent még kínai (2000), orosz (2000), angol (2001),vietnami (2001) és bolgár (2001) nyelven.

5. *Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás*
   Magyar nyelven azonos címmel jelent meg. (Közgazdasági Szemle, 2005. 52. évf. 12. sz. 907–936. o.)
   Megjelent még német (2005), angol (2006), bolgár (2006), cseh (2006), francia (2006), horvát (2006), japán (2006), orosz (2006), román (2006) és szerb (2006) nyelven.

6. *Mit jelent a „rendszerváltás"? Kísérlet a fogalom tisztázására*
   Magyar nyelven azonos címmel jelent meg. (Közgazdasági Szemle, 2007. 54. évf. 4. sz. 303–321. o.) A tanulmány rövidített szövege megjelent: Élet és Irodalom, 2007. március 2. 51. évf. 9. sz.
   A jelen kötetben megjelent tanulmány előzményének tekinthető a *Mit jelent és mit nem jelent a rendszerváltás* című cikk (*Kornai,* 1997), amely a következő nyelveken jelent még meg: angol (1998), bolgár (1998), lengyel (1998), román (2000) és orosz (2001).

7. *Mit tanulhatnak a posztszocialista átalakulás útjára lépő országok az átmenet eddigi tapasztalataiból?*
Magyar nyelven azonos címmel jelent meg. (Közgazdasági Szemle, 2004. 51. évf. 10. sz. 899–923. o.)
Megjelent még angol (2004), görög (2004), horvát (2004), lengyel (2004), román (2004) és spanyol (2004) nyelven.

8. *A rendszerparadigma*
Magyar nyelven azonos címmel jelent meg. (Közgazdasági Szemle, 1999. 45. évf. 7–8. sz. 585–599. o.)
Megjelent még angol (1999, 2000), orosz (2002) és kínai (2003) nyelven.

Névmutató

Afanaszjev, J. N. 33
Aguilar, P. 183
Alchian, A. A. 19
Alliende, S. 91
Anderson, S. 143
Andreff, W. 67
Antal László 33, 41
Antall József
Arrow, K. J. 54

Babits Mihály 142
Balcerowicz, L. 74
Barahona De Brito, A. 142
Bardhan, P. K. 55
Barone, E. 54
Barro, R. J 146
Berend T. Iván 117
Black, B. 69
Blanchard, O. 75
Blasi, J. R. 71
Blaug, M. 164
Bleaney, M. 69, 151
Bloch, M. 81
Bokros Lajos 183
Bolton, P. 67
Boycko, M. 152
Böröcz József 127
Brabant, J. M. van 67
Braudel, F. 70, 81
Brenner, R. 81
Brezsnyev, L. I. 115
Broadman, H. G. 69
Brus, W. 35
Burke, P. 81
Burkett, J. P. 33

Caballero, R. J. 70
Campbell, N. A. 22
Campos, N. F. 80
Carson, R. L. 168
Castro, F. 23
Ceausescu, N. A. 114, 130
Chavance, B. 168
Coase, R. 70, 71
Coffee, J. C. Jr. 68
Coricelli, F. 80
Culyer, A. J. 157

Csaba László 80
Csillag István 183
Csite András 127, 128
Csubajsz, A. 77
Csurgó Bernadett 127, 128

Dabrowski, M. 68
Dahl, R. A. 86
Dallago, B. 36
David, R. 143
Davis, C. M. 36
De Melo, M. 173
Debreu, G. 54
Denizer, C. 185
Derbentsov, V. 191
Desai, R. M. 69
Djankov, S. 72
Dornbusch, R. 117
Dyck, A. 67

Eggleston, K. 157
Eilat, Y. 152
Ellerman, D. 68
Ellman, M. 24
Engels, F. 18, 52, 124, 134, 166
Eucken, W. 167

Ferge Zsuzsa 122
Filatotchev, I. 69, 151
Fischer, S. 117, 173
Fogarassy Edit 129
Fourier, Ch. 45, 51
Frydman, R. 151, 152
Fukuyama, F. 177

Gábor R. István 36
Gajdar, J. 76
Galbraith, P. 143
Gelb, A. 185
Gerschenkron, A. 26
Giddens, A. 58
Goldberg, I. 69
Gomulka S. 62, 68
Gonzalez-Enriquez, C. 142
Gorbacsov, M. 94, 132
Gray, C. 151, 152
Grossmann, G. 36

György Péter 119

Haggard, S. 79, 86
Halmai Gábor 112, 129
Halman, L. 93, 102
Hammour, M. L. 70

Hankiss Elemér 127
Hayek, F. A. 19, 54, 55, 69, 87, 166, 170, 178
Heilbronner, R. L. 177
Hewett, E. A. 33
Himesi Zsuzsa 127, 128
Hirschman, A. O. 104
Hlouskova, J. 107
Ho Si Minh 60
Hodge, C. C. 59
Honecker, E. 115
Horne, C. 142
Huntington, S. P. 86
Huyse, L. 142

Illyés Gyula 22

Karamzin, N. M. 104
Karl, T. L. 86
Kaufman, R. R. 86
Kautsky, K. 58, 59
Kende Péter 129, 131
Keynes, J. M. 110
Kidric, B. 35
Klaniczay Gábor 81
Klaus, V. 68, 74
Kolodko, G. 80
Kolosi Tamás 128
Konings, J. 72, 149
Kontler László 112, 126
Koopmans, T. C. 171
Kovách Imre 112, 127, 128
Kövér György 112, 127
Kraakman, R. 69
Kroumova, M. 71
Kruse, D. 71
Kuhn, T. S. 163–168, 174, 180
Kuran, T. 112, 116

Lakatos Ernő 127
Lakatos, I. 163, 164
Laki Mihály 62, 67, 128
Lange, O. 34, 54, 55, 59, 166, 177
Le Goff, J. 81
Lehmann, H. 72, 149
Lengyel György 189
Lengyel László 183
Lenin, V. I. 14, 21, 23, 25, 38, 44, 52, 55, 56, 58–61, 114, 123, 134
Lerner, A. P. 54
Levi, M. 142
Lewandowski, J. 68
Liberman, E. G. 35
Lizal, L. 149
Losonczi Ágnes 109

Maddison, A. 82, 107
Mankiw, N. G. 50, 117
Mann, Th. 39
Mao Ce-tung 23, 45, 46, 60, 92, 133
Marx, K. 52, 53, 56, 59, 60, 70, 82, 117, 123, 124, 134, 165, 166, 171, 178, 179
Maskin, E. 42
Matolcsy György 183
McCloskey, D. 180
McFaul, M. 86
McKinnon, R. 67
Mises, L. von 117, 166, 170
Molière 172
Montias, J. M. 171
Morozov, A. 191
Murrell, P. 62, 67, 72, 152

Nagy Tamás 41
Nellis, J. 68
Newhouse, J. P. 157
Nordhaus, W. D. 50
North, D. C. 169

O'Donnel, G. A. 86
Offe, C. 86
Owen, R. 45, 51

Pareto, V. 54
Perkins, D. H. 33
Péter György 35
Péter László 127
Pinochet, A. 90, 91, 120, 145
Pinto, B. 69
Pirenne, H. 81
Pol Pot 115
Polányi Károly 89, 117, 166, 167, 169, 170
Pomorski, S. 36
Popper, K. 28, 163
Portes, R. 173
Poznanski, K. Z. 62, 67, 152
Proudhon, P.-J. 45
Pryor, F. L. 117
Przeworski, A. 59, 86

Qian, R. 135

Raeds, P.
Rainer M. János 129, 130
Rákosi Mátyás 114
Rapaczynski, A. 151, 152, 184, 186
Roemer, J. E. 55
Roland, G. 42, 63, 67, 79, 80, 151
Róna-Tas Ákos 112
Rorty, R. 180
Rose, R. 105, 106, 108
Rose-Ackerman, S. 86
Rostowski, J. 68
Rousseau, J.-J. 34
Rubinstein, W. D. 126
Rueschemeyer, D. 87
Ryll, A. 163, 167

Sachs, J. 152
Sági Matild 128
Sahay, R. 186
Saint-Simon, C. 51
Samuelson, P. A. 50
Sajó András 147
Sanfey, P. 103
Schaffer, M. E. 72, 149
Schmitter, P. C. 86
Schroeder, G. E. 33

Schumpeter, J. A. 19, 70, 86, 87, 117, 120, 167, 170, 178, 179
Shionoya, Y. 167
Shleifer, A. 152
Smeljov, N. 33
Smith, A. 53
Spéder Zsolt 128
Staniszkis, J. 127
Stephens, E. H. 87
Stephens, J. D. 87
Stiglitz, J. 80
Stone, L. 126
Sun Je-fang (Sun Yefang) 35
Sutela, P. 24
Svejnar, J. 80, 149

Szabó Kálmán 41
Szalai Erzsébet 128
Szalai Júlia 128
Szelényi Iván 127
Szelényi Szonja 127
Szomburg. J. 68
Sztálin, J. V. 13, 23–25, 55, 56, 77, 114, 114, 115, 123, 134
Szűcs Jenő 26

Tamás Gáspár Miklós 49
Tarrassova, A. 69
Tavares, J. 146
Teksoz, U. 103
Tilly, C. 80
Tóth István György 79, 98
Treisman, D. 152

Usher, D.
Vásárhelyi Mária 106, 122
Végh, C. A. 186
Vishny, R. W. 152

Wacziarg, R. 2001
Wagner, M. 107
Wallerstein, I. 81
Walras, L. 54
Wang, Y. 67, 152
Watson, J. D. 22
Weber, M. 117, 170
Whitehead, L. 86
Wright, M. 69, 151

Yang, Y. 162

Zinnes, C. 152

Tárgymutató

Adók, adóztatás 38, 43, 58, 65, 76, 108, 148
adósság 72, 150, 153
affinitás 18–19, 27, 44, 55
alkotmány 91, 112, 121, 125, 129–130, 147
~ozó nemzetgyűlés 112, 125
állam 14–22, 29, 32–49, 52–66, 68–76, 79, 82, 86, 91–101, 108–117, 120–127, 133–135, 136–157
~forma 112, 126
jóléti ~ 58, 60–61, 76, 155–157
párt~ 41, 60
állami
~ szektor 19, 29, 32–33, 35, 37–44, 60, 65–66, 133, 138
~ tulajdon 14–19, 35–49, 64–66, 72, 134, 148, 151–153, 156, 172
~ tulajdon túlsúlya 15–16, 19, 48, 64
államosítás 16, 20, 39, 55–59
allokáció 53, 70–71, 136, 177
hatékony ~ 71
általános egyensúlyelmélet 54
apparátus
bürokratikus ~ 18, 42
fogalmi ~ 112, 117, 121, 163, 173
hierarchikus ~ 19, 41
központilag irányított személyzeti ~ 20
ár, árak 16, 37, 39, 65–66, 105, 134, 154–155, 176
adminisztratív ~megállapítás 41
fogyasztói ~ 101
gyenge ~érzékenység 15, 17
piactisztító ~ 37
asszociatív koordináció 43–46
autonómia 16, 20, 42

Bankrendszer 95
bér 18, 101, 151
~alapok 18
~csalók 18
beruházás 18, 22–23, 65, 68, 144, 149, 153
~i éhség 18
stratégiai befektető 65
besúgók 27, 129
bizalom 102, 113, 149
~ a parlament iránt 102
bolsevik típusú párt 134
burzsoázia 16, 38, 52, 56, 73, 127
bűnözés 101
bürokrácia 17, 22, 27, 38–45, 70, 73, 101, 117, 176
bürokratikus koordináció 15–24, 37, 40–51, 56, 60, 94, 115, 127, 134, 169–170, 177
közvetett ~ 41, 46
közvetlen ~ 40, 46

Centralizáció 35, 42–43, 46, 49, 51, 55, 139, 177
cenzúra 119
ön~ 119
Chile 90–91

Csalódás 49, 79, 96, 104–106

Decentralizáció 35, 42–43, 49, 51, 55
demokrácia 7–10, 26, 52, 56–61, 73, 85–97, 104, 108–112, 116–122, 126–135, 145–146, 156, 161, 167
~ fogalmának értelmezése 86, 120
~ minimumfeltételei 86–87, 119–122, 126, 130, 132, 135

~ procedurális jellegzetességei 120–122
~ stabilitása 121
parlamenti ~ 26, 52, 57, 61, 85, 89, 93–94, 130–132
demokratikus 26, 30, 46, 58, 74, 79–80, 86, 92, 95, 108–109, 120–124, 130, 145–146
~ ellenzék 120
~ minimum 86
demokratizálódás 86
dichotómia 116–117
diktatúra 7, 22, 52, 56, 60, 87–89, 97, 110, 117, 120–122, 135–138, 142–145
diktátor 22, 108, 137, 141, 170

Egyéni szuverenitás 157
egyenlőtlenségek 25, 60, 98–99, 107–108, 123
jövedelmek eloszlásának egyenlőtlensége 99
egypártrendszer 14, 32, 60
elégedettség 103–104, 109
életszínvonal 8, 83, 98, 144
elit 125–131, 145, 152
~csere 125–131
gazdasági ~ 127–128, 152
kulturális ~ 127–128
politikai ~ 126–129, 145
posztszocialista ~ 127
új ~ 125–128
elnyomás 14, 27, 36, 129, 132, 158
előítélet 49, 113
elsődleges vonások 16, 74, 115–120
elzárkózás 19, 107
erőltetett növekedés 15–19, 25
erőszakmentes 88–93, 97, 131, 141, 171
érték 12, 22–24, 30, 32, 35–48, 51–54, 58, 60–67, 80, 84, 93–94, 122, 131–132, 140–157, 166
~mentes 40–41, 63, 84, 87, 113, 140
~rend 12, 48, 63, 91–98, 109–110, 114, 122, 131, 141, 144, 146, 149
~választás 51, 113, 143–144, 152–158
Észak-Korea 22, 29–30, 136–137, 160, 175
Európai Fejlesztési és Újjáépítési Bank (EBRD) 103, 117–119, 149
Európai Unió 79–80, 83–85, 95, 98–107, 117–122, 130

Fejlődés 22–23, 26, 34, 64, 68, 72, 77, 87, 90, 96, 140, 148
spontán ~ 34–36, 41, 44
szerves ~ 64, 72, 77
szerves ~ stratégiája 64
természetes növekedés *(naturwüchsig)* 22, 34
felépítmény 18, 71
felerősítő akció *(affirmative action)* 65
fogalmak tisztázása 120
foglalkoztatás 98–100, 123
~i ráta 100
fogyasztás 45, 84, 97–99, 144
fogyasztói 101, 105, 172, 176
~ árak 101
~ társadalom 105
forradalom 18, 25, 34, 41, 45, 52, 59, 63, 77, 89, 93, 130, 141, 164, 171
fő tulajdonos *(core owner)* 65

Gazdasági növekedés 93, 96–97, 146
gazdaságpolitika 11, 33, 47–49, 63, 68–69, 73, 111
GDP 59, 67, 82–85, 117
genetikus program 21–23, 26–29
globalizáció 58, 123

Harmadik
~ formák 44, 47
~ rendszer 123, 133
~ út 44–45, 49, 55, 58, 123
hatalmi struktúra 19, 25, 29
monolitikus ~ 19
hatalom 14, 16–33, 42, 54–60, 69–73, 82–91, 94, 101, 115, 118, 126–127, 135, 137, 145–146, 150, 161
központi ~ 20
hatalmi váltás 87
hatékonyság 30, 43, 48, 53, 72–75, 85, 100, 128, 139, 150–155, 158
gazdasági ~ 43, 72, 150, 155
háztáji gazdaságok 36
hiány 15, 17, 19, 23, 27, 34, 37–39, 60, 63, 76, 100, 105, 144–147, 174, 177, 188
élelmiszer~ 23
~gazdaság 15, 17, 23, 27, 37–39, 105

munkaerő~ 15–19, 100
hivatalos ideológia 14–30, 50, 56, 60
hivatkozások 11–12, 110, 181–182
horizontális kapcsolat 17

Ideológia 9, 14–30, 33, 37–39, 48–61, 70, 81, 88, 93–94, 116, 119–120, 135–137, 145, 153, 157, 165–169, 179
hivatalos ~ 14–30, 50, 56, 60
igazságtétel 97, 125, 129–131, 142–143, 150–151, 158
import 17–18, 154–155
~éhség 17–18
~engedélyezés 17–18
információ 17, 24, 51, 54, 58, 67, 75, 96, 114, 140, 149, 157, 166, 169
~ központosítása 17
interdiszciplináris szemlélet 10
intézmény 9, 19–21, 26–27, 33, 37–38, 45, 53–54, 58, 60, 65–66, 69–77, 81, 85, 88, 91–92, 94–95, 97, 102, 107, 115–118, 123, 144–147, 153, 156, 166–169, 176–178
~ fogalma 169
~i változások 92
politikai ~ek 20, 33, 88, 95
irányítás 22, 32, 35, 40–46, 56, 68, 94–95, 108, 114, 131, 133
adminisztratív ~ 41
központi ~ 56
iszlám 116

Jogállam 146–149, 153
jóléti állam 58, 60–61
~ reformja 155–157
jóléti rendszerek 76
jövedelem 26, 37, 58, 60, 72, 98–99, 111, 123, 155
~eloszlás egyenlőtlensége 99
Jugoszlávia 32–36, 40, 45–46, 49, 79, 136

Kapitalista
~ gazdasági rendszer 88, 91–92, 97
~ export 19
~ maradványok 21
~ ország 83, 116, 118, 178
~ rendszer 21, 30, 52, 58, 60, 74, 78, 82–83, 87–89, 93, 108, 115–119, 123–127, 130, 134–135, 153, 171, 174–179
pre~ formák 81, 116, 126, 166, 171
~ termelési viszonyok 18
kapitalizmus 7–10, 13, 18, 21, 26, 30, 37–40, 52–53, 56–66, 69–73, 77–87, 90–97, 104–124, 127, 131–137, 140, 147, 161, 165–178
~ reformja 123
~ellenes 116, 134
népi ~ 66
oligarchikus ~ 72
szocializmus *versus* ~ 116–117, 143
karakterisztikum 66, 68, 74, 114–120, 133–135
kauzalitás fő iránya 14–28, 27, 166
Kelet-Európa 8, 26, 35, 40, 54–57, 64–68, 70–72, 79, 83–105, 108–111, 119, 122, 126, 131–141, 145–148, 152–154, 171, 175–179
képződmény
társadalmi ~ 113, 132
történelmi ~ 115–116
kereskedelem 15–17, 20, 36, 42, 118–119, 123, 134
szabad ~ 42
kiigazítás 74–76, 154–155
Kína 9, 16, 22–35, 40–45, 49–51, 59–61, 67, 90–92, 96–97, 11, 131–138, 145–146, 154–156, 171, 175, 181
~i kulturális forradalom 41, 45
kis- és középvállalatok 68
kisárutermelés 38
klasszikus szocialista rendszer 14, 16, 21–24, 27, 30, 60
~ működőképessége 115
kognitív problémák 104
kollektív 36, 77, 105, 133–134, 156
~ memória 105
~ tulajdon 77, 134
kollektivizálás 20, 55–56, 77, 89
kommunikáció 58, 96, 166, 177
kommunista
~ ország 114, 136, 175

~ párt 14–16, 21–33, 41, 51, 55–60, 73, 79, 82, 86, 89, 92, 111, 115–120, 128–137, 145, 168, 175–176
~ párt egyeduralma 25, 29, 79, 92, 119
~ rendszer 21, 52, 73, 106, 108, 120, 125, 136, 148, 256, 165, 167, 172
kommunizmus 52, 108, 172
komparatív társadalomtudomány 168
konformizmus 20
koordináció 15–18, 22, 26, 33, 40–64, 75, 94, 115–118, 134, 166
alternatív ~s mechanizmus 47, 51
asszociatív ~ 43–46
bürokratikus ~ 15–24, 37, 40–51, 56, 60, 94, 115, 127, 134, 169–170, 177
~s mechanizmus 16, 18, 26, 33, 40–55, 116, 118, 134
piaci ~ 40–51, 56, 64, 94, 115, 134
kormány 20, 34–38, 41–46, 57–63, 67, 72–76, 85–101, 106–108, 113–126, 130, 134, 143–145, 149, 154–156, 161, 172
~ leváltása 87
korrupció 68, 72, 101, 153
Kossuth tér 112, 125, 132
költségvetési korlát 15–18, 42–43, 55, 62, 65–72, 76
~ keményítése 43, 62, 65–70
puha ~ 15–18, 42, 66, 69
közérzet 8, 102, 105, 109, 122
közmegegyezés 116, 120, 178
központi tervezés 18, 53, 56, 119
központosítás 17, 178
információ ~a 17
Kuba 23, 29–30, 111, 132, 136–139, 150, 157–160, 175
kutatási program 164
külkereskedelem 15, 17
~ rendszerspecifikus szerepe 15, 17

Láthatatlan kéz 53
liberalizáció 32, 65, 118–119, 154

Magánszektor 19–20, 32–33, 35–44, 48–49, 59–60, 64–68, 77, 117–118, 133–136, 147–149
~ erősítése 147
~ fejlődése 35, 64–65, 149
~ növekedésének korlátozása 19, 38
magántevékenység 35–38, 44–49
gazdasági célú ~ 37, 46
magántulajdon 16–22, 35–37, 43–49, 54–60, 64–65, 81, 89, 94, 115–118, 133–136, 140, 145, 148–149, 156, 159–162, 172, 178
~ biztonsága 65
~ túlsúlya 57
marxista-leninista 14, 56, 60, 115, 119, 136–137, 145
~ párt 14, 115, 137
marxizmus 51, 53, 56, 59, 70, 123, 135
vulgár~ 70
marxista 14–18, 52–53, 56, 60, 70, 81–82, 115–119, 123, 136–137, 145, 167
neo~ 81, 123
másodlagos vonások 116
megfélemlítés 22, 27
méltányosság 58, 71, 111
mennyiségi hajsza 15–17
metodológia 163, 167–170, 180–181
mezőgazdaság 16, 20, 35–36, 89, 133–134, 138, 154
~i magántulajdon 16
~i termelőszövetkezet 36
MSZMP 127–128
munkaerőhiány 15–19, 100
munkanélküliség 15–17, 58, 67, 98–100, 107, 123, 150
kapun belüli ~ 15–17
~i ráta 100

Negyedik köztársaság 112
Németország 22, 57, 82–84, 90–92, 102–103, 156–162, 167
Kelet~ 22, 157, 160
Nyugat~ 22, 57, 90–92
nép 22, 39, 57, 66, 112, 125, 153
~i kapitalizmus 66
népszavazás 125
nómenklatúra 94, 127, 142, 155, 179
normatív megközelítés 10, 16, 33, 35, 47, 61, 113–114, 120, 122, 125–132

nosztalgia 73, 106, 156
növekedés 15–26, 30, 36–41, 46, 59, 64–68, 72–78, 82–85, 93, 96–97, 107, 111, 138, 146–150, 156
erőltetett ~ 15–19, 25
gazdasági ~ 93, 96–97, 146

Nyugati civilizáció 80–81, 84–85, 88, 92, 104

Önkormányzat 20, 45–46, 52, 85, 126
ösztönzés 24, 35, 151, 166
profitra alapuló ~ 35

Paradigma 10, 163–180
rendszer~ 10, 163–180
parancsgazdaság 23, 56, 134, 172
parlament 26, 52, 57–58, 61, 73, 85–85, 89, 93–95, 101–102, 108, 116, 121, 126, 129–135, 145–146, 149, 154
bizalom a ~ iránt 102
~i demokrácia 26, 52, 57, 61, 85, 89, 93–94, 130–132
~i választások 116
parlamentarizmus 85, 126, 145
párt 14–16, 19–29, 32–34, 38, 41, 45, 51, 55–63, 67, 72–73, 79–82, 86–92, 101, 106, 108, 111, 115–120, 127–131, 134–137, 141–147, 163–165, 168–170, 175–178
bolsevik típusú ~ 134
egypártrendszer 14, 32, 60
kommunista ~ 4–16, 21–33, 41, 51, 55–60, 73, 79, 82, 86, 89, 92, 111, 115–120, 128–137, 145, 168, 175–176
kommunista ~ egyeduralma 25, 29, 79, 92, 119
marxista-leninista ~ 14, 115, 137
~állam 41, 60
~ osztatlan politikai hatalma 14
~szervek 41
~tagság 128
politikai ~ok versenye 57–60, 86, 101, 146
többpártrendszer 101, 106, 119, 135, 145–146
paternalizmus 15, 17, 42–43, 155–157
fölérendeltek paternalisztikus magatartása 17
peresztrojka 41
piac 16–22, 26, 32–34, 37–60, 64–65, 69–75, 79–81, 94, 101, 104–105, 107, 115–119, 128, 134–136, 139–140, 144–147, 151–157, 166–178
~ felszámolása 22
~ fogalma 50
~gazdaság 16, 39, 44, 50, 53, 65, 69–73, 79–80, 105, 118–119, 136, 139–140, 144–147, 152–156, 172
~i koordináció 40–51, 56, 64, 94, 115, 134
~i szocializmus 34, 44, 48–50, 54–55, 59, 64, 70, 177
~i verseny 128
piacosítás 43, 49
piactisztító ár 37
piaci koordináció 40–51, 56, 64, 94, 115, 134
~ túlsúlya 51, 134
politika 7–23, 26–30, 32–33, 36–98, 101, 106–181
~i intézmények 20, 33, 88, 95
~i monopólium 56, 60, 120, 137, 175–176
~i struktúra 14–17, 26–33, 52–60, 67, 79, 85, 87–88, 92, 108, 116, 119, 136
~i verseny 57, 60, 86, 101, 146
~i gazdaságtan 17–18, 38
populizmus 124
posztszocialista 8–9, 62–63, 67, 71, 75, 77, 79, 86, 94, 103, 111, 113, 117–118, 127, 129, 133–143, 146–152, 157–158, 168–175
~ átalakulás 9, 71, 77, 94, 111, 113, 136–141, 172–173
~ átmenet 62–63, 75, 118, 127, 137, 141–143, 146, 148, 158
~ elit 127
~ EU-tagállamok 79, 103, 117
pozitív megközelítés 10, 14–16, 20, 28, 30, 33, 35, 47–48, 63, 116, 113–122, 125–132, 140
predikció 13, 30, 40, 48, 75, 178–180
privatizáció 65–68, 74, 77, 149, 152–153
belső ~ 65
csődeljárásra és felszámolásra épülő ~ 65
gyorsított ~ stratégiája 66
~ erőltetett üteme 67
vócser~ 66–72, 77, 151–152

proletárdiktatúra 135
propaganda 36, 40, 98
puha költségvetési korlát 15–18, 42, 66, 69

Redisztribúció 26, 58, 60, 153, 157, 166, 172
referenciapontok 105
reform 8, 13, 24, 29, 31–55, 58–66, 69–79, 92–97, 105, 123–124, 132, 137–161, 172, 176–181
~javaslat 34–35, 63, 146
jóléti állam ~ja 155–157
tulajdon~ 64, 66, 69, 71, 73, 77, 151, 153, 159–161
~szocializmus 13, 32–49
~szocialista ország 32–33, 40, 49
rendszer 7–42, 46–61, 64, 70–78, 81–98, 101–137, 140–180
egypárt~ 14, 32, 60
forradalmi átmeneti ~ 13
jóléti ~ 76
kapitalista ~ 21, 30, 52, 58, 60, 74, 78, 82–83, 87–89, 93, 108, 115–119, 123–127, 130, 134–135, 153, 171, 174–179
kapitalista gazdasági ~ 88, 91–92, 97
klasszikus ~ 14, 16, 21–24, 27, 30, 60
kommunista ~ 21, 52, 73, 106, 108, 120, 125, 136, 148, 256, 165, 167, 172
reform~ 13
~ belső koherenciája 21
~ elemei közti interakció 18, 27, 30
~ fő vonásai 13, 24
~paradigma 10, 163–180
~ prototípusa 13, 23
~specifikus jelenség 14, 27
~váltás 7–10, 29, 33, 40, 74–75, 83, 86, 91, 95, 98, 104, 106, 109, 112–120, 125–132, 137–144, 151, 156, 166–167, 173–174
~variáns 123
új ~váltás 112
szocialista ~ 8, 11–33, 35, 38, 41, 46–53, 58–60, 70, 74–78, 81–86, 91–94, 97–98, 105–108, 114–120, 126–127, 135–136, 147–149, 155–156, 168, 171, 174–179
többpárt~ 101, 106, 119, 135, 145–146
represszió 21, 23, 31, 52, 92, 145–146, 156
retorika 9, 45–46, 51, 56, 61, 68, 73, 114, 124, 134, 137

Sebesség 62, 77–78, 89, 92–96, 110, 143, 152, 154–155, 172, 179
átmenet ~e 143
stabilizáció 8, 11, 64–65, 68, 70, 74–76
makro~ 8, 68, 74–76
stratégia 15, 26, 34, 51, 63–73, 77, 138, 144, 148, 152–153
~i befektető 65
gyorsított privatizáció ~ja 66
szerves fejlődés ~ja 64

Szabadságjogok 27, 86, 92, 97, 101, 116, 137, 146, 156, 179
polgári ~ 27, 86, 101
szelekció 8, 19–21, 27, 65, 68, 70, 128–129, 143
~s mechanizmus 128
természetes ~ 19–21, 27, 65, 68
Szent Korona-tan 112, 126
szerződés 36–37, 45, 65, 68, 71–73, 81, 92, 124, 147, 149, 153
magán~ 37, 65, 68, 73, 81, 147
szociáldemokrata 57–61, 64, 122, 145
szocialista
~ eszmék 51
~ országok 16, 26, 33–34, 38, 45, 49, 83, 114, 159–161
~ rendszer 8, 11–33, 35, 38, 41, 46–53, 58–60, 70, 74–78, 81–86, 91–94, 97–98, 105–108, 114–120, 126–127, 135–136, 147–149, 155–156, 168, 171, 174–179
klasszikus ~ rendszer 14, 16, 21–24, 27, 30, 60
szocializmus 7–10, 13–30, 32–45, 48–64, 67, 70–72, 77, 84, 89–90, 104–107, 112–123, 133, 137, 147–149, 165–172, 177–178
~ elmélete 44, 54
~ fogalma 32, 51, 54
~ leninista felfogása 55
~ *versus* kapitalizmus 116–117, 143
~ walrasianus felfogása 54
klasszikus ~ 13–32, 55, 89
létező ~ 114

Marx ~koncepciója 51
piaci ~ 34, 44, 48–50, 54–55, 59, 64, 70, 177
reform~ 13, 32–49
szövetkezeti ~ 14, 43–46, 148–149
tudományos ~ 51
utópisztikus ~ 13
szolidaritás 30, 34, 157
szovjetológia 179
Szovjetunió 13, 18–20, 23–27, 30–37, 40–41, 44, 49, 55, 57, 79, 82–83, 89–90, 105, 114–115, 120, 127, 136–137, 145, 148, 152, 159, 175, 178–180
szövetkezet 14, 36, 43–46, 148–149
~i szocializmus 14, 43–46, 148–149
~i tulajdon 14, 45–46, 148–149
sztálinizmus 56, 77
szuverenitás 16, 98, 148, 155, 157, 172, 176–177
szürkegazdaság 55–56

Támogatás 30, 38, 41–45, 57–58, 62, 68, 73, 77, 104, 108, 140, 148–149
tanácsadó 26–27, 63, 67, 95, 146–147, 158, 172–174
teokratikus politikai-ideológiai uralom 116
teremtő rombolás 70, 75
termelékenység 67–68, 72, 83–85, 97, 111
munka~ 67, 83–85
termelés 18–20, 30, 38–41, 45, 52, 56, 60, 65, 67, 83, 89, 97, 107, 134, 144, 150, 154, 177
~ átszervezése 67
~i eszközök 39, 89
kisáru~ 38
termelő 18–19, 37–38, 41–43, 52–56, 59, 107, 148, 154
~erők 18, 53
~eszköz 53, 56, 59
termelőszövetkezet 36
mezőgazdasági ~ 36
természetes növekedés *(naturwüchsig)* 22, 34
terror 24, 36, 89, 92–94, 120
terv 15–19, 22–23, 32, 34–35, 40–41, 52–53, 56–57, 83, 119, 123–124, 141–144, 149, 151, 154–155, 158, 170, 178
feszített ~ 17
központi tervezés 18, 53, 56, 119
~alku 15, 17
~gazdaság 32, 149, 154
titkosrendőrség 25, 27
totalitarizmus 16
totalitárius uralom 20–21
tőke 18, 20–23, 36–39, 41–43, 52–54, 65, 68, 71–72, 86, 95, 97, 112, 116, 120, 124, 148–149, 153, 165, 170, 179
külföldi ~ beáramlása 68, 148–149
nagy~ 20
termelő~ 52, 54
~felhalmozás 39
~felhalmozás korlátai 39
~s gazdaság 39, 42–43
történelem vége 83, 177
történelmi összehasonlítás 89, 93, 107
tranzitológia 111
tudomány 7–10, 14, 28–29, 32, 35, 50–53, 61, 70, 81, 88, 95, 106, 110–114, 117, 124125, 138, 143, 147, 163–182
~filozófia 8–9, 14, 168
~os forradalom 164
~os szocializmus 51
komparatív társadalom~ 168
tulajdon 8–9, 14–29, 33–49, 52–60, 64–77, 80–81, 85, 89, 92, 94, 97, 107, 115–119, 123–126, 131, 133–136, 139–141, 145, 148–153, 156, 159–162, 166, 169–178
állami ~ 14–19, 35–49, 64–66, 72, 134, 148, 151–153, 156, 172
állami ~ túlsúlya 15–16, 19, 48, 64
állampolgári ~ 71
kisparaszti ~ 20
kollektív ~ 77, 134
köz~ 28, 52–60, 115–117, 133–134, 166, 176, 188
magán~ 16–22, 35–37, 43–49, 54–60, 64–65, 81, 89, 94, 115–118, 133–136, 140, 145, 148–149, 156, 159–162, 172, 178
mezőgazdasági magán~ 16
szövetkezeti ~ 14, 45–46, 148–149
~ koncentráltsága 67
~forma 16–17, 33, 43–49, 55, 77, 116, 133, 148

~reform 64, 66, 69, 71, 73, 77, 151, 153, 159–161
~váltás 65, 153
~viszonyok 18, 25, 29, 33, 70–74, 115, 126, 156
~osi szerkezet 68
tüntetés 43, 92, 112–114, 122

Újraelosztás 26, 58, 60, 153, 157, 166, 172

Választások 47, 57, 86–87, 106, 113, 116, 121, 124, 126, 135, 154–158
parlamenti ~ 116
vállalkozás 16, 36–39, 42, 49, 62, 94, 148–149, 172
~ szabadsága 148
~i kedv 20–21, 94
várakozások 40, 48–49, 75, 80, 104
verseny 16, 31, 39, 42–43, 49, 57, 60, 68, 71, 77, 83–87, 93, 101, 104–107, 111, 120, 123, 128–129, 135, 145–148, 154, 177, 179
~ kiiktatása 16
piaci ~ 128
politikai ~ 57, 60, 86, 101, 146
vertikális kapcsolat 17
Vietnam 16, 20, 29, 50–51, 59–61, 111, 132, 136–138, 160–162, 175
világnézet 11, 20, 48, 60, 98, 140, 166
visszásságok 96, 108, 123, 170
vócserprivatizáció 66–72, 77, 151–152
vulgárcoase-izmus 70–71

Zavargások 113

Zsarnokság 22, 57, 86, 96, 108, 120, 135

A kötet címe jól kifejezi a nyolc tanulmány közös témáját: szocializmus, kapitalizmus, demokrácia, rendszerváltás. A történelem menete feszíti ki azt az ívet, amelyben az írások elrendeződnek. A kiindulópont a „klasszikus", a reformok előtti szocialista rendszer (1. tanulmány). Ezután következnek a szocialista rendszeren belül maradó reformokkal foglalkozó fejtegetések (2. és 3. tanulmány). A kötet második felének témája a rendszerváltás (4–7. tanulmány).

A szerző azokat a tanulmányait gyűjtötte össze, amelyekben a nagy rendszerek, a politikai-kormányzati formák és a rendszerváltás elméletéhez próbált hozzájárulni. Bár a maga által feltett kérdésekre igyekszik válaszolni, tulajdonképpen fontosabbnak tekinthetők maguk a kérdések, mint a feleletek. Mi a szocializmus? Mi a kapitalizmus? Mi a demokrácia? Ha egy országot egy adott pillanatban tanulmányozunk, hogyan tudjuk eldönteni, hogy a benne működő intézmények milyen más országokkal rokonítják? Hogyan viszonyul a retorika vagy az ideológia a valósághoz? Mi az, ami egy ország adott működési jellegzetességei közül rendszerspecifikus, és mi az, amivel bármelyik rendszerben találkozhatunk?

Valamennyi tanulmányt egyöntetű tudományos metodika jellemez. Közös jellegzetességeik: 1. a „rendszerszemlélet", a rendszerparadigma, 2. a pozitív és a normatív megközelítés szigorú szétválasztása és 3. az interdiszciplináris módszertan. A szerző szeretné, ha a kötetet nemcsak közgazdászok vennék kézbe, hanem a politikatudomány, a szociológia, a jelenkorral és a közelmúlttal foglalkozó történészek is, és felkeltené nemcsak a kutatóknak és a hivatásos elemzőknek, hanem a közélet és a történelem iránt érdeklődő értelmiség szélesebb körének érdeklődését is.

4200 Ft

ISBN 978 963 05 8513 2

9 789630 585132

Miközben 2006 őszétől 2007 tavaszáig ennek a kötetnek a szerkesztésén dolgoztam, feszült – sokszor szinte pattanásig feszült – volt a politikai légkör Magyarországon. Miféle rendszer az, amiben élünk? Ez hát a kapitalizmus? Ilyen a demokrácia? Miközben az utcákon felhevült szónoklatokban hangzottak el az ilyesféle kérdések, én a számítógép képernyője fölé hajolva, és az 1990 és 2007 között írott tanulmányaimat újra olvasva, ugyanezekkel a kérdésekkel találtam magam szembe.

Meg kell vallanom az olvasónak, mindjárt a kötet bevezető soraiban, hogy nem is egyszer kétségek töltöttek el. Amikor felhevült indulatok csapnak össze, amikor polgárjogot nyer az uszító útszéli hang, van-e értelme annak, hogy – amennyire csak lehetséges – hűvös értelemmel közeledjünk a szocializmus és a kapitalizmus, a diktatúra és a demokrácia szembesítéséhez, a rendszerváltás értelmezéséhez? Van-e értelme annak, hogy nyugodt és szakszerű stílusban fogalmazzuk meg mondanivalónkat? Van-e értelme az elméletnek, amikor a gyakorlat sok emberének legkisebb gondja is nagyobb annál, mintsem hogy odafigyeljen?

A belső kétségeket leküzdve, végül is újra és újra felülkerekedett bennem a kutató makacssága és önfegyelme. Minél inkább elhatalmasodnak az elvakult hatalmi szenvedélyek, annál fontosabb, hogy legyenek olyanok is, akik távolságot vesznek a politikai küzdőtértől, és megpróbálják mélyebben, a tudományos elméletek szintjén megérteni és megmagyarázni a bennünket körülvevő világot.

Kornai János

Akadémiai Kiadó www.akkrt.hu www.szakkonyv.hu